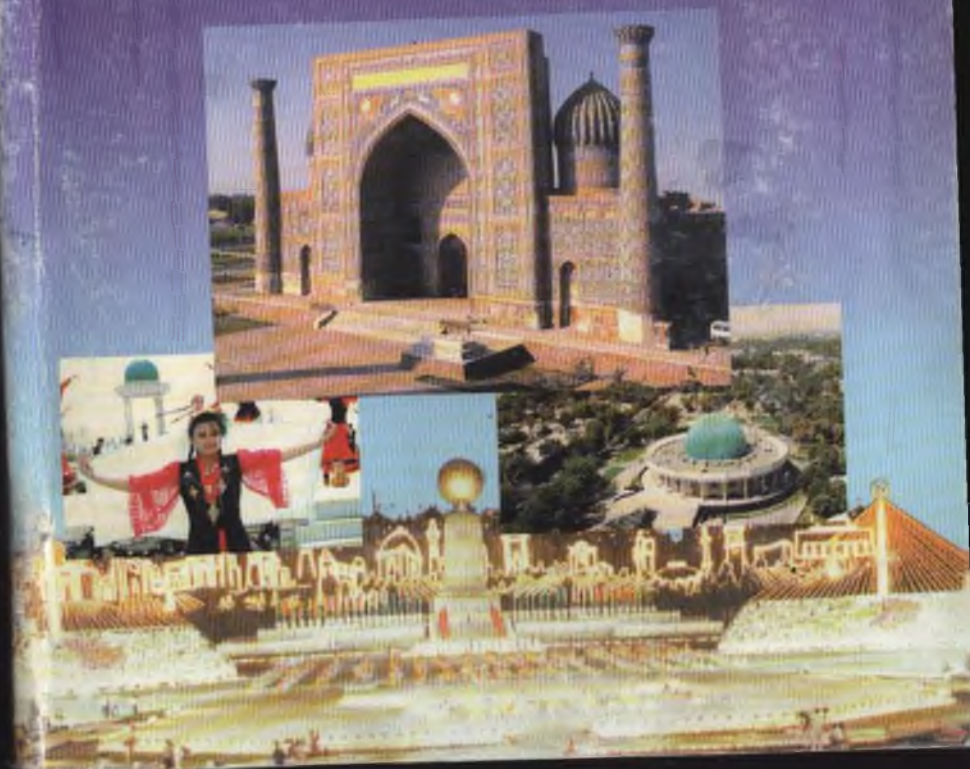
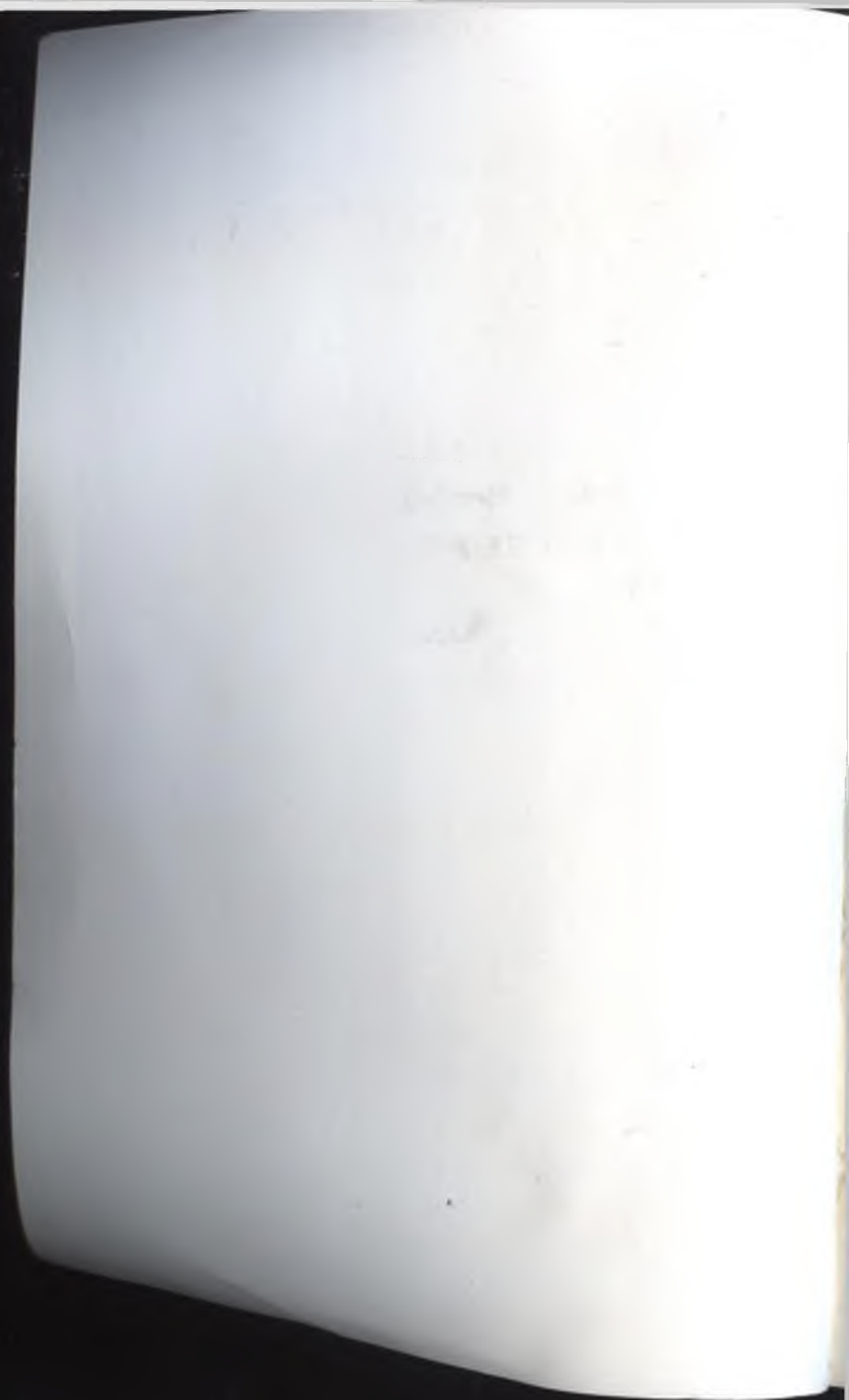

Ҳамид Зиёев

ИСТИҚЛОЛ- МАЪНАВИЯТ НЕГИЗИ

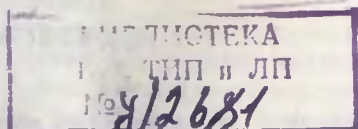

63.3(54)

3-60

Ҳамид Зиёев

ИСТИҚЛОЛ- МАЪНАВИЯТ НЕГИЗИ

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 1999

Китоб мустақил Ўзбекистон ҳаётининг турли соҳаларига бағишланган мақолалар туркумидан иборат бўлиб, уларда таърихий мавзулар ўз ифодасини топган. Мақолаларда Ўзбекистон мустақиллигини тиклаш учун олиб борилган кураш, янги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тузумнинг моҳияти ва йўналишини, социализм тузумининг дахшатли оқибатлари, «қулдорлик» давлатининг юзага келиши, мустамлакачилик ва улугмиллатчилик сиёсати хусусида фикр ва мулоҳазалар баён этилган. Шунингдек, китобдан миллий мафкура ва миллий озодлик кураши тарихи ҳақидаги қизиқарли маълумотларни ҳам топа оласиз.

Асар кенг ўқувчилар оммаси учун мўлжалланган бўлиб, маъроғ билан ўқилади.

Масъул муҳаррир: **Ғ. Аҳмаджонов**, тарих фанлари доктори, профессор.

Махсус муҳаррир: **Ш. Ризаев**, филология фанлари номзоди.

3—60

Зиёев Ҳ.

Истиқлол — маънавият негизи // Масъул муҳаррир: Ғ. Аҳмаджонов / . — Т.: «Маънавият», 1999. — 192 б.

ББК 63.3(5У) + 65.9(5У)

3 4702620204—1
М 25(04)—99

© «Маънавият» нашриёти, 1999 й.

СЎЗ БОШИ

1991 йил 31 августда ўзбек халқининг онги ва қалбидаги озодлик ғоялари бамисоли вулқон каби отилиб, мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмнинг заنجирлари улоқтирилди.

130 йил мобайнида таланган, ҳақ-ҳуқуқлари поймол этилган, эзилган ва ҳўрланган халқ ўз мустақиллигини тиклади. Ниҳоят, ўзбеклар елкасига офтоб ва кўкрагига шамол тегиб, киндик қони тўкилган она юртнинг чинакам эгаси бўлиш шарафига муяссар бўлди.

Президент Ислам Каримов бошчилигида кўз ўнгимизда содир бўлган 31 август воқеаси мустақиллик ва озодлик ғояларининг куч-қудратини намойиш этиб, ҳаётнинг негизи ва йўналтирувчи кучи сифатида гавдаланиб турибди. Шу бонс унинг тарихи ва қадр-қимматини таърифлаш сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг самарадорлигини таъминлашда муҳим ўрин эгаллайди. Айни пайтда, у, маънавиятни янада такомиллаштиради ва илғорлаштиради. Шу нуқтаи назардан кенг ўқувчилар оммасига ҳавола қилинаётган мазкур китоб ҳар жиҳатдан фойдали деб ҳисоблаймиз.

Унда таниқли тарихчи олим Ҳамид Зиёевнинг қайта қуришнинг сўнгги палласи ва мустақиллигимиздан кейин матбуотда эълон қилинган катта-кичик мақолалари ўрин олган. Китобнинг ҳар бир саҳифаси мустақиллик, озодлик ва ватанга содиқлик ғоялари билан суғорилган бўлиб, ўтмиш ва ҳозирги замон тарихига доир долзарб масалаларни ўз ичига олади.

Китобда шўро давридаги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тизимнинг моҳияти ва йўналишига бағишланган саҳифалар диққатга сазовордир. Унда социализм тузуми эмас, балки «қулдорлик давлати» ташкил топганлиги тўла исботланган.

Китобдаги «Истиқлол учун бирлашайлик» мақоласида совет тоталитар тизимининг дахшатли ва фожияли оқибатлари, ўзбек халқининг бошидан кечирган азоб-уқубатлари ва талафотлари батафсил шарҳланган. Унда мустақилликни сақлашга ва тараққиёт учун жа-

мият аҳлини бир ёқадан бош чиқариб, Республика раъ-барияти атрофига жипслашишга даъват этилган.

«Оламшумул аҳамиятга молик тарихий воқеа»га бағишланган саҳифалар ҳам қизиқиш билан ўқилади. Унда Ўзбекистон мустақиллиги юзага келтирган сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий шароит ёритилган. Шунингдек мустақилликни тиклашда президент Ислам Каримовнинг тутган беқиёс катта ўрни ва хизмати, унинг моҳияти ва йўналиши янги фикр-мулоҳазалар билан таърифланган. «Яхшироқ уйғонган ўзбегим» сингари мақолаларда ўзбек халқининг кўп асрлик насл-насаби, ватанпарварлиги ва жасорати, совет даврини қўмсашликнинг мутлақо асоссизлиги шарҳланган. Уларда совет даврида орттирилган қул кайфиятли ва «қорин тўйса бас» деган ўта зарарли фикрлар билан яшаётган кимсаларга нисбатан қаттиқ норозилик билдирилган.

Муаллифнинг «Бизга мустақиллик нималар берди?» номли мақоласида мустақиллик келтирган буюк туб ўзгаришлар атрофида таҳлил этилган. «Буюк икки сана: 1370 ва 1991» ҳам диққатни жалб этиб, ўша йилларда мустақил ўзбек давлатининг тикланиши, ўзларига хос ва мос хусусиятлари ёритилган.

Муаллиф президент Ислам Каримов томонидан билиничи маротаба кўтарилган «Туркистон умумий уйғимиз» гоясининг тарихий асосларига бағишланган асарлар ҳам яратди. Масалан, китобга киритилган «Буюк ҳаётини гоя», «Туркистон умуммуқаддас ватандир», «Марказий Осиё истиқболи» ва «Тарих синовидан ўтган тизим» шулар жумласидандир.

Китобдаги «Чинакам ҳаётбахш конституция», «Тарих ортга қайтмайди», «Қалбларга нур сочган "Ўзбегим"», «"Нексия", "Тикон", "Дамас" фақат транспорт воситаси эмас» ва «Озодлик радиосига очиқ хат» сингари қисмлар ҳам яхши таассурот қолдиради.

«Амир Темур давлатининг мафкураси» ва «Миллий мафкура жамиятнинг қон томири» каби мақолаларда миллий мафкуранинг тарихан шаклланиш жараёни, ўтмиш ва ҳозирги замонда тутган ўрни ва йўналиши ёритилган.

Шунингдек, китобдаги «Озодлик учун тўкилган қонлар ёхуд буюк ватанпарварлик кураши» ва «Озодлик орзусида дунёдан кўз юмган олим, устоз ва мураббий» сингари мақолалар ҳар жиҳатдан муҳим аҳамиятга эгадир.

Хуллас, китобда мустақиллик ва озодликнинг тарихий заминлари, унинг моҳияти ва йўналиши, буюк ислохот ва туб ўзгаришларнинг самарадорлиги, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг ўзига хос хусусиятлари таърифланган.

Ўйлаймизки, у кенг ўқувчилар томонидан қизиқиш билан ўқилади.

Ғ. Аҳмаджонов,
тарих фанлари доктори, профессор.

СОВЕТ ДАВРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА ҚАНДАЙ СИЁСИЙ ВА ИЖТИМОИЙ-ИҚТИСОДИЙ ТУЗУМ ҲУҚМ СУРГАН?

XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб то 1991 йи 1 сентябрга, яъни 130 йил мобайнида чор ҳукумати ва сўнгра совет давлати ҳукмронлик қилган даврда ўзбек халқи мисли кўрилмаган қирғинларни, талафотларни, ҳўрланиш ва азоб-ўқубатларни бошидан кечирди. Ниҳоят, ўзбекларнинг озодлик учун курашларидарё каби оққан қонлари беҳудага кетмай, мустақилликка эришди. Эндilikда совет даврида ўлканинг сохталаштирилган ўтмиши ва ҳозирги замон тарихини ҳолисона ўрганиб, ҳақиқатни юзага чиқариш имкони туғилди. Бу хусусда чор ҳукумати, айниқса, коммунистлар ҳукмронлиги даврида қандай тузум бўлганлигини билиш кўпчиликни қизиқтиради, албатта.

Чор ҳукумати Туркистон ўлкасини босиб олгандан кейин ўзбекларни сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум этди. Чунончи, уларнинг вакиллари олий ва ўрта лавозимларга яқинлаштирилмай, ҳокимият тамомила рус ҳарбийлари ва амалдорлари қўлига тўпланди. Рус тили эса давлат тилига айлантирилди. Шунингдек, Туркистоннинг хорижий мамлакатлар билан алоқаси ҳам чор ҳукумати қўлига ўтказилди. Чор ҳукумати миллий тил ва маданият равнақига тўсқинлик қилиб, ўлкани имкони борича ўрта аср қоқлигида сақлашга ҳаракат қилиб келди.

У Туркистонни Россиянинг хом ашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантириш учун пахтачиликни ривожлантирди, саноат корхоналари ва темир йўллар қурди, ички ва ташқи савдонинг ўсишини таъминлади. Ўлкага доимий яшаш учун келувчи русларнинг сони тобора кўпайиб, рус шаҳарлари ва посёлкалари қад кўтарди. Бу ерларда савдо ва саноат фирмалари, банклар ва бошқа муассасалар юзага келди.

Мазкур ўзгаришлар чор ҳукуматининг хоҳиш-иродасидан қатъи назар маҳаллий халқ вакиллари ўз таъсирига олди. Чунки рус сармоядорларининг ўзбек тили ва маҳаллий шарт-шароитни яхши билувчи ерли аҳоли вакилларисиз иш юритишларининг иложи йўқ

эди. Шу билан ҳам улар ўзбек ишбилармонлари билан маълум даражада ҳамкорлик қилишга мажбур эдилар. Натижада ўзбеклар орасидан пахта тозалаш ва бошқа соҳа корхоналарининг эгалари, йирик савдогарлар, умуман, янги шароитга мослашган ишбилармонлар етишиб чиқди. Бу вақтларда жуда кўп бўлма-са-да йирик ер эгалари ҳам бор эди. Мазкур тоифадаги кишилар миллий буржуазиянинг шаклланишида катта аҳамият касб этдилар. Шундай қилиб янги — капиталистик муносабатларнинг пайдо бўла бошлаши орқасида унинг маҳсули бўлмиш миллий буржуазия ўз фаолиятини кучайтириб юборди. Капиталистик муносабатлар зиёлилар ва руҳонийларнинг ҳам уйғонишига олиб келди.

Хуллас, XX асрнинг бошларида айрим иқтисодий ўзгаришлардан ташқари босмаҳоналар ва газеталар юзага келди. Ҳатто, хорижий мамлакатлардан, хусусан, Туркиядан турли адабиётлар ва газеталар келтирилди. Бундай алоқалар Қозон ва Қрим татарлари билан ҳам олиб борилди. Бу даврда, айниқса, Туркиянинг Туркистонга хайрихоҳлиги тобора кучайиб борди. Бу чор ҳукуматининг ҳам, коммунистларни ҳам шу даражада ташвишга солдики, улар «пантуркизм» ибораси билан халқнинг илғор вакиллари қоралайдиган бўлдилар.

Миллий буржуазия ва зиёлиларнинг илғор қисмлари ўлкани қоқликдан қутқариш мақсадида, энг аввало, маърифатпарварликни ривожлантиришни вазифа қилиб қўйдилар. Шу нуқтаи назардан улар ўз маблағлари ва имкониятлари кўтарганича мактаб ва мадрасалар сонини кўпайтирдилар. Янги босмаҳона ва газеталар ташкил этиб бордилар. Шу билан бирга янги усул мактабларини очиб, халқ маорифини ислоҳ этишга киришдилар.

Шу ҳолда капиталистик алоқаларнинг юзага кела бошлаши орқасида жамиятда зиёлилар ва руҳонийларни ўз ичига олган миллий буржуазия шаклланди. Улар ислохотлар ўтказиш билан тараққиёт йўлига киришни тарғиб этдилар. Аммо миллий буржуазия молиявий жиҳатдан Россия савдо-сотиқ доираларига боғлиқ ва қарам ҳолда иш юритганлиги сабабли анча заиф бўлиб, ўз фаолиятини кенг кўламда олиб бора олмади. Улар ҳам мустамлакачилик сиёсатининг азобини чекдилар.

Жамият ҳаётига янгилик киритиш тарафдорлари миллий буржуазия ва зиёлиларнинг илғор қисми арабча «жадид», яъни янгилик киритувчилар маъносида юридиларди. Улар том маънода миллатпарвар кишилар эди.

Туркистонда феодализм тузуми дарз кетиб, кашиталистик алоқалар кириб келаётган ҳамда жадидлар ҳаракати кучаётган бир вақтда 1917 йил Феврал-буржуа инқилоби ғалаба қилиб, чор ҳукумати ағдарилди. Шу сабаб Туркистонда ҳам сиёсий курашлар авж олди. Хусусан, миллий озодлик ғояси ва ҳаракатлар кучайиб борди. Кўп ўтмай Ленин бошлиқ большевиклар давлат тўнтариши уюштириб, ҳокимиятни ўз қўлларига олдилар.

Лениннинг мамлакатдаги барча мусулмон аҳолига ўз тақдирини ўзи белгилаш, тенглик ва озодлик сингарии ҳуқуқлар берилганлиги ҳақидаги алдовдан иборат мурожаати эълон қилинди. Бунга ишонган миллий буржуазия, зиёлилар, руҳонийлар Туркистон мустақиллигини таъминлаш мақсадида «Шўрои ислом» ва «Уламо» жамиятларини туздилар. Бу жамиятлар «Туркистон мухторияти»ни ташкил этдилар. Аммо большевиклар ўлкада зўравонликни кучайтириб, мухториятни тор-мор этдилар. Улар амалда чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсатини ва миллий зулмни давом эттирдилар. Бунга жавобан миллий озодлик ҳаракатлари кенг қулоқ ёйди. Большевиклар бу халқ курашини сурбетларча «босмачилар ҳаракати» деган қалбаки ном билан қораладилар. Улар минглаб ватан ҳимоячиларини қириб ташладилар, кўплаб тураржойларини харобага айлантирдилар.

Ленин вафотидан сўнг Сталин гўё барча мазлум халқларга тенглик, озодлик ва фаровон турмушни таъминловчи «социализм тузумини» қуришга қаттиқ бел боғлади. Мустамлакачилик ва миллий зулм сиёсати Туркистон халқларини сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан эзиб ташлаганди. Бунинг устига большевикларнинг қирғини ва талон-торожи аҳволни чидаб бўлмайдиган даражада оғирлаштириб юборди. Биринчи жаҳон уруши, фуқаролар уруши йилларидаги қаҳатчиликлар ва оммавий қасалликлар жамиятга янада оғир юк бўлиб тушган эди.

Аммо коммунистик партия раҳбарлари оғир шаронт билан ҳисоблашмай, социализм қуришни давом эттир-

дилар. Улар феодализм ва капитализм тузумларини таг-томири билан суғуриб ташлаш учун астойдил енг шимардилар. Бу эса зўравонлик ва қирғинларга олиб келди. Партия, аввало, хусусий мулкчилик ва динга қарши зарба бериб, деҳқонлар қўлидаги сув тармоқларини, экин майдонларини, яйловларини тортди ва давлат мулкига айлантирди. Мол-мулклар, ҳашаматли уйлар, боғу роғлар халқнинг қўлидан тортди олинди. Шунингдек, чўлу биёбонлар, тоғу тошлар, табиий бойликлар, саноат корхоналари, ташкилотлар давлат мулки бўлиб қолди. Булардан ташқари саноат ва деҳқончилик маҳсулотлари ва бошқа турли-туман даромадлар Россияга узлуксиз юборилиб турилди.

Колхоз-совхоз ҳўжаликларининг ташкил топиши халқнинг бошига битган бало бўлди. Партия халқни нафақат иқтисодий жиҳатдан, балки сиёсий-маънавий томондан ҳам ғоят қаттиқ исканжа остига олди. Тўғри, республикалар ташкил этилди, конституция, сайловлар, парламентлар, миллий байроқ, герб ва гимн жорий этилди. Лекин улар фақат хўжа кўрсинга қилинган тадбирлар эди, холос. Аслида марказ мустамлакачилик сиёсатини изчиллик билан давом эттирди. Республика раҳбарлари Москванинг кўрсатмаларини сўзсиз амалга оширувчи «қўғирчоққа» айлантирилди.

Коммунистик партия ўзбекларни, қozoқларни, қирғизларни, украинларни, умуман, империядаги барча халқларни қул ҳолатида тутиб келди. Бу борада, айниқса, мусулмон халқни кўп жабрланди ва камситилди. Шу ўринда наҳотки саводли, билимли, касб-корли кишилар, умуман, «совет фуқаролари» қулга айланган бўлса, қабилда савол туғилиши мумкин. Жавоб шуки, ҳозирги замон шаронтида Юнонистон ва Римдаги қулликни тушуниш нотўғридир. У узоқ замонлар ўтиб, бугун фан ва техника, замонавий ижтимоий-сиёсий қарашлар юқори босқичга кўтарилди. Эндilikда фуқаролар замонга яраша саводли ва билимдон бўлиши шарт бўлиб қолди. Акс ҳолда, жамият ҳаётини тебратиб бўлмайди. Шунинг учун ҳам коммунистик партия халқ маорифи, олий ва ўрта таълим фан ва маданиятни ривожлантириб, фуқароларни саноат ва қишлоқ ҳўжалигидаги техникани бошқара оладиган даражага етказишга мажбур бўлди.

Ўз мохиятига кўра империя Ўзбекистонга ва бошқа миллий ўлкаларга мустақиллик, тенглик, умуман, сиё-

сий ва инсоний ҳуқуқларни бера олмас эди. Демократия ва ошкоралик хусусида сўз юритмаса ҳам бўлади. Империяни коммунистик партия бошқарган давр чунки, коммунизм ҳукмронлиги йилларидан ҳам ошиб тушди. Қисқаси ўзбеклар «ёмғирдан қочиб қорга йўлиққан» эди. Миллий тил ва маданиятни чеклашдаги сиёсатнинг давом эттирилиши ўзбек халқи миллий онгининг ўсишига қаттиқ зарба бўлди.

Коммунистик партия кишилик тарихида шундай бир тенги йўқ фожиа ва жиноятга қўл урдик, бутун инсоният ҳаёти унинг хавфи остида қолди. У неча йилнинг йиллар давомида катта машаққат ва азоб-уқубатлар билан инсон кашф этган хусусий мулкчилик ва динни илдизи билан қўпоришга ҳаракат қилди. Ваҳоланки, хусусий мулкчилик ва дин инсонни ёввойиликдан ҳоли қилиб, оила ва тараққиётни юзага келтиргани омилдир. Улар жамият моддий ва муайян маънода мафкуравий ҳаётининг негизидир. Хусусий мулкчилик ва дин туфайли ҳайвондан фарқ этувчи «инсон» деган улуғ зот ва ном юзага келган эди.

Биобарин, партиянинг мана шундай ҳаётини негизга қарши қаратилган зарбаси бутун инсониятни ер юзидан супуриб ташлашга уриниш билан баробардир. Ҳатто, чор ҳукумати хусусий мулк ва дин дахлсизлигини сақлаб, шундай жиноятни қилмаган эди. Партия томонидан мамлакатда қарийб 30—40 млн атрофида кишилар маҳв этилди ва бадарға қилинди. Бу, асосан хусусий мулкчилик ва динга қарши аёвсиз курашнинг янги «социалистик жамият» барпо этишдаги ҳаракатларнинг маҳсули эди. Бундан ташқари хусусий мулкчиликка қарши кураш очарчиликлар, қаҳатчилик ва оммавий касалликларга олиб келди, миллионлаб кишиларнинг ёстиғи қуриди, обод ўлкалар харобага айланди.

Хуллас, совет даврида «социалистик жамият» эмас, балки «қулдорлик давлати» қарор топди. Бу, аввало, хусусий мулкчиликнинг, сиёсий ва инсоний ҳуқуқларнинг йўқлигида ўз аксини топган бўлса, иккинчидан бутун мамлакат «темир панжара» билан қуршаб олинганда намоён бўлди. Эндиликда том маънодаги «социалистик тузум» қурилмаганлигининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Шундай экан совет даврида қулдорлик давлати шаклланганлигини тан олмасдан иложи йўқ.

Совет давридаги қулдорлик, асл моҳияти бўйича қадимги қулдорликдан фарқ қилмаса-да, лекин унинг

маъноси замон тақозосига кўра анча кенгайиб, ўзига хос хусусиятлари билан шаклланди. Чунончи давр тараққиётга кўра фуқаролар анча маданийлашган, «яъни малакали қуллар» ҳисобланган. Шунинг учун қулдорлик совет даврида ўзининг энг юқори чўққисига кўтарилди. Эндиликда қулларни сотиш ва сотиб олишга ҳожат қолмади. Бунинг ўрнига оммавий равишда қамаш, қириш, сургун қилиш, қаттиқ назорат остига олиш, турли ишларга жалб қилиш авжига чиқди. Қадимги даврлардан фарқли ўлароқ фуқароларга маълумот олишга ва уй-жой қилишга ҳуқуқлар берилди.

Қадимги дунё қулдорлик давлатларида аҳолининг маълум қисми озод ҳисобланган бўлса, совет даврида деярли барча кишилар қулларча ҳаёт кечирганлар. Ўтмиш замонларда натурал хўжалик ҳукм сурганлиги туфайли қуллар озиқ-овқат ва иш қуроллари билан таъминланган. Совет даврида эса, пул муносабатларининг кенг ривожланиши натижасида иш ҳақи пулга айлантирилиб, маош сифатида оз миқдорда тўланди. Ўтмишда қуллар хусусий кишилар ва давлат ихтиёрида бўлган бўлса, совет даврида улар фақат давлат мулки ҳисобланди. Бутун мамлакатда «улуғ давлатчилик» ғояси ҳукм суриб, табиатдаги барча жонли ва жонсиз борлиқ совет давлатиники бўлиб қолди.

Қишлоқларда пахта якка ҳокимлиги авжига миниб, пахтани стиштириш ва териш қўл меҳнатига асосланган ҳолда олиб борилди. Деҳқонлар эрта-ю кеч меҳнатдан боши чиқмаганига қарамай, ниҳоятда огир ва ачинарли ҳолга тушиб қолди. Пахта якка ҳокимлиги ерни, сувни, ҳавони ва умуман, барча борлиқни захарлади, кишилар соғлиғи ва онгига катта зиён етказди. Бу гўё камдек, деҳқон яна сиёсий ва инсоний ҳуқуқлардан, хусусий мулкчилик ва шахсий манфаатдорликдан маҳрум этилиб, «гапирувчи машина»га айлантирилди. Айниқса, ўзбек хотин-қизлари ва болаларининг аҳволи аянчли ҳолга тушди. Одамлар, шу жумладан болалар пахтазорда захарланиб, умри машаққатда ўтди.

Азоб-уқубат ва сиқувлардан қочиб кетмасликлари учун деҳқонларга паспорт берилмади. Шунингдек, колхозлар плани атайин оширила бориб, деҳқонларни қарздорлик сиртмоғида қаттиқ ушлаб, таъна қилиб турилди. Бордию деҳқон колхозда ишлашдан бош тортса, томорқаси тортиб олиниб, ўзи кўчага ҳайдалиши тур-

ган гап эди. Тўғри қишлоқларда кўплаб мактаблар оқартирув муассасалари очилган эди. Бироқ уларда ёшларнинг етарли билим олишларига атайлаб йўл берилмади.

Республикага бирор соҳада мустақиллик берилмаслиги, эркин ишлаб чиқариш ўрнига, асосан, мажбурий меҳнат ва қатъий равишда белгиланган давлат парҳизининг жорий этилиши ҳамда маҳсулотларнинг деярли ҳаммасини давлатга топширилиши ҳам замонавий қўлчиликнинг яна бир муҳим хусусиятларидандир. Бошқачароқ айтганда, мамлакатда на тўлиқ феодализм, на капитализм ва на социализмга хос белгилар йўқ эди.

Шаҳар аҳолисига келсак, шуни айтиш лозимки, улар ҳам сиёсий ва инсоний ҳуқуқлардан, ҳуқуқий мулкчилик ва диндан маҳрум этилган бўлиб, меҳнатга яраша ҳақ олмай, асосан, партия ва ҳукумат манфаатлари учун тинимсиз меҳнат қилди ва қашшоқлашди.

Хуллас, совет даврида ўзбеклар ва ўлканинг бошқа аҳолиси хусусий мулкчилик, эркин бозор ва нарх, шахсий ташаббус ва манфаатдорликлари тақиқланган, сиёсий ва инсоний ҳуқуқлари, демократия ва ошқоралик ман этилган жамиятда яшадилар. Улар қўлдорликка асосланган мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулм исканжасида ҳаёт кечирдилар. Гарчанд совет давлати қудратли ва даҳшатли ҳарбий қўшинга эга бўлган бўлса-да, бироқ мамлакатда ҳукмрон бўлган қўлчилик тизими империяни ичидан чиритиб, ҳалокатга маҳкум этди. Худойи таолога минг қатла шукрки, мустақилликка эришиб елкамизга офтоб ва кўкрагимизга шамол тегди. Оғзимиздаги «қўлфлар» ва оёғимиздаги «кишанлар» парчалаб ташланди.

«Мулоқот» ж., 1993, 9—10 сонлар.

ОЛАМШУМУЛ АҲАМИЯТГА МОЛИК ТАРИХИЙ ВОҚЕА

Шу кунларда Ўзбекистон заминида яшаётган авлодларни бахтлиларнинг бахтлиси дейишга барча асослар бор. Зеро, уларнинг кўз ўнгида 1991 йил 31 августда оламшумул тарихий аҳамиятга молик воқеа рўй бериб, она юртининг мустақиллиги тикланди. Бу билан ғурурланмасдан ва фахрланмасдан бўладими?! Албатта йўқ!

Чунки 31 августда 130 йиллик мустамлакачилик сиё-

сати ва миллий зулм занжирлари парчаланиб, хурриятга эришилиб, халқнинг асрий орзуси ва курашлари рўёбга чиқди. Менинг назаримда бу курашларда ҳалок бўлган юз минглаб ота-боболаримизнинг руҳлари ҳам шод бўлди.

Мен тарих саҳифаларига зар ҳарфлар билан битилган 31 август воқеасини илк бор инқилобий ҳаракат деб баҳоладим¹. Бунинг қанчалик тўғрилигини билиш учун ўтмиш давр тузумининг моҳияти ва йўналишини кўрсатиш зарурияти туғилади.

МУСТАМЛАКАЧИЛИК ВА МИЛЛИЙ ЗУЛМ ИСКАНЖАСИДА

Сиёсий тизим. 130 йилни ўз ичига олган мустамлакачилик даврида, аввало, чор ҳукумати ва сўнгра совет давлати ҳукмронлик қилди. Бу даврда юз минглаб кишилар ўлдирилди. Бойликлар таланди, шаҳарлар ва қишлоқлар вайронага айлантирилди. Ҳар иккала босқинчилик сиёсатининг негизида бир мақсад, Туркистонни Россиянинг хом ашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантириш кўзланди, холос. Шунингдек, улар улугмиллатчилик сиёсатини изчиллик билан ҳаётга татбиқ қилдилар. Чор ҳукумати Туркистонда ҳукмронлигини ўрнатгандан кейин миллий давлатни йўқ қилди. Ўлканинг олий ва ўрта бошқарувини рус генералларининг, офицерларининг қўлига топширди. Маҳаллий миллат вакиллари эса рус маъмуриятининг хизматкорлари сифатида қўйи мансаббагина тайинланди.

Рус тили давлат тили ҳисобланиб, миллий тилнинг

¹ Инқилоб, яъни революция сўзи туб ўзгариш ва бурилишни англатиб, ҳаётнинг барча соҳаларига татбиқ этиш мумкин. Сиёсатда бундай инқилобий ўзгариш икки хил тарзда содир бўлиши мумкин. Биринчи уруш, қирғин-барот, кескин ва шиддатли. Иккинчиси тинчлик ва талафотсиз равишда амалга оширилганлиги маълумдир. Энг даҳшатли ўзгаришлар 1917 йилдан бошлаб совет даврида кўзга ташланди. Бу вақтда эски тузумдан «янги тузумга» мисли кўрилмаган даражада қирғин-барот ва талафотлар ҳисобига ўтилди.

1991 йил 31 августдан бошлаб Ўзбекистонда мустақиллик ва миллий давлатнинг тикланиши туб инқилобий ўзгариш ҳисобланиб, тамомила янги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тузум эволюцион йўл билан босқичма-босқич амалга оширилмоқда. Бундай тинчлик ва талафотсизлик билан қўлга киритилган инқилобий ҳаракат ўша 31 августдан то шу кунгача ҳаётимизнинг йўналишловчи кучи ҳисобланмоқда.

ривожланишига йўл берилмади. Чор ҳукумати ўлка Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро ва Хива хонликларида иборат уч қисмга тақсимлаган ҳолда ва куч-қудратини синдириш учун уни беш республикага парчалаб ташлаб қўйди. Гарчанд ўша икки хонлик расман сақланган бўлса-да, лекин амалда Россия қўлидаги қўғирчоқди. Совет давлатининг сиёсий тизими кўзбўямачилик ҳукумат эди, холос. Улар мустақилликдан маҳрум, алдамчиликка ва «хўжакурсин»га асосланган эди. Этилиб, Россиянинг даромад манбаига айлантирилди.

Чор ҳукумати ўзининг мустамлакачилик асосидасурди, ҳатто, бир бутун халқларнинг киндик қони тўташқил этилган сиёсий-маъмурий тизимига ва қўшини қилинган ватанидан сургун қилинганлигининг гувоҳи бўлган таянган ҳолда маҳаллий аҳолига сиёсий ҳуқуқларни бермади. Мамлакатда сиёсий ва инсоний ҳуқуқларга тамомила йўл берилмади.

1917 йилда большевиклар давлат тўнтариши қилиб ҳокимиятни эгаллаганларидан кейин чор ҳукумати сиёсий сатининг меросхўри сифатида иш юритдилар. Аммо улар мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмни шаражада авжига миндирдиларки, ҳали унақаси инсоният тарихида учрамаган эди. Чунончи, совет давлатининг дастлабки йилларидаёқ туб аҳоли вакиллари ҳукумат таркибига киритмадилар. Кейинчалик бу хат бир оз тузатилган бўлса-да, лекин барибир ўлкани бошқариш марказнинг қўлида эди. Қизил армия очикдан очик халқнинг мол-мулкни талаш ва уни қириш билан шуғулланди.

Бутун Туркистон ўлкасида қаҳатчилик, оммавий қасалликлар, қашшоқликлар ва қирғин-баротлар ҳукм сурди. Улуғмиллатчиликнинг ва зўравонларнинг маҳсули ҳисобланган бундай фожиалар юз минглаб кишиларнинг ёстиғини қуритди ва уй-жойларини вайронага айлантирди. Биргина мисол келтирайлик: 1918 йилда Қизил армия Туркистон мухториятини тор-мор этганида Қўқон шаҳрида бир куннинг ўзида 10 минг киши ўлдирилган, 60 қишлоқ ёндирилган. Умуман олганда, Фарғона водийсида «босмачилик» деб қалбаки номланган миллий озодлик ҳаракатларида, қатағонларда, террорларда, қасалликлар ва очарчиликлар орқасида юз минглаб кишилар ҳалок бўлганлар. Бу ерда ўлканинг бошқа жойларидаги, вилоятларидаги одамларнинг қирилганлиги ҳисобга олинса, қанчалик даҳшат ва ёвузлик бўлганлиги аён бўлади.

1920 йилда большевиклар томонидан Хива ва Бухоро хонликларида уюштирилган қирғин-баротлар вақтида ҳам 10 минглаб кишилар ўлдирилди ва турли томонларга тўзиб кетди. Шу равишда совет ҳукумати сиёсий тизими қонларга беланган ҳолда шакл

Совет ҳукумати ўлка халқларининг бирдамлиги ва куч-қудратини синдириш учун уни беш республикага парчалаб ташлаб қўйди. Совет давлатининг сиёсий тизими кўзбўямачилик ва «хўжакурсин»га асосланган эди. Амалда эса, тоталитар сиёсат ва миллий зулм ҳукми қилинган ватанидан сургун қилинганлигининг гувоҳи бўлган сиёсий ва инсоний ҳуқуқларга тамомила йўл берилмади.

Коммунистлар «дўстлик ва биродарлик» ва «пролетар интернационализи» ниқоби остида улуғмиллатчилик сиёсатини изчиллик билан амалга ошириб борганлиги сир эмас. Жамиятнинг ўз ватанига содиқ кишилари, хусусан, ақл-идроклиси ва умуман, унинг гули оммавий равишда қатағон қилинди. Бунақанги ёвузлик сувлари билан сугорилган сиёсий тизим тарихда кўринмайди.

Иқтисодий ва маънавий ҳаёт. Чор ҳукумати ўлканинг бойликларини, хусусан, хом ашё маҳсулотларини, солиқ ва божларни давлатнинг даромад манбаига айлантирди. Маълумки, Россия ўзининг тобора ўсиб бораётган тўқимачилик саноати учун пахтани, асосан, узоқ Америкадан олар эди. Бунинг учун ортиқча ўн миллионлаб сўмларни сарфланиши билан бир қаторда, катта қийинчиликларга дуч келинар эди. Шу боис чор ҳукумати Туркистонда пахтачиликни ривожлантиришга ва уни мустақкам хом ашё манбаига айлантиришга қаттиқ киришди. Россиядаги савдо-саноат доиралари, хусусан, капиталистлар ва умуман, даромад кетидан қувувчи кишилар ўлканинг пахтасига ёпишиб олдилар. Чор ҳукумати ўлкада «пахта яккаҳокимлигини» ўрнатди, ҳеч нарсадан тоймади. Пахтани ғалла ва боғдорчилик маҳсулотларини қисқартириш ҳисобига ривожлантирилиши озиқ-овқатлар нархини ошириб юборди. Бу ҳолат капиталистларга яна бир мўмай даромад манбаини туғдирди. Чунки улар туб аҳолининг ғаллага муҳтожлигидан фойдаланиб, Россиядан ғаллани келтириб, катта даромад олдилар. Чоризм даврида пахтачилик ривожланиб, у 1886 йилда 3 млн, 1910 йилда 10,8 млн ва 1915 йилда 18,5 млн пуд ҳажмида етиштирилди. Унинг деярли барчаси Россияга олиб кетилган. Шу равишда чор ҳукумати ва капиталистлар пахтани арзон нархда олишдан, ундан ишланган газ-

ламаларни ҳамда ғаллани ўлкага келтириб қимматсотишдан катта фойда кўрганлар. Бундан Россиядан келтирилган турли-туман саноат моллари ҳам мўмай даромад келтирган.

Хуллас, чор ҳукумати вақтида «пахта яккаҳоқимлиги»ни таъминлашга қаратилган сиёсат юргизилишининг пойдевори бунёд этилди.

Чор ҳукумати маданият соҳасида ҳам олиб борган мустамлакачилик сиёсати ўзбек халқининг миллий ҳис-туйғулари ва дунёқарашини ривожланишига тўсқинлик қилди. У халқ маорифига маблағ ажратишни ҳаёлига ҳам келтирмай, мактаб ва мадрасаларни ўз ҳолига ташлаб қўйди. Мустамлака маъмурияти имкони борича халқнинг онига итоаткорлик ва қул табиатлилигини сингдиришга ҳаракат қилди. Маданий мерос оёқ ости қилинди ва талай қисми харобага айлантирилди. Халқни маънавий жиҳатдан қашшоқлаштириш мақсадида динни «бир бурчакка» сиқиб, сиёсий ва иқтисодий манфаатларига зарба берди.

Совет даврида маданий ва иқтисодий ҳаётда турғаришлар содир бўлган бўлса-да, лекин улар қалбақ коммунистик ғоялар билан суғорилди. У вақтларнинг даҳшатли фожиаси шулардан иборатки, инсонларни «ёввойилик»дан тараққиётга ва фаровонликка чорлаган хусусий мулк, эркин ишбилармонлик ва савдо-сотиқ ҳамда дин тақиқланди. Ерлар, сувлар, корхоналар, умуман, табиатдаги барча жонли ва жонсиз борлиқ давлатнинг мулкига айлантирилди. Ҳатто, миллат ва динидан қатъи назар, барча халқлар давлатнинг «жонли мулки» ҳисобланиб, «биз давлат кишиларимиз» ёки «партиянинг солдатларимиз» деган иборалар юзага келди.

«Ҳаммамизга маълумки,—деб ёзади Ислом Каримов.— биз сўнгги 70 йил мобайнида давлатга қарамлик ва сиғиниш ҳолатида яшадик. Мамлакатдаги барча бойликларнинг, мулкнинг эгаси давлат деб ҳисоблаб келдик. Қайси масалани олмайлик, давлат манфаати биринчи ўринда, фуқаро, шахс манфаати эса, деярли ҳисобга олинмаган»¹.

Бор-йўғидан айрилиб ва шилиниб, манфаатлари оёқ ости қилинган халқнинг давлат томонидан белгиланган оз миқдордаги маошидан бошқа ҳаёт манбаи қолма-

ди. Давлат маош воситасида меҳнаткаш оммани ҳоҳлаган томонга эргаштириб юрди. Чунки маошдан айрилиш ёки давлатнинг чизигидан чиқиш фожиа билан тугарди. Шу боис давлатга сажда қилиш ва сиғиниш ҳамда содиқликни изҳор этиб туриш одат тусига айланди. Партияни кўр-кўрона улуғлаш ва олқишлаш авжига минди.

Марказ олтин, кумуш, уран, газ, пахта, ипак ва бошқа турли-туман бойликларни узлуксиз Россияга олиб кетаверди. Совет давлати чоризм давлати даврида асос солинган пахта яккаҳоқимлигини сунъий равишда шу даражада ривожлантириб юбордики, «пахта васвасаси» осмону заминни қоплади. У пахтадан олинадиган катта даромад илинжида ерни, сувни ва ҳавони заҳарлади, одамларни турли-туман касалликларга чалинтирди ва ўлим кўпайди. Шунга қарамай, пахта яккаҳоқимлигини изчиллик билан ривожлантириб борди. Агар 1918 йилда пахта толаси 18,5 млн пудни ташкил қилган бўлса, совет даврида 5—6 млн тоннага етказилди. Аммо, бу билан деҳқонларнинг турмуш даражаси яхшилангани йўқ, аксинча, қашшоқлашди. Айниқса, аёлларнинг аҳволи аянчли ҳолга тушди.

Совет ҳукумати табиатга ваҳшийларча муносабатда бўлиб, ҳаётини мувозанатга путур етказди. Ҳатто, Орол денгизини қуриштишдан ҳам тоймади. Ўлкада минг йиллар мобайнида ҳаёт-мамотнинг устунлари бўлиб келган ажойиб ҳунармандчиликнинг илдизи билан қўпориб ташланганлиги ҳисобга олинса, фожиага фожиа улангани англашилади. Тўғри, совет даврида халқ маорифи, олий ва ўрта таълим тармоқлари, матбуот, фан ва маданият соҳалари кенг кўламда ривожланди. Кўп-лаб саноат корхоналари қурилди. Уларни инкор этиш адолатдан эмас, албатта.

Аммо, биринчидан, барча иқтисодий ва маданий ўзгаришларни кейинги 130 йил мобайнида Ўзбекистондан олиб кетилган турли-туман бойликларга таққосласак, улар денгиздан бир томчидир.

Иккинчидан, совет давлати томонидан «социализм тузумини» қуриш ва мустаҳкамлаш жараёнида миллионлаб кишиларнинг қириб ташланганлигини, сургунлар ва қамоқ жазоларини, вайронагарчиликлар ва мисли қурилмаган талафотларни ҳам ёдда тутмоқ лозим. Бунинг устига-устак одамлар қаттиқ таъқиб,

¹ И. А. Каримов. Биздан озод ва обод ватан қолсин, Т., 1994, 188-б.

Учинчидан, фан ва маданиятнинг бутун фазо

Ўзбекларда: «Қатик тўкилса юқи, сут тўкилса н

Бизнинг орамизда, совет ҳокимияти бўлмаган

Зеро, бундан минг йил илгари Ўзбекистонда ома
Укув юрти — мадраса ва академия ташкил топди.

Умумий ҳулоса шуки, совет давлати чоризм асосидаги тарихда қуралган ҳақиқатдир. Солган мустамлакачиликни ва миллий зулмни энг асосий босқичга кўтарди. Натижада мазлум халқ бамисли «ёмғирдан қутулиб қорга учради». Чунки чор ҳукумати даврида хусусий мулкчиликнинг ва диннинг даҳлсизлиги сақланди. Совет даврида эса улар тақиқланди.

Маълумки, инсоният тарихида аллақачонлар ку...

...иқидан чиритиб юборди.
...давлати атом ва бошқа даҳшатли

Марказий Осиёда бу шарафли вазифа биринчи бў-

либ Ўзбекистонда адо этилди.

МУСТАҚИЛЛИКНИНГ ТИКЛАНИШИ

Куч ва имкон нисбатига келганда, империя тарафдорларининг маъкеи баданл бўлиб, улар кудратли

Хўш, тақдирни узил-кесил ҳал этувчи бундай шаро-
итда Ўзбекистонда қандай сиёсат юргизилди?

1 П. А. Каримов. Буюк мақсад йўлидан оғишмаймиз, Тошкент, 1993, 7—8-бб.

Биринчидан. Қайта қуриш йилларда халқнинг ососига кўра шаклан иттифоқ доирасида, мазмунан ўз-ўзини англаши ўсган сари тоталитар давлатга қарш мустақил бўлишни ифода этган бўлса-да, лекин у озод-нафрати ошиб ва демократик ҳаракатлар кучайиб болик сари ташланган катта қадам бўлди. У келажакда ди. Айниқса, депутатларнинг, зиёлиларнинг ва умуман Ўзбекистоннинг мустақиллигини узил-кесил тиклаш жамият илғор вақтларининг озодлик ғояларини тарғувчун шарт-шароитни бунёд этди. Бу борада республи-бот қилишлари муҳим ўрин эгаллади. Шу равишда тарихида биринчи мартаба жаҳон андозаси дара-мустақилликни тиклаш учун зарур шарт-шароит тобора жасидаги олий мансаб — президентлик лавозимининг ра етилиб борди. Эндиликда халқнинг хоҳиш-иродасига таъсис этилиши катта аҳамият касб этди. У раҳбарлик-ва озодлик ғояларини рўёбга чиқаришни бошқарушнинг шунчаки кўринишларидан бири ҳисобланмай, мо-оладиган, моҳир йўлбошчи «сув билан ҳаводек» зарур хияти ва йўналиши жиҳатидан муҳим маънони ва эди.

Шундай раҳбар Ислон Каримов мисолида яққоликка даъват этган омиллардан бири ҳисобланади. намоён бўлди. У ўз халқига таянган ҳолда, атрофда Учинчидан. Маълумки минтақамиз ва бошқа ватанга ва озодликка содиқ кишиларни жипслаштириб мамлакатлар тарихида мустақилликни тиклашга қа-амалда «умумий фронтни» шакллантириб борди. ратилган халқ ҳаракатлари мағлубиятга учратилиб, Айни пайтда мустақилликни қурбонсиз ва талафот-минглаб кишилар ҳалок қилинган. Бунга кўп ҳоллар-ларсиз тиклашга қаратилган чоралар кўрилди. Борди да уларга билимдонлик ва тадбиркорлик билан бош-бебошлик, тартибсизлик ва дангалчиликка йўл қўйи-чилик қилишга қодир раҳбарларнинг йўқлиги сабаб-са, у вақтда бундай ҳолат империя тарафдорлариг бўлган. Шунинг учун ҳам, мен жамият ҳаётида шахс-қўл келган бўларди. нинг, яъни ҳукмдорнинг фаолиятига ҳал қилувчи омил сифатида қарайман. Масалан, Амир Темур фаолиятига назар ташлайлик. У катта ақл-идрок, жасорат, тадбир-кор, билимдон ва моҳир сиёсат соҳиби бўлганлиги ту-файли ўз атрофига мазлум халқни жипслаштириб, мус-тақилликни тиклади ҳамда қудратли империяни тузди.

Шунингдек, шароит шунчалик мураккаб эдики, мар-каз билан вақтинчалик «умумий тил» топишни тақозо-этарди. Акс ҳолда, унинг ғазоби ёмон оқибатларга олиб келиши турган гап эди. Масалан, марказнинг қў-сатмасига мувофиқ айрим республикаларда қонли тў-нашувлар бўлганлиги ҳамон эсимизда турибди. Ш-Аммо, унинг вафотидан кейинги салкам 600 йил боис республикада юритилган тўғри сиёсат халқни мобайнида эса, юзага келган тарихий шароитда Тур-бундай фожиалардан холи бўлишини таъминлади. кистонда ўзаро урушларни ва талон-торожларни ҳамда чет эл босқинчиларининг ҳужумларини бартараф қилиб, қудратли миллий давлат тузишга қодир ҳукмдор деярли чиқмади. Ниҳоят, кўз ўнгимизда бундай тарихий шахс намоён бўлиб, унинг бошчилигида Ўзбекистон мустақиллиги тикланди. Шу вақтдан буён қуйидаги буюк ўзгаришларни гувоҳи бўлиб турибмиз.

Иккинчидан. 1990 йилнинг 20 июнида Ўзбекис-тон Олий Кенгашида мустақиллик декларациясининг қабул қилиниши ҳамда президент лавозимининг таъсис-этилиши мустақиллик заминини бунёд қилишда катта аҳамиятга эга бўлди.

Декларациянинг аҳамияти шундан иборатки, у мил-лий озодлик ғояларини авж олдирди, кишиларни руҳ-лантирди, порлоқ келажакка умид ва ишонч бағиш-лади. Айни бир пайтда демократик ғояларни шакллантирди. Унда ҳуқуқий ва демократик давлат мустақил-лигининг устуворлиги, Ўзбекистоннинг Иттифоқдош республикалар ва бошқа давлатлар билан муносабат-лари шартномалар асосида белгиланиши ва ўзининг давлат белгилари (герб, байроқ, мадҳия)ни ўзи таъ-сис этиши кўрсатилган.

Декларация гарчанд ўша вақт шароитининг тақо-

Янги сиёсий тизим. Мустақиллик туфайли миллий давлат тикланиб, сиёсий-маъмурий тизим умуммиллат манфаатлари нуқтаи назаридан шакллантирилди. Нати-жада тоталитар тизимга зарба берилиб, давлат бошқаруви миллийлаштирилди. Умумиттифоқ вазирликлари ва бошқармалари тугатилди. Биринчи навбатда ўз хал-қига ва ватанига содиқ «олий кенгашни» шаклланти-рилиши катта аҳамият касб этди. Эндиликда Ўзбекистон ўзининг чинакам президенти, парламенти, консти-туциясига, байроғига, герб ва мадҳиясига эга бўлди.

Ўзбекистоннинг Бирлашган Миллатлар Ташкилати аъзо қилиниши ва байроғининг у ерда ҳилпираб турishi бутун тарихимиз давомида биринчи ҳодиса. Шунингдек, ўнлаб давлатлар билан дипломатик алоқалар ўрнатилди.

Янги иқтисодий тизим. Мустақиллик шарофати файли Ўзбекистон ўз ҳудудидаги ерлар, сувлар, тур туман бойликлар ва умуман, табиатдаги барча маъдотнинг ҳақиқий эгаси бўлиб қолди. Бу иқтисодиётда энг муҳим туб ўзгаришлардан бири ҳисобланади. 1-кинчи йирик ўзгаришлар иқтисодиётни мафкура батамом холи қилинишида ўз аксини топди. Учинчи ўзгариш мулкчиликнинг янги шаклларини вужудга келтириб саноатни, савдони, маиший хизмат корхоналарини ва уй-жойларни хусусийлаштиришдан ва давлат сарруфидан чиқаришдан иборат бўлди.

Иқтисодиётдаги ўзгаришлар «пахта васваси» қилинишида ҳам намоён бўлди. Маълумки, совет риди авжига миндирилган «пахта яккаҳокимлиги» тамлакачилик сиёсат, зулм, турли-туман офат ва ақубатларнинг уяси ҳисобланган. Ҳозирда иқтисоди ни соғломлаштиришда пахтачиликнинг қисқартири ётганлиги, ғаллачилик, боғдорчилик ва сабзавотчи нинг ўсаётганлиги муҳим ўрин эгалламоқда.

Хорижий мамлакатларнинг вакиллари билан қўшма
ерхоналарнинг ташкил қилинишидаги муваффақиятлар
қўшмага лойиқдир. Бугун республикада қўшма кор-
хоналар сони 3600 дан ошиб кетди. Автомобиллар иш-
лаб чиқарадиган, тилла, нефть ва бошқа саноат тар-
моқлари қурилиши Республика саноатини катта янги-
ликлар билан бойитди ва тақомиллаштирди. Ғалла
ва нефть мустақиллигини тиклаш бўйича олиб бори-
лаётган самарасини бермоқда.

Қишлоқларни саноатлаштириш бўйича амалга оши-
лаётган ишлар ҳам иқтисодий ҳаётнинг энг муҳим
биланликлари билан биридир. Улар деҳқонларни иш билан
аминлашга ва турмуш даражасини кўтаришга ижо-
дий таъсир этади. Ҳозирда хорижий мамлакатлар би-
таун иқтисодий алоқалар республиканинг қўл остидадир.
Иқтисодий ва дипломатик алоқалар эркинлаштири-
лиши ва ҳукуқий негизлар яратилиши орқасида Ўзбе-

Демак, кейинги салкам беш йил мобайнида хусу-
сий мулкчиликка асосланган янги иқтисодий тизимнинг
пойдевори бунёд этилди. Унинг моҳияти ва йўналиши
Ўзбекистонни хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар
бозори бўлиб қолишдан тамомила холи этишдан иб-
ратдир.

Туб маънавий ўзгаришлар. Мен бу масала бўйича сўз юритилганида, биринчи галда, коммунистик ғоялардан дарҳол воз кечилганини назарда тутаман. Ҳақиқатан ҳам, бу ғоянинг улоқтириб ташланиши маънавий ҳаётдаги муҳим инқилобий ўзгаришдир. Тарихан шаклланган, лекин илгари оёқ ости қилинган миллий анъаналарга, удумларга, қадриятларга, маросимларга ва маданий меросларга жон киргизилди.

Ўзбеклар ўтмиш тарихи, буюк олиму фозиллари, давлат арбобларию дин пешволари билан ғурурланиш ва фахрланиш имконига эга бўлдилар. Миллий одоб-ахлоқ, инсонпарварлик, ватанга содиқлик сингари фазилатлар ўз куч-қудратини кўрсатмоқда.

Республикада виждон ва дин эркинлигининг тикланиши, куплаб масжид ва мадрасаларнинг қурилиши ҳамда «зиёратгоҳ» жойларнинг таъмирланиши ҳам маънавий ҳаётда муҳим янгилкларни юзага келтирди. Совет давридаги динсиз жамият ўрнига динли жамият ташкил топиши маънавий ҳаётнинг туб ўзгаришларидан бири бўлди.

Ижтимоий фанларнинг соҳаларида, жумладан, арзда изчиллик билан амалга оширишдан иборатдир. биёт ва санъатда миллий ҳис-туйғуларнинг, озодликнинг қанчалик тўғрилигини илғор жаҳон давлатлари ватанга содиқликни мадҳ этувчи асарлар чоп этилган. Иккинчидан, 31 август воқеаси дабдабали на- да. Илгари бундай қилиш тақиқланган бўлиб, озодлик ҳақида ажаиб, шу кунларда эса Ўзбекистон мисолидэ жарчилари «миллатчилар» ва «халқ душманлари» бўлиш мумкин.

Матбуот, радио ва телевидение миллий руҳийлик ва тўс-тўполоқлар билан эмас, балки маз- умуммиллий манфаатлар асосида ривож топмоқда. Иккинчидан, 31 август воқеаси дабдабали на- Умуман олганда, 1991 йил 31 августдаги тарихий воқеада миллий чоралари туфайли юқоридан пастга йўналти- вадан қуйидаги ўзига хос ва мос хусусиятларга эга бўлди. Борди-ю, озодлик ҳаракати ҳукм сураётган мус- Биринчидан юқорида шарҳланган икки табиғий давлат билан тўқнашиб, ҳокимиятни эгалласа, даги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тизимлар бир-бири вақтда инқилоб пастдан бошланиб, юқорига кўта- ларига солиштирилса, ер билан осмончалик кескин бўлди. Агар ҳокимият вакилларининг ташаб- қи мавжуд. Уларнинг бири қонларга ва азобу уқуси билан иш юритилса, у вақтда инқилоб юқоридан ларга беланган, хусусий мулксиз ва динсиз жамият бошланади. Бизда мана шундай тарзда мустақиллик ҳамда мустамлакачилик ва миллий зулмни ўз ичига олади. Бунда халқнинг ҳам, Ислон Каримовнинг олган эди. Иккинчиси эса, қуллик ва манқуртлик ҳам қалбидати озодлик ғоялари бир-бирлари билан қо- жирларини парчалаб, мустақиллик ва озодликни олиб ташлаб, умуммиллат манфаатларининг тиклаб, хусусий мулкчилик, эркин ишбилармонлик ифода этувчи қудратли тўлақин ва кучга айланди. Де- савдо-сотиқни, динни ва миллий маънавиятни ривожлантириш, 31 август инқилобининг хусусиятларидан бири уни лантираётган ҳаётни ташкил этмоқда. Шунинг юқоридан пастга йўналтирилишида ўз ифодасини топ- совет қулдорлик давлатининг ўрнига тамомла янади. Унинг яна бир хусусияти «бир томчи қонсиз» амал- сиёсий миллий бошқарув тизими, яъни мустақил мустақилликнинг олиб олинишида намоён бўлди.

Хўш, нима учун шундай бўлди? Совет тузуми бамисоли борлиқни ёндириб қўйди. Инқилобнинг бундай қурбонсиз ва талафотларсиз айлантирувчи бўлса, миллий тузум сув каби ҳаёт ҳасодир бўлишида Республика раҳбариятининг хизмати беқиёс катта бўлди. Агар, у, мустақилликни хоҳлама- маси бўлмоқда. Шундай қилиб, мустақиллик ўрнатилган кундан бундан, унга қарши ҳарбий кучни ишлатиб қонли тўқ- Ўзбекистонда туб ўзгаришлар таъминланмоқда. Шунинг учун унинг ҳеч гап эмас эди. Аксинча, боис мен ўша кунни исми жисмига монанд равиш бунга йўл қўймаслик чораларини кўриш билан бирга, «31 август инқилоби» деб баҳоладим. Чунки инқилоб бунга йўл қўймаслик чораларини кўриш билан бирга, нинг асл маъноси туб ўзгариш демакдир. Унинг бунга йўл қўймаслик чораларини кўриш билан бирга, хусусияти қанчалик тўғрилигини ҳаётимизда кўриб, мустақиллик ташаббусчиси сифатида иш юритди. Маълумки, Тошкент шаҳри Марказий Осиёнинг сиёсий жиҳатдан энг қайноқ ўчоғи ҳисобланиб келган. Бу ерда империя тарафдорларининг кучлари етарли дара- жада бўлиб, ўйламай босилган ҳар бир қадам тўқна- шувларга сабаб бўлиши мумкин эди. Аммо, Республика раҳбарияти шу даражада усталлик билан ҳаракат қил- дики, мустақиллик бамисоли «хамирдан қил суғурган- дек» тикланди. Бунга эришиш катта қийинчиликлар ва тўқнашликларни енгишни, курашни талаб қилган, албатта.

Учунчидан, 31 август воқеасининг муҳим хусу- сиятларига унинг бутун Марказий Осиё республикала-

рида биринчи бўлиб содир бўлганлигини киритиш Имом Каримов ва жамоа аҳли яқдиллик билан иш кин. Бу мисли кўрилмаган жасорат, мардлик, эркеситди. Уша вақтларда даҳшатли фожиаларнинг юз лик ва мустақиллик намуналари барча республикада эҳтимолдан холи эмас эди. Шунга қарамай, халқларини ҳайратлантиргани ва руҳлантиргани ҳаёятда билимдонлик билан юритилган сиёсат туфай-ёдимиздадир. 31 август инқилоби кўп республикада талафотларсиз мақсадга эришилди. Бу мураккаб ва бош кўтаришга ва мустақиллигини тиклашга даъватчи сифатида беқиёс катта ўрин эгалла-ётган муҳим тарихий воқеадир.

Шунингдек, 31 август инқилобининг маҳсули бу Унинг номи мустақил ўзбек давлатининг асосчиси, миш янги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тизимини сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тузумнинг меъмор-моҳияти ва йўналиши бўйича ҳам бошқа республикада тарих саҳифаларига битилди.ларга ибрат бўлинди. Хусусан, Ўзбекистонда биринчи бўлиб, янги хилдаги конституцияни, байроқни, герб мадҳияни ва миллий пулни жорий этилишининг таърини инкор этиб бўлмайди. Шунингдек, она тили давлат мақоми беришда, миллий қўшин ташкил эти-да, сиёсий, иқтисодий ва маънавий ислохотларни ам-га оширишда олдинги сафда борилди.

Булар билан мен Ўзбекистонни улуғламоқчи бўлган ҳалқининг асрий орзу ва продасини ифода этиб, Ўз-кўкларга кўтармоқчи эмасман. Аммо, тарихий ҳақиқатларни мустақиллигини эълон қилиш хусусидаги так-ни англатмоқчиман, холос. Шуниси қувонарлики, ушунинг бир овоздан қўллаб-қувватладилар. Сентябрь-қардош республикаларнинг ўзлари ҳам тан олмоқдирининг биринчи кун мустақиллигимиз рамзи сифа-лар.

Демак, 31 август инқилоби билан ҳар жиҳатдан бу хушxabар аҳолининг барча табақаларининг қалби-ғурурланишга ва фахрланишга ҳақлимиз.

Тўртинчидан, 31 август инқилоби фавқулод-диги бир ҳодиса бўлмай, ўзбек халқининг ўтмишда ҳукумати ва совет давлатига қарши олиб борган ра-шларининг якунловчи босқичи ҳисобланди. Ниҳоят-ота-боболаримизнинг дарё каби оққан қонлари мислсиз талафотлари беҳудага кетмай, ўз самараси-берди. Бу шу ҳақда гувоҳлик берадики, чет эл босқин-чиларининг 130 йил мобайнида миллий озодлик ҳа-ракатларини қўпориб ташлашга қаттиқ ҳаракат қи-лишларига қарамай, ёвуз мақсадларига эриша олма-дилар. Пировардида, вақт-соати келиб, шароит этили-ши биланоқ, халқнинг юрагидаги озодлик ғоялари вул-қон каби отилиб, асрий орзулар ушалди. Шу равиш-31 август инқилобининг хусусиятлари хусусида фикр-юритилганида, унинг тарихан шаклланган заминия-янни илдишлари мавжудлигини инобатга олиш лозим.

Охирги икки сўз: 31 августда шундай буюк воқеа содир бўлдики, унинг аҳамияти беқиёс катта-дир. Менинг назаримда, ўша ниҳоятда улуғ кунда ва-айни пайтда жуда хавф-хатарли кезларда, юртбошимиз-Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, ҳозирги мураккаб шароитда узоқ вақтлардан буён халқимиз бойлигини ўзлаштиришни қон-қонига сингдириб юбор-ган марказга қарши чиқиш ва ундан юз ўгириш осон-иш эмас. Бунинг устига орамизда ҳамон совет даврини қўмсовчилар ёки узоқни кўролмай пала-партиш иш-юритувчи айрим гуруҳларнинг хатти-ҳаракатлари мар-казга қўл келиб, вазиятни янада сгирлаштирмоқда.

Яқинда «Известия» газетасида эълон қилинган ма-

«Ўзбекистон овози» г., 1996, 12 ноябрь.

ИСТИҚЛОЛ УЧУН БИРЛАШАЙЛИК¹

1991 йилнинг 31 августида Ўзбекистон жумҳурия-лий Кенгаши Президент Имом Каримовнинг Ўзбек-халқининг асрий орзу ва продасини ифода этиб, Ўз-бекистон мустақиллигини эълон қилиш хусусидаги так-ни англатмоқчиман, холос. Шуниси қувонарлики, ушунинг бир овоздан қўллаб-қувватладилар. Сентябрь-қардош республикаларнинг ўзлари ҳам тан олмоқдирининг биринчи кун мустақиллигимиз рамзи сифа-лар.

Демак, 31 август инқилоби билан ҳар жиҳатдан бу хушxabар аҳолининг барча табақаларининг қалби-ғурурланишга ва фахрланишга ҳақлимиз.

Тўртинчидан, 31 август инқилоби фавқулод-диги бир ҳодиса бўлмай, ўзбек халқининг ўтмишда ҳукумати ва совет давлатига қарши олиб борган ра-шларининг якунловчи босқичи ҳисобланди. Ниҳоят-ота-боболаримизнинг дарё каби оққан қонлари мислсиз талафотлари беҳудага кетмай, ўз самараси-берди. Бу шу ҳақда гувоҳлик берадики, чет эл босқин-чиларининг 130 йил мобайнида миллий озодлик ҳа-ракатларини қўпориб ташлашга қаттиқ ҳаракат қи-лишларига қарамай, ёвуз мақсадларига эриша олма-дилар. Пировардида, вақт-соати келиб, шароит этили-ши биланоқ, халқнинг юрагидаги озодлик ғоялари вул-қон каби отилиб, асрий орзулар ушалди. Шу равиш-31 август инқилобининг хусусиятлари хусусида фикр-юритилганида, унинг тарихан шаклланган заминия-янни илдишлари мавжудлигини инобатга олиш лозим.

¹ Мазкур мақола 1991 йилнинг сўнгги ойларида чоп этилган.

қолада Ўзбекистон сафдан узилиб қолган вагонга, «миллий нуқсонимиз» эмасмикан деган фикрни туг-
шатилган. Бу билан мақола муаллифи вагон паровозидан. Бундай дейишга тил бормайди, албатта. На-
дан, аниқроғи марказдан ажралиб қолди, энди бир зади. Бундай дейишга тил бормайди, албатта. На-
да қимирламай яккаланган ҳолда тураверади, да уни англаш ва йўқотиш фойдадан холи эмасли-
чи шекилли. Йўқ, асло бундай бўлмайди. Чунки куш ни назарда тутиб айтишга мажбурмиз. Наҳотки, бир
хилма-хил бойликларимизни узлуксиз тортиб келуш хонлар ватан тақдирини ҳал қилса? — деган
етти-ёт бегона паровоздан ажралиб, қонимиз, тадан хоинлар ватан тақдирини ҳал қилса? — деган
ва тақдиримиз бир бўлмиш ўзимизнинг паровозимиздан ичочғли йирик ва кучли одамнинг ўрни ва жо-
уландик. Бу паровоз Ўзбекистон аҳлини мустақил топиб чақиб ўлдирганидек битта-иккита ёки бир
ва эркинлик йўлида мардонавор бошлаб порлоқ рух ватан хонлари «заҳарли нишлари» билан қуд-
жак ва бахт сари боради. У жумҳуриятимизни қурган «темир панжара»ни ёриб бизни жаҳон майда-да
турган «темир панжара»ни ёриб бизни жаҳон майда-да турган «темир панжара»ни ёриб бизни жаҳон майда-
га ҳам олиб чиқади. Вақти келиб Ўзбекистонда хитри ва XIII асрнинг бошларида буюк хоразмшоҳлар
жий мамлакатларнинг элчихоналари очилади. Шунинг билан бирга ватанимизнинг вакиллари чет эл давлати
лан бирга ватанимизнинг вакиллари чет эл давлати билан бирга ватанимизнинг вакиллари чет эл давлати
рида фаолият кўрсатадилар. Қардош жумҳуриятларда Ироққа қадар борар эди. Жануби-шарқий че-
билан ҳам сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқаларини раси Ғазна вилоятдан, шимоли-шарқий чегараси эса
юксалиб бораверади. ттисув ва ҳозирги Қозоғистон чулларидан ўтар эди

содиқликни ва юксак одоб-ахлоқни мужассамлашканган. Шундай оламга донғи кетган хоразмшоҳлар давлатининг тақдирини бир гуруҳ хоинлар ҳал қилиб, уни тин, уран, қумуш, газ, пахта, ипак, қорақул ва бошталанинг тақдирини бир гуруҳ хоинлар ҳал қилиб, уни хилма-хил бойликлар мавжуд. Қулай жуғрофий ўрнарбага айлантрган. Чунончи йирик хоразмлик савитиридаги заиф томонлари ҳамда йўллари ҳақида маънавий ютуқдир.

Бундай ҳолатни бошқа мамлакатлар мисолида ҳақиқатан ҳам учратиш мумкин. Бироқ, улар бизда бирмунча қизиқарлиқ бўлади» деганларидек, тарих саҳифаларига назар ташласангиз хонлиқ, ўзаро чиқишмовчиликлар ва урушларнинг сабаб бўлган эди. «Бизнинг аҳоли қиланидан бошлаб 10 ҳазирча йил бу тариқа ҳодиса рўй бермаган»,—деса унинг гапи ҳақдир. Чиндан ҳам солномаalarda баён қилинган воқеаларнинг энг даҳшатлиси Навухудо Носорнинг исроилликларни қириб юборгани ва Қуддуси шарифни вайрон қилиши ҳақиқатан ҳам тарихнинг қизиқарлиқ ҳодисаларидан бири бўлади.

қилганидир. Бу лаънати мўғул лашкарлари ер билан урушиб, қанчадан-қанча одамларни ҳалок қилдилар. Яксон қилган мамлакатларга қиёс қилганда Қуддус Мамлакатда инқироз ҳукм сурди. Ваҳоланки, бу вақт-шариф ҳеч нарса бўлмай қолади, бу мамлакатларда Туркистоннинг ёнбошида чор ҳукумати тобора мўғуллар қириб ташлаган одамлар ўлдирилган искучайиб, ўзбек хонликларини босиб олишга ҳаракат илликларнинг сонидан кўп марта ортқидир. Улар ҳилаётгани равшан эди. Бу хавфли душманга қарши қайси шаҳарда ҳамма исроилликлардан ҳам кўпроқ ёқадан бош чиқариб, тайёргарлик кўриш ўрнига, кишини қириб юбордилар. Одамзод охиратгача Яъқуббек хонликлари ўзаро урушни давом эттириб, ўзла-ва Маъжуждан бўлак бундай даҳшатли асло кўрмасини ҳалокат ёқасига олиб келдилар. Сотқин гуруҳлар керак. Булар (мўғуллар) ҳеч кимга раҳм қилмадилар. Чор ҳукумати хонликларнинг ички аҳволи ҳақида му-хотинларни, эркакларни, гўдак болаларни ўлдирди. Қимматли маълумотларни етказиб турдилар. Уларнинг фао-ҳомилдор хотинларнинг қоринларини чавоқлаб, опияти, айниқса, рус қўшинлари ўлкага бостириб кир-қорнидаги болаларни нобуд қилдилар».

Чингизхон қўшинлари минглаб одамларни асир мусоҳарага олиб, сўнгра улар ҳужум билан у жойни айлантириб, Мўғулистонга юбордилар ҳамда қул қабағалладилар ва кўп одамларни ўлдирдилар. Бу воқеа ишлатдилар. Ўзбек шаҳарлари ер билан яксон қилинди 1864 йилнинг 14 июнида юз берган эди. Урганч шаҳри Амударё сувига бостирилди.

Баён этилган мисли кўрилмаган даҳшатли фожизилар чор ҳукумати хайрихоҳлик билан қараб қўл-Маҳмуд Ялавоч бошлиқ бир гуруҳ сотқинлар фаолликлари билан келганича ёрдам бердилар. Шунинг учун ҳам тининг маҳсули эди. Чингизхон ва унинг ворислари рус расмий ҳужжатида «рус давлатига содиқ ки-Маҳмуд Ялавочни ўзларининг Туркистондаги бош вешилар» деб баҳоланди. Шунингдек, улар рус унвонла-кили қилиб қўйди. Сўнгра уни Пекин генерал-губернатори ва ҳукумат орденлари билан мукофотланди. 1867 йилда шайхулислом Носир Мулла Исҳоқ, қозикалон

Урта Осиёда Маҳмуд Ялавоч ўрнига ўғли Масъуд Юсуфхўжа Абдулла Хўжаев, қози Қаландархўжа Жу-тайинланди. Бу ота-бола 70 йилдан ортиқ мўғул бо-найдуллаев ва бошқа хоинлар Петербургда шахсан им-қинчиларининг ноиби сифатида Туркистонни бошқари-ператор Александр II томонидан қабул қилинди. Улар-турдилар. Улар ҳар йили кўп бойликларни Чингизхо-га зўр иззат ва ҳурмат кўрсатилиб, Петербургнинг диқ-қатга сазовор жойлари билан таништирилди. Ватан

Кейинчалик Туркистонда Амир Темур шундай бо-хоинларини бунчалик ҳурмат қилиниши бежиз бўлмаган, қудратли давлат барпо этгандики, келажакда уни албатта. Чунки, уларнинг ёрдамлари туфайлигина чор тор-мор этилиши мумкинлигини ҳеч ким хаёлига кел-ҳукумати халқнинг қаҳрамонона курашини енгишга тирмаган эди. Бироқ XIV асрнинг охирида ва XV аср-муваффақ бўлган.

Бунинг бошларида Султон Ҳусайн Бойқаро саройида би-Бу ҳақда яна бир мисол: Тошкент аҳолиси генерал Черняев бошлиқ рус қўшинлари ҳужумини бир неча гуруҳ фитначи ва сотқин гуруҳлар сувни шу даражада бор қайтариб, шаҳарни қаҳрамонона ҳимоя қилдилар. лойқатиб юбордиларки, у ўз неварасини қатл қилиб Бундай нозик ва масъулиятли вақтда сотқин Абдураҳ-ҳақидаги фармонга имзо чекканини билмай қолди. Бу монбек генерал Черняев томонига қочиб ўтиб, Тош-нинг оқибатида Султон Ҳусайн Бойқаро билан ўл-кентга келадиган сувни Чирчиқдан келадиган жойдан Бадиуззамон ўртасида ашаддий душманчилик туғилди буриб юбориш билан шаҳарни сувсиз қолдириш йўли-Бу ҳамжиҳатликнинг йўқолишига ва қора кучларнинг ни ўрагатади. Генерал Черняев бу таклифни дарҳол кучайишига олиб келди. Бундай ҳолат анча илгарини амалга оширади. Дарҳақиқат, сувсизлик ўз кучини кўр-Улуғбек ҳукмдорлиги вақтида ҳам юз бериб, у ҳа-сатди. «Тошкент шаҳри, — дейилган Солиҳ Тошкандий қатл қилинган эди. Натижада қора кучлар ҳаракати асариди, — зулҳижжа ойининг ярмидан бошлаб сафар Темурийлар давлатининг барҳам топишига олиб келди ойининг 12 сизгача, яъни 42 кун сувсиз, озиқ-овқатсиз қолдирилди. Бухоро, Хоразм ва фарғоналиклар ёрдам

XVI—XIX асрнинг ўрталарида, яъни 350 йилдан ор-тиқ вақт ичида Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари ўза-

бермадилар. Тошкент фуқароси ватанлари ва дини қаттиқ туриб урушни давом эттирди. Сешанба кунини кеча ўтгандан кейин саҳарга яқин рус аскарлари шаҳардан хибон дарвозаси ва қалъанинг девори устидан кўтирмайди, ўз қадру қимматини, виждонини, ор-ному-Шундан кейин ҳам кўчаларда уруш давом этди. Ини ва гурурини сақлай оладиган кишиларни давлат-ўртада кўп иморатлар, дўконлар ва уйларга ўт туғини устун деб ҳисоблаган. оч, ташна, сувсиз яккама-якка уруш бўлиб охирида. Минг афсуски, бизда, кейинги асрларда Амир Те-шиш сулҳи тузилди». Шунинг устун деб ҳисоблаган.

Шуни кўрсатиб ўтиш лозимки, ватанимизнинг тақиллиги ва эркинлиги бой берилишида, сотқинчуллахон анча кучли давлат барпо этишга эришиб, хоин гуруҳлар билан бир қаторда, нобоп кишиларга ҳам, Сибирь хонлигини ўз таъсири доирасига олди. ҳокимият тепасига чиқиб қолиши ҳам сабаб бўлди. Бироқ, унинг ўлимидан кейин яна парокандалик бош-Шарқ мамлакатлари, хусусан, Туркистонда ҳокимиятнинг тақиллиги, тахт тепасига бирин-кетин қобилятсиз ва нодон га меросхўрлик кўп ҳолларда мустақиллик ва тақиллиларнинг чиқиши орқасида Бухоро, Хива ва Қўқон қиётнинг барбод бўлишига олиб келган муҳим омил, хонликлари бир-бирларини «ғажиб» келди. дан бири ҳисобланади. Чунки у ёки бу истиснодлар. Ҳатто, рус қўшинлари бостириб келганда ҳам, улар-билимдон ҳукмдорнинг фарзандлари ҳамма вақт ўзининг ўртасида уруш тўхтамади. Масалан, лашкарбо-ўхшаган бўлавермаган. Бироқ шунга қарамай, тахт ши Алимқул бошчилигида Қўқон аскарлари ва шаҳар-шуд бўлса-да, фарзандга ўз-ўзидан мерос сифатида ҳимоячиларининг Чимкентда генерал Черняев аскарла-лаверган. Бу ҳолатда қанчалик давлат қудратли ёри устидан қўли баланд келиб турганида, Бухоро хони Музаффархон Қўқонга ҳужум қилганлиги ҳақидаги ха-лаш, Амир Темур давлатини олайлик. Унинг авлодла-бар келади. Алимқул жанг майдонини ташлаб, ўз қў-ини билан Қўқонга қайтишга мажбур бўлади. Шун-дан кейин ўз ҳолига ташланган ҳимоячиларнинг кучи заифлашади. Генерал Черняев эса фурсатдан фойда-лашиб Чимкентни босиб олади.

Пировардида Султон Ҳусайн Бойқаронинг сиёсий ҳатдан ожизлиги орқасида қора кучлар устун келиб мурийлар давлати ағдарилди. Гарчанд Султон Ҳусайн Бойқаро буюк бобомиз Алишер Навоий туфайли ўзб-маданиятининг тараққиётига улкан ҳисса қўшган бў-са-да, лекин мураккаб сиёсий масалаларни ҳал қилиш қодир эмаслигини кўрсатди. Ваҳоланки, ҳар бир да-лат арбоби сиёсатда билимдонлик, сезгирлик, изчиллик ва жасорат сингари олий фазилатларни ўзида мужо-самлаштирмоғи керак.

Амир Темурнинг таърифича, ҳукмдор ҳузурида фикрини ва мулоҳазаларини айтишга ботинолмайдиган ҳамда ўз соясидан чўчидиган қул табиатли манса-дорлар давлатнинг энг хавфли душманларидир. Чун-улар ўзларининг ожизлиги ва жасоратсизлиги орқаси-да икки юзламачилик билан иш юритадилар. Улар борди-ю, ҳукмдор оқни қора деса, қора деб ёки қора оқ деса, оқ деб ўзларини гўё унга содиқлигини билди-моқчи бўладилар. Кези келганида эса, ўз ҳукмдорига

ҳатто, ватанига хиёнат қилишдан тоймайдилар. Шу сисдан буюк Амир Темур қул табиатли амалдорларни

қўтирмайди, ўз қадру қимматини, виждонини, ор-ному-Шундан кейин ҳам кўчаларда уруш давом этди. Ини ва гурурини сақлай оладиган кишиларни давлат-ўртада кўп иморатлар, дўконлар ва уйларга ўт туғини устун деб ҳисоблаган.

Минг афсуски, бизда, кейинги асрларда Амир Те-мурга ўхшаш моҳир давлат арбоблари дунёга келмади. Ҳатто, рус қўшинлари бостириб келганда ҳам, улар-билимдон ҳукмдорнинг фарзандлари ҳамма вақт ўзининг ўртасида уруш тўхтамади. Масалан, лашкарбо-ўхшаган бўлавермаган. Бироқ шунга қарамай, тахт ши Алимқул бошчилигида Қўқон аскарлари ва шаҳар-шуд бўлса-да, фарзандга ўз-ўзидан мерос сифатида ҳимоячиларининг Чимкентда генерал Черняев аскарла-лаверган. Бу ҳолатда қанчалик давлат қудратли ёри устидан қўли баланд келиб турганида, Бухоро хони Музаффархон Қўқонга ҳужум қилганлиги ҳақидаги ха-лаш, Амир Темур давлатини олайлик. Унинг авлодла-бар келади. Алимқул жанг майдонини ташлаб, ўз қў-ини билан Қўқонга қайтишга мажбур бўлади. Шун-дан кейин ўз ҳолига ташланган ҳимоячиларнинг кучи заифлашади. Генерал Черняев эса фурсатдан фойда-лашиб Чимкентни босиб олади.

Рус қўшинлари Тошкентга биринчи ҳужум уюштир-ганидаёқ, шаҳар аҳолиси номидан Бухоро хони Му-заффарга ёрдам сўраб мурожаат қилинди. Бироқ, Му-заффархон тошкентликларнинг илтимосини инобатга олмади.

1917 йилда Туркистон генерал-губернаторлигида совет ҳокимияти ўрнатилди. Бундай ўзгариш Бухоро ва Хива хонликларида рўй бериши турган гап эди. Би-роқ, уларнинг ҳукмдорлари бунинг яхши англасалар-да, душман ҳужумидан сақланишга қаратилган муҳим чо-раларни кўрмадилар. 1920 йилда Фрунзе бошлиқ аскар-лар Бухоро шаҳрига бостириб кирганларида, Олимхон арзимаган бойлик билан Афғонистонга қочди. Фрунзе амир хазинасидан олинган икки вагон тиллани ва бош-қа турли-туман ноёб бойликларни Москвага жўнатди.

Мен 60-йилларда Бухоро амири хазинасини вагон-ларга ортишда қатнашган тошкентлик Муродхўжа ака деган киши билан суҳбатлашганимда, тиллаларни ки-чик от, қўй, бузоқ ва бошқа шаклларда кўрганлигини

ҳамда уларни вагонга ортишда қатнашганлигини билган эди. Тиллаларни қоп ва сандиқларда сақлашдан кўра, шундай шаклларга киритиб сақлашдан таланишининг олдини олиш бўлган. Борди-ю тилла шаклсиз бўлса, уни қопдан ёки сандиқдан кимдир олиш мумкин экан. Тилла қисмини олса, билинмай қолиши мумкин экан. Тилла ширилганда осонлик билан шакллар сони ва кўриниши ҳисобга олинган. Қалтафаҳмлики қарангки, Олим шунча бойликларни хавфсиз жойга яширмаган экан.

Менимча, юқорида баён этилган маълумотлар, лакатнинг мустақиллигини қўлдан чиқариши ва бойларни таланиши сабаблари ҳақида етарли тўш ҳосил қилади.

Маълумки, Туркистоннинг кўп асрлик тарихи дамида аҳмонийлар, македониялик Александр, араб лифалари ва Чингизхон сингари жаҳонгирларнинг ҳуққонлик қилган вақтлари бўлган. Улар чигиртага ўхшаб ёпишиб, ўз ҳукмдорликларини ўрнатган. Кейин ўлканинг бошқарувини, асосан, туб аҳоли килларига топшириб, белгиланган солиқ, ўлпонлар олиб турганлар.

Бироқ, чор ҳукумати ўлкага ўрнашиб ҳокимият бутунлай ўз қўлига олди. Ўзбекларни олий ва ўрта боқарув ташкилотларига мутлақо яқинлаштирмади. Чор ҳукумати ўзбекларнинг терисини шилаётганини яқинглаб уларнинг сиёсий онгининг ўсишига ва ўзини ўнглашига йўл қўймасликка жон-жаҳди билан киришган эди. У шу нуқтаи назардан миллий тил ва миллий маданиятнинг ривожига тўсқинлик қилди. Ҳатто, халқ мизини ўз номи билан эмас «инородец», «туземец», «вары», «азиатцы» ва бошқа исмлар билан атади. Ўзбеклар қаттиқ мустамлакачилик ва миллий зулм остида ҳаёт кечирди. Туркистон Россиянинг хом ашё манбаи сифатида ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилди.

Шуларга қарамай миллий буржуазия ва зўлиларнинг айрим сотқин вакиллари рус императорини кўларга кўтарувчи мақолаларини чоп этдилар ҳамда отташин нутқлар билан чиқдилар. Бу ҳолат, айниқса, 1917 йилги халқ қўзғолони вақтида ҳамда Романовлар соҳласи қил устида турган кезларда содир бўлди. Ўш йили мустақиллик ва эркинлик учун кўтарилган умум халқ қўзғолонига раҳбарлик қила оладиган куч тошмади. Натижада бу гал ҳам озодлик кураши мағлубиятга учратилди.

Совет даврида украинлар, ўзбеклар, қozoқлар, тожиклар, қирғизлар, озарбойжонлар ва бошқа халқларнинг ҳаммаси кўпдан-кўп азоб-уқубатларни, қирғинлар-ни, қувғинликларни ва йўқчиликларни бошидан кечирди.

Ҳўш, коммунистик партия сиёсатининг моҳияти ва йўналиши қандай бўлган эди?

Биринчидан, партия зўравонликка ва адолатсизликка асосланган ички ва ташқи сиёсатни юргизди. У 1917 йилдан, яъни ҳокимият тепасига чиқишидан бошлаб, фуқаролар уруши, «босмачилик», халқ душмани, колхозлаштириш, Иккинчи жаҳон урушида асирликка тушган-лиги, тилни қисиб юрмаганлиги ва бошқа турли-туман баҳоналарни рўкач қилиб, миллионлаб кишиларни қатл қилди.

Диктатор Сталин ҳукмронлиги даврида камида 40 млн киши ўлдирилганлиги маълум. Бундан ташқари 100 минглаб одамларнинг умри қамоқхоналарда, лагерларда ва сургулларда чириди. «Қора рўйхат»га тиркалган қанчадан-қанча одамлар таъқиб ва хавотирликлар остида юрдилар. Бутун мамлакатда чақимчилик, иттифоқчилик ва тўхмат қилиш авжига чиқди.

Ўз фуқароларини қирғин қилган ва эзиб сувини ичган бундай давлатни тарих билмайди. Ҳатто, ваҳшийликда донғи кетган Чингизхон ва Гитлер ҳам ўз фуқароларига нисбатан бунчалик муносабатда бўлишни ҳаёлларига ҳам келтирган эмас. Бутун мамлакат халқларини «темир панжара» ортида ушлаб хорижий мамлакатлардан ажратиб қўйилди. Бундай ҳолат жаҳон тарихида биринчи бўлишидир. Хуллас, коммунистик партия инсон ва халқаро ҳуқуқларни инкор қилиб, фуқароларни қаттиқ зулм исканжасида ушлаб турди. Айниқса, ислом динидаги фуқаролар қаттиқ жабрландилар ва оёқ ости қилиндилар.

Иккинчидан, партия «ленинча миллий сиёсатнинг тантанаси» ҳақида ҳамиша кўпириб гапираверди. Лекин амалда чор ҳукумати вақтидаёқ ўрнатилган миллий зулмини шу даражада авж олдириб юбордики, уни таърифлашга сўз ожизлик қилади. Аввало, Ўзбекистонини ва бошқа жумҳуриятларни мустақиллик ва эркинликка эриштиришга йўл қўймади. Тўғри, партия ва давлатнинг олий раҳбарликларига ўзбеклар тайинланди. Лекин улар марказнинг итоаткор хизматкорлари ҳисобланган эди, холос. Кўп ҳолларда назорат ва иш юритиш

руслардан тайинланган ўринбосарларнинг ихтиёрида бўлган.

Ўзбек тили эмас, балки рус тили давлат ва илм-фани тилига айлантирилган эди. Бу камдек халқ тарбияси заминларидан узиб ташланди. Исломи дини, ўтмиш тарихимиз ва миллий анъаналаримиз ҳам «ҳибса» олдиди. Бундай ҳолатга норозилик билдирувчилар миллийликда айбланди ва жазоланди.

Партия ва ҳукумат туб аҳолининг миллий ўсишини аввал бошидан бўғиб ташлади. Меҳнатомманинг сиёсий фаолияти шу даражада тизгинлашландики, улар қуллик тизимининг азобини чекариб, партия ва ҳукумат шаънига қарсаклар чалавердилар ҳамда миннатдорчилик билдиравердилар. Бунда қилиш самимий бўлмай, қўрқиб, эҳтиёткорлик ва тўқибнинг маҳсули эди, албатта. Эндиликда партиянинг миллий сиёсати ғирт кўзбўямачиликдан иборат эканлиги ҳеч кимга сир бўлмай қолди.

Учинчидан, коммунистик партиянинг аграр сиёсати ҳам мустамлачилик асосига эга эди. У сув ва ерлар, деҳқонларнинг қўлидан тортиб олиб, давлатники қилди. Хусусий мулкчиликка ва эркин савдо-сотиққа зарба берилди. Деҳқонлар юқоридан берилган кўрсаткич асосида экинларни экиши шарт эди. Улар ишлаб чиқариш қуролларига, хусусан, техникага эгалик қилишда ҳам маҳрум этилди.

Ҳукумат ўз ихтиёрича деҳқончилик маҳсулотларини нарх қўйди ҳамда уларни тақсимлашни қатъий суръатда белгилаб берди. Бутун жумҳуриятда пахта яккаҳисса кимлигини ўрнатиб, уни арзимаган нархда олиб, деҳқонга саноат моллари ва техникани қимматга ўтказди. Деҳқонлар зиммасига турли солиқлар ва тўловлар юклатилди.

Қўп асрлар мобайнида яратилган ажойиб боғлаб йўқ қилинди. Ҳатто, Сталин даврида ҳар бир туп меҳор вади дарахтга ва токка оғир солиқлар солиниши натижасида шаҳар ва қишлоқларда уларнинг қирқиб ташланганлиги эсимдан чиққани йўқ.

Пахта ва ундан тайёрланган турли-туман маҳсулотлардан олинадиган даромадларнинг деярли ҳаммаси марказ чўнтагига тушди.

Партиянинг аграр сиёсати чорвачиликни тушқунликка учрашига олиб келди. Бутун умри бўйи хилма-хил гўштларни истеъмол қилиб келган ўзбеклар, эндилик

да отиб юборса мушук емайдиган яхлаган гўштга зор бўлиб қолди.

Партия раҳбарларининг ташаббуси билан бир вақт-да отлар, эшаклар ва эчкилар қувғин остига олинган эди. Натижада бундай ҳаётий зарур уй ҳайвонларининг сони жуда камайди ва қимматлашди.

Колхозлар, асосан, давлат фойдасига ишлади. Ҳозирги оғир турмуш колхоз тузумининг маҳсулидир. Давлат колхозчиларни янада қаттиқроқ ишлатиш ва доимий итбатда ушлаш мақсадида, кўп колхозларни қарздорлик сиртмоғида ушлаб турди. Чор ҳукумати даврида ҳам худди шундай муносабат капиталистлар ва судхўрлар томонидан пахтакорларга нисбатан қўлланилган эди. Пахтакорлар қарздорлик занжирларига боғланганликлари орқасида, ҳеч қаёққа қочолмай ишлашга мажбур бўлганлар.

Партиянинг аграр сиёсати одамларни, ерни, сувни, ҳавони, ҳайвонларни ва умуман, табиат оламини заҳарлади. Ундан зарарланмаган на жонли, на жонсиз мавжудот қолмади. Ажойиб Орол денгизи қуришга олиб келинди ва харобага айлантирилди. Сунъий урчитиш жорий этилиб, жаҳонга машҳур қорақўлчиликка катта путур етказилди. Боғдорчилик, узумчиликнинг айрим бебаҳо турлари йўқ бўлиб кетди.

Хуллас, қишлоқ хўжалиги қаттиқ дардга чалинди, бу ўз навбатида турли касалликларни ва ўлимни кўпайишига олиб келди.

Тўртинчидан, жумҳуриятда саноат соҳасида ҳам мустамлакачилик сиёсати изчиллик билан амалга оширилиб борилди. Иттифоқ вазирлигига қарашли йирик саноат корхоналари барпо этилиб, ўн минглаб кишилар кўчириб келтирилди. Уларни жойлаштириш учун зилол сувли ҳосилдор ерлар ажратилди. Бунинг орқасида кўп ерларимиздан ва бойликларимиздан маҳрум бўлдик. Саноат корхоналаридан олинадиган даромадлар дарёдек марказга оқарди. Уларда ўзбеклардан малакали мутахассислар ва ишчилар тайёрлашга қаратилган чора кўрилмади. Натижада уларда туб аҳоли ҳануз жуда озчилиқни ташкил қилмоқда.

Бешинчидан, марказ табиий маъданларимизнинг ҳам тўла эгаси ҳисобланган. Қўплаб олтин, уран, газ ва бошқа нодир маъданлар бемалол у ерга олиб кетилмоқда. Пахтадан экса бўлаверади, лекин бир марта яратиладиган олтинни ҳеч қачон топиб бўлмайди. Олтин

эса, узоқ тарихий даврлардан фаровонлигининг рақамсифатида қадрланиб келган. Жаҳон бозорида олтин рақамларни ҳавола қиламиз. Расмий маълумотларга хоҳлаган нарсани олиш мумкин. «Олтин давлатнинг кўра, СССРда 1986 йилда 400, 1987 йилда 380, 1988 қон томиридир», — деган ибора бежиз айтилмаган. Бойи йилда 360, 1989 йилда 340 ва 1990 йилда 320 тонна қа жумҳуриятларда олтин бўлганда нима қилиш олиб чиқарилган. Агарда юқорида айтилгани-узлари биларди. Дарҳол аҳоли намоёншлар уюштирилди. «Олтинимиздан қўлингни торт!» деган хитоблар билан олиб чиқарилган. Агарда юқорида айтилгани-олтин конларини қуршаб олган бўлур эди. Биз эса олтиннинг 60 фоизини ташкил этишини ҳисобга олсак, мудраб бундай қила олмадик. У бизга қимматга 170 тонна олтин олиб кетилган. Айрим йилларда бу шиши турган гап эди. Бироқ буни авлодлар ҳеч қачон рақам 200 тоннагача борган. кечирмайди. Борди-ю олтинни қазиб ишлаб чиқариш ўзимизнинг кучимиз етмаса, ўзаро манфаатдорлик асосида хорижий мамлакат фирмаларининг ёрдамига таяниш мумкинлиги аён.

Марказ табиий бойликларимизни, хусусан, олтин уранини шу даражада ўзиники қилиб олганки, ҳатто уларнинг ҳажминини ва бераётган улкан даромадларини қаттиқ сир тутмоқда. Менсимаслик ва номардлик шунчалик бўладими, ахир. Агар марказнинг ўрнида хорижий мамлакат фирмалари бўлганда, ишлаб чиқарилган соф олтиннинг камида ярмини берган бўларди. Чунки, уларда инсоф бор.

Энди, айрим маълумотлар асосида марказга олтин кетилаётган олтинимизнинг миқдори ҳақида тушунча беришга ҳаракат қиламан. Бу тўғрида «Известия» газетасида (1991, 14 сентябрь) шундай ёзилган: — Совет олтинига доир сирларни ошкора қилиш бир қатор сиёсий масалаларни туғдиради. Ҳозирда қўпчиликка шундай нарса маълум эмаски, СССРдаги олтиннинг анча қисми Ёқутистонда, Калимда ва Краснояр ўлкасида эмас балки Урта Осиёда, хусусан, Ўзбекистондан олинмоқда. Бу ерда Зарафшонга яқин жойлашган даштликда турли маълумотларга қараганда, совет олтинининг уч қисмидан кам бўлмаган ҳажми (60 фонз рақам айтилмоқда) ишлаб чиқарилади. Шуниси қизиқки, бу ерда олтин билан бир қаторда кўп уран ҳам олинади. Бунга ўхшаш далиллар баъзи экспертларнинг жумҳуриятлардан қайси бири бизнинг социалистик иқтисодиётга кўп бойлик берганлиги ҳақидаги ўз фикрларини қайта кўришликни талаб қилади.

Буни қарангки, Худон таоло кондан бир вақтда қимматлиги ва аҳамияти жиҳатидан бир-бирларидан қўлишмайдиган олтин ва уран сингари икки ноёб маъданни олишликни бизга инъом қилган экан. Марказга олиб

кетилаётган ўзбек олтинининг миқдорини кўрсатувчи рақамларни ҳавола қиламиз. Расмий маълумотларга кўра, СССРда 1986 йилда 400, 1987 йилда 380, 1988 йилда 360, 1989 йилда 340 ва 1990 йилда 320 тонна олтин ишлаб чиқарилган. Агарда юқорида айтилгани-олтиннинг 60 фоизини ташкил этишини ҳисобга олсак, бу вақтда ҳар йили Ўзбекистондан ўрта ҳисобда 160—170 тонна олтин олиб кетилган. Айрим йилларда бу рақам 200 тоннагача борган.

Жаҳон бозорида олтин савдосига келсак, 1991 йил 12 сентябрда Лондонда унинг 31,1035 грами 345,25 доллар баҳода харид қилинган. Шунга биноан бир грамм олтиннинг нархи ўрта ҳисобда 11 доллар, марказ эса бизга 50 сўм тўлар экан. Бу ерда доллар билан совет пули ўртасидаги катта тафовутни, марказ олтинимиздан тайёрланган буюмларни сотишда олаётган катта даромадларни ҳисобга олсак, у вақтда олтинимиз жуда текин олиб кетилибди-да, деган фикр туғилади.

Совет ҳукумати шу даражада пастлик ва ноинсофлик қилганки, аёлларнинг тилла ва кумуш тақинчоқларини ҳам турли йўллар билан ёппасига йиғиштириб олган. 1932—33 йиллардаги очарчилик вақтларида ёпиқ озиқ-овқат дўконлари очилиб, ун, гуруч ва бошқа маҳсулотлар тилла асбоблар ва заргарлик буюмларига алмаштирилган. Менинг онам кўз ёшлари билан иккита қалин тилла билакузукка кичкина халталарда ун ва гуруч кўтариб келганлиги ҳамон ёдимда. Шу тарзда аёлларнинг аксарияти авлоддан-авлодга ўтиб келаётган тақинчоқларини очликдан ўлиб қолмаслик учун арзимаган нарсаларга алишишга мажбур бўлганлар. Шундан кейин маҳалламиздаги аёллар қулоқлари тешигига ип тақиб юриб, тилла зиракка эриша олмай ўлиб кетдилар. Аёлларни тақинчоқлардан маҳрум этиш фақат моддий жиҳатдан эмас, балки маънавий томондан ҳам қаттиқ эзганлигининг гувоҳиман.

Яқинда «Тошкент оқшоми» (1991, 25 сентябрь) газетасида Ўзбек олтин ишлаб чиқариш бирлашмаси бош директори Ҳ. Э. Эгамбердиев ўз суҳбатида шу даражада эҳтиётлик билан гапирганки, аниқроқ маълумот олиш амри маҳол. Наҳотки, у барчани қизиқтираётган ва тўлқинлантираётган масалани очиқ-ойдин сўзлашга ботина олмаса. Суҳбатда бош директор мамнуниятлик билан шундай дейди: «Бирлашмамиз олтин ишлаб чи-

қариш корхоналари томонидан чиқарилган фирмаларнинг маҳсулотлари ва хилма-хил ларни қайта ишлаш хусусида Америка фирмаларининг маҳсулотлари ва хилма-хил бири билан ҳужжат имзолади. Ер ости қазилмаси ва маҳсулотлари ва хилма-хил хусусан, олтин ажратиб олингандан сўнг, чиқиндиларининг маҳсулотлари ва хилма-хил дан яна қимматбаҳо металллар олинади ва бошқа турли маҳсулотлари ва хилма-хил материаллар тайёрлаш мумкин. Масалан, айтайлик, қилишдан мақсад халқимизнинг ўз-ўзини англашини ўша чиқинди қазилмаларидан энг пишиқ ғишт тайёрлаш мумкин экан. Шуни ҳисобга олиб биз ҳамкорликнинг айрим турлари қолди, холос. 70 йил ғишт заводи бунёд этишни режалаштирмоқдамиз. Андан ортиқ даврдаги ўзилиш орқасида юз йиллар мо рикаликлар ҳозирнинг ўзидаёқ, бизга ушбу корхонада қўлга киритилган ҳунармандчиликнинг кўп қурилиши учун 6 миллион доллар миқдорда қара-сирларини ва бой тажрибасини авлодга ўтказишнинг ришга розилик билдиришяпти».

Бу маълумотлар алоҳида назарга олинса, фойда ташлашиб турибди. Бироқ, ўша жойнинг ўзидан 100 тонна Еттинчидан, қўшин ва лашкарбошилар халқнинг энг лаб соф олтинни марказга олиб кетилаётганини ҳисобга олганда, ватанпарвар ва жанговар қисми ҳисобланиб мамлакат га олиб фикр юритилса, қовунни еб пўчоғини галоймустакиллигини ва эркинлигини ҳимоя қилади. Халқ отиб юборилгани билан тенг аҳволни кўрамиз. Шунинг билан, оммасининг моддий ва маънавий бойликларини ажна-розилик билдиришибди. Бунинг ҳам бермаганда нима бий босқинчиларидан сақлаш уларнинг муқаддас бур-лардик? Бироқ, олтин ўрнига оддий ғиштни олаётган чидир. Қўшиннинг жамиятдаги энг муҳим аҳамияти миз ўта заифлигимизни ва ночорлигимизни намойиш шундан иборатки, у халқ сиёсий онги, ғурури ва жасоратининг шаклланишига кучли таъсир кўрсатади. Акс ҳолда халқ орасида соддалик, қатъиятсизлик ва бепарволик сингари ўта зарарли хусусиятлар ҳукм сура-дан бери авлоддан-авлодга ўтиб келаётган ажонди. Агарда миллий ҳарбий қисмлар ва лашкарбошилар, ҳунармандчилик саноатимиз йўқ қилинди. Ҳунарман бўлганда ўша замонлардаёқ, айниқса, халқ қўзғолон-чилик халқимизнинг шон-шарафи ва фахри ҳисоблан-лари вақтида уларнинг кўмагида мустақилликка эри-унинг ажойиб маҳсулотлари жаҳонда донг чиқарган шиниш эҳтимолдан холи эмас эди. Улар орасидан ватан-Тарихий маълумотларга кўра, Ўзбекистонда 100 парварлар чиқиши турган гап эди.

Бунинг устига ўзбек йигитларининг талай қисми «ҳар-бий хизмат» ниқобида оғир қурилишларга ва қора иш-ларга жалб қилинди. Бунда уларни ҳарбий маълумот-лардан маҳрум этиш назарда тутилган, албатта. Тўғри, совет армиясида юқори малакали ўзбек лашкарбоши-лари учрайди, лекин улар халқимизнинг сонига нисба-тан жуда оздир. Шундай қилиб, биз 100 йилдан ортиқ давр ичида миллий қўшинсиз яшадик. Бу ғоятда ачи-нарли ва хатарли ҳолдир. Наҳотки, тарихда қудратли қўшинларни ва моҳир лашкарбошиларни етиштирган ўзбек халқи ўз соябони ва посбонига эга бўлмаса?

Саққизинчидан, совет даврида Урта Осиё ва Қо-зоғистон Сибирга ўхшаш сургун маконига айлантирил-ган. Бу ерга ватанларидан мажбурий суръатда ҳайдал-ган Крим татарлари, турклар, немислар, чечен-ингуш-лар ва бошқа халқларнинг вакиллари ҳайдаб келти-

Афсуски, партиянинг ўта зарарли сиёсати оқибати-ҳунармандчилик ўтмиш ёдгорлиги бўлиб қолди. Қани энди бозорлардаги қатор-қатор тизилган кўзларни қ

филди. Шунингдек, кўплаб қамоқхоналар ва лагер-конфратларига зид ҳаракатларни республикада қув-қурилиб уларда ўн минглаб одамлар азоб-қуқубатловчи шахслар топилди. Улар матбуотда ва теле-ва хўрликда ҳаёт кечирдилар. Улар орасида ўзбек тугилишини қисқартиришга даъват этдилар. ҳам оз эмас эди.

Ўзбек халқи ўз ватанидан ваҳшийларча жудо этилди. Россиянинг узоқ вилоятларига кучиб суртилди. Яхшики жумҳурият раҳбарлиги ўзгариб, у ҳа- ган халқларга уй-жой, кийим-кечак ва озиқ-овқат бепасатлар чиқарди. Уша мақоланинг муаллифи ди. Оғир ва машаққатли кунларда уларнинг баъзилари Урта Осиё ва Қозоғистонга Россиядан одам- лари силанди ва кўнгли олинди. Бу билан ўзбек халқининг олижаноблигини ва бағри кенглигини яна бир бор намойиш этди. Аммо ўзбек халқи ҳам сургун қилганда адолатли ган балодан четда қолмади. Ер ислоҳотлари ва қўллар эди. Ўзбекистон кейинги 130 йил мустам-

ган балодан четда қолмади. Ер ислохотлари ва қолдиқлар Хулоса шуки, Ўзбекистон кейинги 130 йил мустам-лаштириш йилларида минглаб ўзбеклар қулоқ қилинган тақачилик ва миллий зулм сиртмоғида яшади. Тўғри, узоқ жойларга жўнатилди. Уларни ер ва мулкка тоғат даврида халқ маорифи, олий ва ўрта маълумот, тиб олинди ва ҳайвонларча муносабатда бўлинди. Бу ҳақиқатни инкор этиш Шўни айтиб ўтиш лозимки, ахир бу ер ва маданият анча ўсди. Бу ҳақиқатни инкор этиш

Шуни айтиб ўтиш лозимки, яқин йилларда ҳам Ҳақдолатдан эмас. Бироқ, бу ўзгаринлар миллий давла-
бекларни ўз ватанидан жудо қилиш ва уларни қўлғимизин, миллий тилимизин, спёсий ва инсон ҳуқуқла-
йиб боришини тўхтатишга қаратилган ҳаракатлар бўлини барбод қилинган шаронда содир бўлди. «Темир
1987 йилда «История СССР» журналинда «Особенно-панжара» ичиди таъқиб, хавотирлик ва йўқчиликда
этнографических проблем в Средней Азии и пути их решения» номли мақола чоп этилди. Бунда ўзбек халқига бўлиб, истеъдодли кишилар камдан-кам учрайди.
нинг кўпайиб бораётганидан ваҳимага тушган муаллим Шу боисдан кўпчилик мактаблар ва олий ўқув юргла-
В. И. Козлов кўйидаги таклифларни баён этган: «Шуни билим бериш даражаси ниҳоятда пастдир. Эрк-
ни қатъий ишонч билан айтиш лозимки, 2000 йилга босизлик одамларни шу даражага олиб келдики, улар
риб ўзбекларнинг сони 25 млнга яқинлашади. Ул. билим ўчоқларидан унумли равишда фойдаланишга
ҳар йилги туғилиш сони бўйича Украинани ортда қоқувлари етмади.

дириб келажакда сон жиҳатидан мамалакатда 2-ур. Шунинг айтиб ўтиш керакки, совет давридаги фан ва ни эгаллайдилар. Табиийки, мамлакатда бундай миллимаданиятнинг ўсиши биз учун янгилик эмас. Негаки структуранинг ўзгариши уни тарихан ривожланиш. Ўзбекистон кўп асрли тарихи давомида жаҳон мад- салбий таъсир кўрсатади. Аммо бу масала махсус ўйинининг ўсишига таъсир кўрсатган улкадир. X аср- ганишни талаб этади. даёқ олий ўқув юрти—мадраса Бухорода очилган. XI

Урта Осиё қишлоқларида иқтисодий демографик вазиятни яхшилашга икки йўл билан эришиш мумкин. Улардан бири аҳолини қишлоқлардан ўзининг жумҳуриясидаги шаҳарларга ва узоқ масофадаги қишлоқ жойларга, хусусан, РСФСР вилоятларига кўчиришни ривожлантириш лозим. Урта Осиёнинг этнодемографик масаласини тубдан ҳал қилишнинг йўли туғилишини қўлтиришдир». Мазкур сатрлардаги ўзбекларни мамлакатнинг турли жойларига тарқатиб юборишга ва уларнинг кўпайишини тўхтатишга қаратилган фикрларнинг тағйирлашганлиги ҳақиқат. Мақсад туб аҳолини тўзатиб, ерларини ва бойликларини тамоман ўз қўлига олишдир.

Шунга ҳайрон қоладик киши, бундай умумийла давридаги ўзгаришлар бизга шу даражада қимматга

тушдики, уни бартараф қилиш учун неча йил керак.

Тўққизинчидан, шу кунларда «қизил империя» арасдан — зўравонлик, қўрқитиш, таъқиб ва кўзбўя-қулаши ва Ўзбекистоннинг мустақилликка эришган аҳолидан тоймади. Партия, аввало, жумҳуриятлар гининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Шундай бўлиши мўъжз навбатида бу раҳбариятлар ҳам ўз қўл остидаги рар эди. Ута мустамлакачилик ва миллий зулм асосатта-кичик раҳбарлар устидан шу тарзда иш юритди-да барпо этилган Совет Социалистик Республикалар. Партия онгли равишда турли қарор ва кўрсатма-Иттифоқи (СССР) узоқ яшаши мумкин эмас эди. арини кўр-кўрона ва ўта итоаткорлик билан адо этув-Хўш, СССР қай тарзда ва қандай мақсадларни сиёсий бошқарув тизимини шакллантирди. Бундай ташкил этилган эди? Бу Иттифоқнинг асл моҳияти олат раҳбар ходимларни мустақил фикр юритиш, та-Туркистон халқлари тақдири мисолида ҳам яққол ажаббускорлик ва жасоратдан маҳрум қилиб, уларда лаш мумкин. Маълумки, коммунистик партия миллатлардан фойдаланиб шахсий манфаатлари йўлида иш давлат чегараланиши сиёсатини юргизиб, Туркистон аҳолисини ва кўзбўямачиликни авж олдиртирди. Ўзбекистон ССР, Қозоғистон ССР, Туркменистон ССР, Тожикистон ССР, Қирғизистон ССР, Қорақалпоғистон ССР биринчидан, коммунистик партия жумҳуриятлардаги Тожикистон ССР, Қирғизистон ССР, Қорақалпоғистон ССР, Тожикистон ССР, Қирғизистон ССР, Қорақалпоғистон ССР биринчидан, коммунистик партия жумҳуриятлардаги АССР ва Тоғли Бадахшон АССР сингари жумҳуриятларга айлантиришга қаттиқ бел боғлаб келди. Бу ларни юзага келтирди. Амалда ўлкаларни бу тарихда, айниқса, Ўзбекистонда катта ишлар амалга парчалашдан мақсад, турли бойликларини ташқирилди. Бу ерда иттифоқнинг турли томонларидан ва туб аҳолининг бирлиги ва куч-қудратига зарба туб аҳоли орасига бошқа халқлар жойлаштирилди. Бу ришдан иборат эди. Партия ери бир, суви бир, диққат учун кенг йўл очиб берилди. Бундан мақсад вақ-ва дарди бир ўзбеклар, тожиклар, қозоқлар, қирғизлар келиб туб аҳолини бошқа халқларга аралаштириб туркманлар ва қорақалпоқларни сиёсий ва ижтимоий жобориш эди, албатта.

Хўш, СССР қай тарзда ва қандай мақсадларни сиёсий бошқарув тизимини шакллантирди. Бундай ташкил этилган эди? Бу Иттифоқнинг асл моҳияти олат раҳбар ходимларни мустақил фикр юритиш, та-Туркистон халқлари тақдири мисолида ҳам яққол ажаббускорлик ва жасоратдан маҳрум қилиб, уларда лаш мумкин. Маълумки, коммунистик партия миллатлардан фойдаланиб шахсий манфаатлари йўлида иш давлат чегараланиши сиёсатини юргизиб, Туркистон аҳолисини ва кўзбўямачиликни авж олдиртирди. Ўзбекистон ССР, Қозоғистон ССР, Туркменистон ССР, Тожикистон ССР, Қирғизистон ССР, Қорақалпоғистон ССР биринчидан, коммунистик партия жумҳуриятлардаги Тожикистон ССР, Қирғизистон ССР, Қорақалпоғистон ССР, Тожикистон ССР, Қирғизистон ССР, Қорақалпоғистон ССР биринчидан, коммунистик партия жумҳуриятлардаги АССР ва Тоғли Бадахшон АССР сингари жумҳуриятларга айлантиришга қаттиқ бел боғлаб келди. Бу ларни юзага келтирди. Амалда ўлкаларни бу тарихда, айниқса, Ўзбекистонда катта ишлар амалга парчалашдан мақсад, турли бойликларини ташқирилди. Бу ерда иттифоқнинг турли томонларидан ва туб аҳолининг бирлиги ва куч-қудратига зарба туб аҳоли орасига бошқа халқлар жойлаштирилди. Бу ришдан иборат эди. Партия ери бир, суви бир, диққат учун кенг йўл очиб берилди. Бундан мақсад вақ-ва дарди бир ўзбеклар, тожиклар, қозоқлар, қирғизлар келиб туб аҳолини бошқа халқларга аралаштириб туркманлар ва қорақалпоқларни сиёсий ва ижтимоий жобориш эди, албатта.

СССР номи билан ниқобланган бу қалбаки иттиф-жумҳуриятларни талашга хизмат қилди, холос. Шун қарамай коммунистик партия СССРнинг ташкил этилишини «Октябрь инқилобининг буюк мўъжизаси» баҳолаб кўкларга кўтариб мақтаб келди. Ҳатто, у, инқилоб ва тенглик, фаровонлик ва адолат рамзи сифатида бутун дунёга кўз-кўз қилинди.

Ваҳоланки, ўша «буюк мўъжиза»нинг негизиданнинг энг юқори чўққисига кўтарилган мустамлакачи сиёсати ва миллий зулм ётарди. Москвада СССР ни «умумиттифоқ қозони» барпо этилиб, унга Ўзбекистондан ва бошқа жумҳуриятлардан беҳисоб бойликлар турли-туман даромадлар қуйила берди. Жумҳуриятларнинг ўша таги баҳайбат қозондан оладиган улуши мисоли «денгиз сувидан бир томчи»га тенг эди.

Коммунистик партия СССР ни сақлаб қолишда

Бундан ташқари кўп миллатли жумҳуриятларда за-қурди. Натижада коммунистик партия усталик бирурат туғилса, истаган вақтда миллий низолар чиқа-Ўрта Осиё жумҳуриятларини марказга, хусусан, кўзлаган мақсадларга эришиш имкони беқиёс кат-РСФСРга қарам қилишга муваффақ бўлди. Оқибатда бўларди. Бу, хусусан, Уш, Фарғона воқеаларидаги мазкур жумҳуриятларда мустақиллик ва эркинликке чиқишлар ва уларнинг оқибатларида жуда яққол кў-ринди. Шуниси ажабланарлики, жумҳурият раҳбарлари, Ҳатто, кўп миллатлиликнинг магзини чақмай уни фахр ила тилга оладиган бўдилар.

Ун биринчидан, коммунистик партия тиш-тирноғи билан динга қарши курашди, омманинг маънавий жи-ҳатдан қашшоқланишига сабабчи бўлди. Ваҳоланки, дин юксак одоб-ахлоқ рамзи сифатида кишилик жа-миятининг ажралмас қисми бўлиб келган. Хусусан, Қуръони каримдаги ақидалар шу даражада ҳаётийки, улар миллати ва эътиқодидан қатъи назар ҳар бир ихлосманд инсонда олий инсоний фазилатларнинг шакл-ланишига йўл очиб беради. Шу сабабдан ҳам бу му-қаддас асар юз йиллар илгари инглиз, немис, француз, рус ва бошқа хорижий тилларга таржима қилинди. Ҳат-то, машҳур рус шоири Пушкин Қуръони каримга атаб махсус дoston ҳам битган эди.

Ана шундай буюк ислом дини коммунистик партия томонидан қаттиқ таъқиб остига олиниши жаҳон та-

рихида энг даҳшатли фожиа сифатида баҳоланди. Бўйган. Совет даврида ана шундай замбарак ўқларидан дай қилишдан мақсад ўзбекларни миллий анъанадан фойдаланиб юзлаб ажойиб ва бетакрор тарихий оби- юксак ахлоқий қадриятлар ва умуман, бир неча асрлар бузиб ташланди ёки харобага айлантирилди. йиллик маданиятидан маҳрум этиб, уни «совет турғунлик даврида тарихий ёдгорликларга муносабат муш тарзи» қолипида яшашга мажбур этиш эди. бир мунча ўзгарган бўлса-да, аммо бу соҳада ҳам марказ борада бирламчи вазифа бир ярим минг йиллар ўз манфаатлари идинжида бўлиб, сайёҳлар ҳисобига байнида маҳаллий халқ турмуш тарзига, авлодлар қиғиладиган миллионлаб валюта яна ўша «тубсиз қо- қонига сингиб кетган эътиқодини, хусусан, ислом дини»га тушаверган, ўзбек халқи эса бир мирисиз қола- ни қўпориб ташлашдан иборат эди.

Дин пешволари «халқ душманлари» сифатида оқ. Мазкур мақолада ўтмишда мустақилликни қўлдан ди ёки қамалди, бадарға этилди. Диний ва фалсафериш сабаблари ва бунинг ғоятда фожиали оқибат- асарлар ёқилди ё бўлмаса улардан фойдаланиш лари ҳамда келажакда унинг олдини олиш ҳақидаги қиқланди. Араб имлосида битилган ҳар қандай асарайрим мулоҳазаларни баён этишдан мақсад ҳар бир сақлаш хавф туғдиргани сабабли кўплаб қимматбўз ватанига содиқ инсон уларни инобатга олиб, Ўзбе- китоблар девор ораларига беркитилиб суваб юборишiston Президентининг таянчи сифатида ватан ҳимоя- қабристонларга кўмилди. Мачит, мадрасалар хароби учун ҳаминша тайёр туришига даъват этишдир. Агар айлантирилди, айримлари эса турар жойларга мослағарихдан сабоқ олинмаса яна қўлликка мубтало бўлиш тирилиб, уларга Россиядан кўчириб келтирилган ҳеч гап эмас. жойлаштирилди. Асрлар давомида мусулмонлар у. Хўш, Президент Ислон Каримовни қувватлашга муқаддас бўлиб келган мачитларга «ғайри динласос борми? нинг кўчиб кириши маҳалламиниз аҳли орасида йиғи- Саволга жавоб беришдан олдин бир нарсаса эъти- ги билан қарши олингани ҳануз кўз ўнгимизда. Бунбор лозимки, масалани бу тарзда қўйиш баъзи одам- хатти-ҳаракатлар бутун умр эътиқодини бериб келларга ғайритабний кўринади. Чунки илгари бизда жафокаш кишилар иззат-нафсини, энг аввало, иславлат арбобларини ва улар фаолиятини йиғилишларда динини оёқ ости қилиш ва хўрлашдан бошқа ҳеч н. ва газеталарда холис таърифлаш тақиқлаб келинган са эмас эди. Тўғри, кейинчалик Сталин динга бир эди. Эндиликда бундай ўта зарарли одатдан холи бў- йўл берди, лекин бу «хўжақўрсин»га қилинган иш э. лиш вақти келди.

Мен Ислон Каримов билан шахсан таниш эмасман, лекин у кишининг фаолиятини тарихчи сифатида ку- затиб келаман. Унинг фаолиятини, қилган ишларини тўла тасаввур қилиш учун, аввало, Шароф Рашидов ва- фоти (1982 й.)дан кейинги йилларда ишлаган икки раҳ- бар даврида юзага келган вазиятни ёдга олмоқ зарур. Бу вақтларда Ўзбекистонда рус шовинизмининг янада кучайиши учун қўлай шаронт яратилди. Бунга кўп жи- хатдан мазкур раҳбарларнинг табиятан ўта жасорат- сизлиги ва қўлтабиатлилиги сабаб бўлди. Улар халқ- нинг, умуман, Ўзбекистоннинг аҳволи нима бўлса бўл- син, лекин ҳокимият тепасида ўтирсак бас қабилда иш юритдилар. Натижада шовинизм авжига чиқиб хал- қимизнинг моддий ва маънавий турмушига катта путур- етказилди.

Марказ ва унинг жумҳуриятдаги ҳамтовоқлари ўз- ларининг ғайриқонуний ва халққа қарши ҳаракатла-

рини партиянинг XVI пленуми қарори билан ниқобланган ишлар белгиланмоқда. Жумҳурият иқтисодини дилар. Улар бу қарор асосида тергов, қамаш ва ўқитишга қаратилган бошқа муҳим ишлар ҳам амал-гин қилишни жадаллик билан амалга ошириб бора ошди, лекин бир мақолада улар ҳақида батаф-лар. Кимки «пичоққа илинса бас», ўшани ҳибсга олиб тўхталиб ўтишининг иложи йўқ.

Марказдан туяни чайнамай думигача ютиб юборган кўрсаткичлар билан бошқа муаммоларга қарамай янги юртидаги ҳаётни янги қилиб қилишга қаратилган тадбирлар адо этиляпти. чи «устозлар» Ўзбекистонга ёпирилиб вилоят, шаҳар ва туманнинг юқори раҳбарлик лавозимларида, шунингдек суд, прокуратура ва милицияда ишладилар. Маориф ва бошқа билим масканлари очилди. кўрсатмалар асосида илмий муассасалар, олий ўқув юртли ва бошқа турли маориф ва бошқа билим масканлари очилди. килотларда комиссиялар кетма-кет фаолият кўрсатди. Қоғоз танқислиги каби муаммоларга қарамай янги улар қатагонидан халқнинг дод-фарёди осмону фаришад ривожлантиришдаги ҳаракатлар ўта катта аҳамият-ка етди.

Шундай кескинлашган мураккаб бир шароитда а моликдир. Ислон Каримов Иттифоқ тарихида М. С. Горбачев-лом Каримов сиёсий майдонга чиқди. У кишининг ман кейинги президентлик лавозимини эгаллаган иккин-лат режа комиссияси, молия вазирлиги ва вилоят давллат арбобидир. Уша вақтларда Ўзбекистон ҳали барлигидаги фаолияти даврида тўплаган тажрибамарказ панжасида яшаётган бир пайтда она юртда муҳим эди. Чунки, иқтисод ва молияни яхши билган президентлик лавозимини жорий этиш ва кафилигини гидан уни марказ тузоққа туширишининг иложи олиш мардликнинг ёрқин намунаси эди. Бу сиёсатнинг эди. Республикага шундай кишининг раҳбар бўлиши қайси йили шу даражада оқландики, қардош жумҳу-сув билан ҳаводек зарур эди.

Ислон Каримов Ўзбекистонга раҳбарликни бош лавозимини таъсис этдилар. Ўзбекистонда президент-ганида унинг олдида ватанпарвар ва билимдон к-лик лавозимини ўрнатиш шунчаки бир сиёсий маъму-ларни танлаш, жой-жойига қўйиш, Ўзбекистонни оий ўзгаришгана бўлмай, унинг негизида Жумҳурият қоқликдан қутқариб ва халқни эркин нафас олиши мустақиллигини таъминловчи катта сиёсий ва ижти-баракали меҳнат қилиши учун шарт-шароит ярамоний иқтисодий масалаларни ҳамда халқаро алоқаларни вазифалари турар эди. Бу мураккаб ва оғир вазифал қилиш етарди.

Ҳозирда Жумҳурият аҳли шунга гувоҳки, улар ра-мада билан ҳаётга татбиқ қилинмоқда. Ўзбекистонни та-ташқи дунёдан ажратиб қўйилган темир панжарани-риш, халқаро майдонга чиқиш ва хорижий мамлакат-лардаги ватандошларимиз билан яқиндан алоқа ўрна-тиш сингари мураккаб масалалар ҳам амалга оши-рилмоқда. Юқоридаги фикр-мулоҳазаларим билан бир-қаторда қуйидаги таклифларимни ҳам изҳор этаман.

Биринчидан, чор ҳукумати ва совет даврида Туркис-тоннинг маҳрум қилинган сиёсий фаолиятини тубдан ривожлантириш ҳозирги куннинг долзарб масаласидир. Бунга эришилса халқда шундай бир мўъжизакор куч-шаклланадики, у ҳар қандай шароитга, хусусан, йўқчи-ликка, баъзи қийинчиликларга бардош бериб ва қар-чиликларга мардона туриб ғалабага эришади. Нати-жада мустақиллик ва эркинлик мстиндек мустаҳкам-қилиниб абадулабад яшайверади.

Айниқса, ўзининг киндик қони тўкилган жойда парча ерга зор бўлиб юрган минглаб кишиларга ер-рилиши катта аҳамиятга эга бўлди. Қашшоқлаш-деҳқон оммасининг ҳаётини яхшилашга қаратилган иш-қанча муҳим чоралар амалга оширилди. Эндил-деҳқон меҳнатига яраша ҳақ олиш ҳуқуқини то-эгаллаб бораёпти. Туман ва қишлоқ аҳллари таби-газ ва ичимлик суви билан таъминлаш борасида

Маълумки, собиқ СССРда ва умуман, «социалистик адабиёти ва санъати» газеталарининг қилаётган лагерда» оламда тенги йўқ табиий ресурслар. Бироқ, иш ҳали кенг қулоч ёйгани йўқ. Бунини қарангки, кучлари ва бепоён ерлар бўла туриб «садақа» сўрашларини мамнулик билан кўрсатиб ўтиш лозим. гача келинди. Бунга, асосан, халқнинг сиёсий фаоллигининг кўрсатувларида қурувчиларнинг гишт те- дан бутунлай маҳрум қилинганлиги сабаб бўлаётганини, дала меҳнаткашларининг трактор ёки пах- Ҳозирда тараққиёт чуққисига кўтарилган мамлакатда териш машинасини тузатаётганлиги, чўчқа боқаёт- нинг аксариятида ўзларининг табиий бойликлари ани, лавлаги қовлаётгани, қўй боқаётгани ёки сигир ёки умуман, бўлмаса-да, халққа сиёсий ҳуқуқ ва эр-огаётгани, қарам ёки узум узаётганлиги ва бошқа хил- лик берилганлиги учун тобора илғорлашиб бормоқда-хил маънавий озуқа бермайдиган нарсалар ўрин ол- лар. Бунга, айниқса, Япония яққол мисолдир. Бордан. Бунга сарфланган эссиғина вақтлар, маблағлар иқтисодиёт солинган тарозининг бир палласи бўлган. Агар қишлоқ хўжалиги газета- иккинчи палласидаги сиёсат енгиллик қилса, у вақтлар, радио ва телевидение орқали рағбатлантирилиб жамиятда мувозанат бузилади. Оқибатда жамият ба-инвожланадиган бўлса эди, совет даврида у энг тарақ- соли ёғ босиб семирган, хафсаласиз, мудрайдиган ёки эгган соҳа бўлиб қоларди. Негаки, уларда эрта-ю га ўхшаб қолади. Бу тоифадаги одамларнинг ўсиш кеч қишлоқ хўжалиги ҳақида сўз юритиларди. миниб олиш жуда осон.

Нақлга кўра ёшликда ўзлаштирилган ҳунар ва қилиб келган рағбатга ўхшаш ҳолат содир бўлади. Бу фурсатни қўлдан бой бермаслик керак. Халқ сиёсати билан амалга ошириш сезилмаётир. Ўтказилаётган кенгашлар ва газеталарда мақолаларнинг чиқиши яхши-ку амалий чоралар етарли даражада эмас. Бу кетишда «Шарқ юлдузи» ва «Мулоқот» журналлари, «Ўзбек»

тили бўлиши қийин. Ҳозирданоқ шаҳарлардаги ширин кўтарадиган корхоналарда ўзбек тилида иш қилишни бошлаб юбориш керак.

Раҳбарият томонидан берилаётган ва матбуотда маълумотларга кўра, табиий бойликларимиз, хусусан олтин ва уран каби ноёб маъданлар, собиқ Иттифок рамоғидаги йирик саноат корхоналари тақдири масаласи аниқ ва узил-кесил ҳал бўлмаган. Мазкур манбаларда келатган миллиард-миллиард сармоя қўлдан чиқиб кетган ҳар бир ватанпарварни ташвишга солаётган аниқ. Пахтани сотаяпмиз, деб олтин ва уран масаласидан чалғиш ёки чалғитиш ўта зиёнлидир. Табиий бойликларимизни, барча саноат корхоналарини амак ва тезда ўз тасарруфимизга ўтиши мустақиллигимиз, таъминловчи ва халқаро доирага тортувчи асосий ошёлардан эканини ёддан чиқармаслик даркордир. Мазкур масалаларни ҳал этишда матбуот, радио ва ойна ва ҳон имкониятларидан фойдаланиб, ўз ҳуқуқларимизни баралла талаб қилмоғимиз, халқни жалб этмоғимиз муҳим деб ўйлаймиз.

Хулоса шуки, жуда қисқа вақт ичида Ислом Каримов бошлиқ Жумҳурият раҳбарияти, халқ депутатлари ва зиёли вакиллариининг саъй-ҳаракатлари туфайли Ўзбекистон мустамлакачилик сиртмоғининг занжирини қирди. Мустақиллик ва эркинлик йўлига отланди. Ҳозир камчилик ва нуқсонларни рўқач қилавермай, «буржуй аччиқ қилиб, кўрпани куйдирмасдан» қўлга киритилган тарихий ютуқларни барбод бўлишига йўл қўймай. Мустақиллик ва эркинликни шахсий манфаатлар ўзаро низолардан устун билиб, биргаликда мардонларимиз билан давом эттирайлик.

Мен шахсан Ислом Каримовни ўзи бошлаган бу ўзгаришларни охиригача етказишига ишонаман.

Келинг азизлар, сиёсий, иқтисодий, маданий масалаларимизни ҳал этишда президент атрофида метина жипслашайлик. Тарих бизга қулиб боққан асрий лашкарлардаги мингдан бир имконни қўлдан бой бериб қўймайлик.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» 2., 1991
26 ноябрь ва 5 декабрь

ИККИ БУЮК САНА: 1370 ва 1991

Қадимий Туркистоннинг тарих саҳифаларига битилган муҳим воқеалар оз эмас. Буларнинг таъсири ва асоси асрлардан асрларга, авлодлардан авлодларга ўтиб кишиларда ғурурланиш, фахрланиш туйғуларини, жасорат ва ватанга содиқликни уйғотиб тараққиёт сари янгида-янги зафарларга чорлайди. Масалан, 1370 ва 1991 йиллардаги тарихий воқеалар ҳам шулар жумласидандир. Эндиликда мустақилликни ва озодликни бахш этган мазкур буюк саналар кенг миқёсда нишонланиб, улуғланмоқда. Зеро, 1996 йилнинг «Амир Темур йили» деб белгиланиши ва уни жаҳон миқёсида байрам қилиниши биргина ўзбеклар томонидангина эмас, балки барча эркесвар халқлар томонидан зўр мамнуният билан қарши олинди. Бу тадбир орқали кўз ўнгимизда буюк давлат арбоби ва машҳур лашкарбоши Соҳибқироннинг донғи жаҳон узра таралиб, инсоният тарихида тутган беқиёс катта ўрни ва роли ҳаққоний равишда гавдалантирилди.

Айни пайтда, унинг кўп қиррали ва самарали фаолиятига бағишланган турли асарлар, рисоалар ва мақолалар чоп этилди. Амир Темурнинг сиймоси ва хизматлари радиода, телевидениеда, театр саҳналарида кенг қўламда тарғибот қилинди. Айниқса, «Амир Темур музейи»нинг ташкил этилиши унутилмас воқеа бўлди. Бу тенги йўқ ажойиб музей фақат Соҳибқирон фаолиятининггина эмас, балки бой маданий меросимиз, буюк ўтмиш ва порлоқ келажагимизнинг кўзгуси сифатида гавдаланиб турибди. Унда ўзбек халқининг ақл-идроки, меҳнатсеварлиги, жасорати, матонати, меҳмондўстлиги, эркесварлиги, ватанга содиқлиги ва бошқа олий фазилатлари ўз ифодасини топди. Эндиликда биз: «Кимлигимизни билмоқчи бўлсангизлар "Амир Темур" музейини кўринглар». — дейишга тўла ҳақлимиз.

«Амир Темур йили» ҳозирги мустақилликни Темур ва темурийлар даври билан боғлаган бамисоли мустаҳкам кўприк бўлиб қолди. Бу табиий ҳолдир, албатта. Зеро, ҳозирда ҳукм сураётган мустақил ўзбек давлатининг илдизлари узоқ ўтмиш даврларга бориб тақалади.

Шу билан ҳар икки санада ташкил топган мустақил давлатларни бир-бирлари билан қиёслаш ва ўзларига хос белгиларини кўрсатиш айни муддаодир.

Амир Темур XIV аср 50 йилларининг охирлари 60 йилларда сиёсий майдонда пайдо бўлди. Бу таъриқ зот ўз халқининг мўғуллар қўлида қаттиқ эъзаётгани ва хўрланаётганидан изтиробда эди. Узоқ йиллар мобайнида қўлида қилич билан жанг донларида жасорат ва қаҳрамонлик намуналар кўрсатади. Унга халқ оммаси катта ишонч ва боғлаб ўз халоскор сифатида қаради. Масалан, мур тузукларида келтирилишича, Самарқандда си қўидаги мазмунда унга мурожаат қабул эди:

«Мўғулларнинг зулм ва тугёнидан олам хароб бўлди, мўмин-мусулмонларнинг молли талон-торож Биз фуқароларни, шайхларни, сайидларни мўғулдан ҳимоя қилсангиз, ҳаммамиз бир кишидек сангиз, қиёмат куни парвардигор олдида сиздан ҳаққатни талаб қиламиз». Темур дастлабки фаолияти агар дин сусайса, у вақтда давлатнинг қудрати ва мавқиди шундай дейди: «Белимга хизмат камарини боғлаб ватанини мўғуллардан халос этмоқчи бўлдим, лекин шароит етилмаганлиги учун бу ҳаракат амалга ошди». Чунки, мўғул султонларининг кучига қарши етарли даражада тайёргарлик йўқ эди.

Пировардида эса Амир Темур халқнинг кучи билан Туркистонни мўғуллардан тозаллади.

Хўш, Амир Темур давлатининг моҳияти ва йўналиши нималардан иборат эди?

Биринчидан, Амир Темур халқ билан бир тан, бир жон бўлиб бутун умрини, куч-қувватини ва билимини она-юрт мустақиллиги ва тараққиётини таъминлаш бағишлади. У ўзаро урушларни, талон-торожларни вайронагарчиликларни бартараф қилиб, марказлашган ва қудратли давлатни ташкил этди. Бунда Соҳибқирон томонидан миллий қўшин ташкил этилиб, жоварлик фаолияти юқори чўққига кўтарилиши ҳам ҳим ўрин эгаллади. Ҳатто, аёллардан алоҳида ҳарбий қисмлар ташкил этилганлиги маълумдир. Манба кўрсатилишича, аёллар жанг қилишда эркалардан қолишмаганлар.

Хуллас, Соҳибқирон 150 йиллик узлинидан мустақил ўзбек давлатига ва миллий қўшинига эди.

Амалган давлат арбоби эди. У мамлакатни белгилаб қўйган қонун-қондалар («Темур тузуклари») асосида ўзқаришни ҳам жорий қилди. Бу ҳақда у шундай таъриқ: «Салтанатим мартабасини қонун-қондалар асосида шундай сақладимки, салтанатим ишларига аралашиб эиён етказишга ҳеч бир кимсанинг қурби етмасди» (53-6.).

Амир Темур вақтида қонун асосида иш юритилиб, йиғилишларида сўз эркинлигига йўл қўйилиши демократиянинг кўринишларидан биридир. Бунининг ҳукмдор салтанат ишларида ҳар кимнинг ўзини эшитиб, ҳар кимдан фикр олиши кераклиги ҳақидаги сўзлари ҳам тасдиқлайди.

Амир Темур даврида сунъий сугориш, деҳқончилик, қунармандчилик ва савдо-сотик ривожланиб, мўл-кўл-ҳукм сурди.

Иккинчидан, маънавий ҳаётда ҳам катта ўзгариш-қилинди. Аввало, мўғуллар ҳукмронлиги даврида қисилган ислом дини равиқи учун зарур чора-амалга оширилди. Амир Темурнинг таърифича, агар дин сусайса, у вақтда давлатнинг қудрати ва мавқиди шундай дейди: «Белимга хизмат камарини боғлаб ватанини мўғуллардан халос этмоқчи бўлдим, лекин шароит етилмаганлиги учун бу ҳаракат амалга ошди». Чунки, мўғул султонларининг кучига қарши етарли даражада тайёргарлик йўқ эди.

Амир Темур мамлакатда фан ва маданиятнинг жон-куяри сифатида шуҳрат қозонди. У олиму фозилларни, тарихчиларни, шоирларни, муҳандисларни, санъат ва умуман, эиёли вакилларининг фаолияти учун барча шароитни яратди.

Айниқса, харобага айланган Самарқандни тез орада жаҳоннинг энг йирик ва гўзал шаҳрига айлантирилиши таҳсинга сазовордир. Бу ерда ва ўлканинг бошқа жойларида кўп ҳашаматли бинолар қурилди. Самарқандда жаҳоннинг турли тилларида ёзилган китоблардан иборат катта кутубхона бунёд этилди.

Учинчидан, Амир Темур ташқи сиёсатни ҳам ақл-идрок ва тадбиркорлик билан олиб борди. Унинг узоқ йиллар мобайнида олиб борган ҳарбий юришларига келганда шунини айтиб ўтиш лозимки, улар ўша замон шароитига ҳос ва мос муҳим чора эди. Бундай қилмас-

ликнинг бошқа иложи ҳам йўқ эди. Негаки ўша замонда салохиятли давлатларнинг ҳарбий «тарихий зарурият» ҳисобланганлиги ҳеч кимга эмас. Зеро, Амир Темури ташқи душманларнинг қилишларини яхши англаб, уларга ўз ерларида бериш сиёсатини изчиллик билан амалга ошириб келди. Бу билан у ватан хавфсизлигини тўла таъминлашга эришди. Бошқачароқ айтганда, у «отини олдинроқ қамқоқ» бўлажак рақибларини ва хавфларни бартараф қилди. Бу қўшни давлатлар орқали ўтадиган карвон ва до марказларини эгаллаш ва Туркистонни бемажҳон бозорига чиқиш имконини берди. Амир Темур Оврупо, хусусан, Англия, Испания ва Франция билан алоқа ўрнатиш чораларини биринчи бўлиб Соҳибқирон ички ва ташқи сиёсатни бир-бирига ҳолда билимдонлик билан юргизди. У Туркистонда даврдаги мамлакатларнинг олдинги сафига чиқарди.

Негаки ўша замондаки, қизил империя жони узилганлигини ўзи билан олиб кетди. Марказий Осиёнинг таянчи бўлмиш Тошкентда совет давлатининг қудратли ҳарбий техникаси ва ҳарбий қисмлари жойлаштирилган эди. Шунингдек, ички ишлар вазирлиги ва хавфсизлик комитети катта алоҳиятга эга эди. Айниқса, совет қўшинида миллий кучларнинг деярли йўқлиги сабабли зарурият туғилган эди. Булардан ташқари, уларга умид боғлаб бўлмас эди. Булардан ташқари, қизил империянинг абадулабад яшашига қаттиқ ишонган раҳбарлар ва оддий кишилар оз эмасди. Ҳамда кўп вақтлар давомида ҳукм сурган мустамлакачилик зулми орқасида куллик ва манқуртлик гирдобиди «суяги қотган» халқнинг ҳис-туйғулари ва ўз-ўзини англаши ҳали юксак даражага кўтарилмаганлигини биламиз. Кўрсатилган ниҳоятда оғир ва хавф-хатарли шароитда ўта билимдонлик, тадбиркорлик ва эҳтиёткорлик билан иш юритиш тақозо этиларди.

ШУҲРАТИ ЎЧМАС 1991 ЙИЛ

«Қайта қуриш» йилларида қизил империянинг ичдан чириб ҳалокатга мубтало бўлганлиги аён бўлди. Бу вақтда демократик кучлар ва зиёлилар илғор вакиллари, ҳатто, айрим партия ва давлат боблари ошкора бош кўтарганликлари ҳамон эсимизда қолди. Марказий Осиёда, хусусан, Ўзбекистонда ҳам тар тузум ва тартибларга қарши ҳаракатлар қизғин тус олиб борди. Умуман олганда, империя дудларида нотинчлик ва алғов-далғовлар авжига чиқди. Марказ саросимага тушиб қолди. Ҳатто, у айрим республикаларда қурол ишлатиб, ўз мавқеини мустақиллашга ҳаркат қилди. Бундай тўс-тўполонларни Ўзбекистонда ҳам содир бўлиши эҳтимолдан холи эди.

Аммо, Республика мустақиллиги «бир томчи» қисиз тикланди.

Хўш, бу тарихий воқеанинг хусусиятлари нимага ўз ифодасини топди?

Биринчидан, бутун империяда юзага келган ўта хатарли ва қалтис вазият мустақилликни тиклаш ниетидаги у ёки бу республика раҳбариятидан сиёсатниҳоятда донолик билан юритишни тақозо этарди. Шуниниси қувонарлики, бундай ҳаракат Республикада шу даражада изчиллик ва усталик билан амалга

Худди шу йўсинда усталик билан иш олиб борилиши орқасида қон тўкилишига ўрин қолмади.

Хуллас, Ўзбекистон мустақиллиги тинчлик ва паролант йўли орқали тикланганлиги билан ажралиб тулади.

1370 йилдаги мустақилликка эса узоқ давом этган қонли жанглар ва қурбонлар ҳисобига эришилди. Бу воқеа арафасида, яъни 1365 йилда Самарқанд шаҳрида халқ кўзғолони кўтарилди. Сарбардорлар номи билан машҳур бўлган бу умумхалқ ҳаракати Илос Хўжа бошчилик муғулларни тор-мор этди. Бироқ ҳали босқинчиларга узил-кесил зарба берилмаган эди. Шу боис Соҳибқирон озодлик учун жонини тиккан барча кучларни ўз атрофига тобора қаттиқроқ жипслаштириб борди. У 1370 йилдаги даҳшатли жангда ғалаба қозониб, миллий давлатнинг мустақиллигини тиклади.

Иккинчидан, 1991 йил 31 август воқеаси сиёсий жиҳатдан 1370 йилдагига солиштирилса, бир-бирларидан фарқ қилмайди. Зеро, бу икки сана босқинчиларнинг ҳукмронлиги ва зулминини қўпориб, мустақилликни тиклашга олиб келди. Айни пайтда миллий давлат ва қўшин, мустақил ташқи сиёсат шакллантирилди.

Аммо Амир Темури давридаги сиёсий-маъмурий тизим ўрта асрга хос ва мос ҳолда ифода этилган бўлса, биздагиси ҳозирги замон тараққиётидан келиб чиққан ҳолда такомиллаштирилди. Зеро, чинакам пар-

ламент, конституция, герб, байроқ ва мадҳия жорий эттириш, она юртин жаҳон давлатлари давра-
этилди.

Шунингдек, Ўзбекистоннинг Бирлашган Миллатига чиқариш, хорижий мамлакатлар билан алоқалар-
Ташкилотига ва бошқа жаҳон миқёсидаги уюшмаларга ўрнатиш ички ва ташқи сиёсатнинг мазмунини таш-
аъзо бўлиши ҳамда элчихоналарининг ташкил этилиши билан амалга оширилди.

Маълумки, мўғулларнинг ҳукмронлиги вақтида эътиборга олинган ҳар икки давлатнинг
тиқисдий ва маънавий ҳаёт чуқур инқирозга учради. Бироқ, шундан иборатки, биринчиси
бўлса-да, минг йиллар мобайнида шаклланган ҳуқуқий сураётган тайёр иқтисодий ва маънавий тизим-
сий мулкчилик, эркин бозор ва нарх ўз йўлида ҳуқуқий мулксиз, эркин бозорсиз ва динсиз ҳаёт ўрнига
верган. Бу ҳусусда туб ўзгариш бўлмаган. Совет давлатлари юзага келиш шароитида бунёд этмоқда. Аммо
да эса улар тугатилиб, жамият илдизи қирқилди. Ҳозирги кунда эришган ҳар икки давлатнинг асил моҳия-
дарахтга ўхшаб қолди.

Бинобарин, 1370 ва 1991 йиллардаги мустақиллик аямуд айрим ҳусусиятлар бир-бирини тўлдирди ва
бир-бирига зид икки хилдаги иқтисодий шароитда ройилади.
ланди. Чунончи, Амир Темур даврида ҳукм сураётган Бинобарин, кўз ўнгимизда барқ уриб турган мус-
тайёр иқтисодий тизимни ривожлантириш ва уни мустақиллик ва озодлик ғоялари, тараққиёт ва фаровон
манфаатларини таъминлашга йўналтириш асосий ҳаёт учун курашлар қадимий ўзбек давлатчилигини
сала ҳисобланади. Бизнинг замонамизда эса ҳусусида акс эттирган Амир Темур давлати йўналиши-
мулкчиликка ва эркин бозорга асосланган янги иқтисодий мантиқий давомидир.

содий тизимни бунёд этиш вазифаси амалга оширилди.
моқда. Саноат корхоналарини, уй-жойларни, жамоа
ларини ва биноларни ҳусусийлаштириш бўйича
ишлар қилинмоқда. Айни пайтда хорижий мамлакат
билан қўшма корхоналарни қуриш тажрибаси
кенг ёйилмоқда.

Мўғулларнинг ҳукмронлиги даврида маънавий ҳаётда босилган «Икки қутлуг сана: 1370 ва 1991» номли
шу жумладан дин анча сусайган бўлсада, ўз ўрнимақоламга муносабатини билдирди. Мен унинг сўзла-
сақлаган эди. Бироқ совет давлати миллий тил ва йили эшитаётганда, «Йўляхшиев бир оми одам бўлса
даниятни «ҳибса» олиб, кишиларни қалбаки комжеракки, мақолани тўғри тушуниш ва таърифлашга
нистик ғоялар исканжасида ушлаб турди. Айниқса, «Дожизлик қилибди»,—деб ўйладим. Бироқ, кейин бил-
нинг тақиқланиши, мачит ва мадрасаларнинг деяр-ам, Йўляхшиев ўзини мухолифат вакилларидан са-
барчаси ёпилиши даҳшатли фожиаларга олиб келди экан. Шундан сўнг ҳайратланишга ўрин қолмади.
Бундай мудҳиш сиёсатни мутлақо тубдан ўзгача йўналишга ўзгартиришга йўналиш берилди.
га солиш мустақил давлатимиз зиммасига тушди. Мустақилликга берилиб тирноқ ичидан кир қидиришга ва
лий маънавиятнинг шакллантирилиши билан бир қаторимкон борича қоралашга мослашиб кетганликларини
да дин, эътиқод эркинлиги тўла тикланди. Милла ва сохта далилларга асосланишини яхши биламиз. Бу
анъаналар ва урф-одатлар ҳаётнинг таркибий қисми ҳолатда тутруқсиз ва кўнгилсиз ҳолат Йўляхшиев-
сифатида ривож топмоқда.

Умуман айтганда, 1370 ва 1991 йилларда Мар-
зий Осиёда ташкил топган ўзбек давлатларининг
ҳияти ва йўналиши бир бўлиб, мустақилликни ва о-
ликни тиклаш биринчи галдаги вазифа ҳисобланади. Йўляхшиевнинг биринчи даъвосида шундай де-
Шунингдек, иқтисодиётни, фан ва маданиятни тараққийлатишга ҳаракат қилганки, унга тегишли

«Хуррият» г., 1997, 9 апрель

«ОЗОДЛИК» РАДИОСИГА ОЧИҚ ХАТ

Шу йилнинг 24 июнида Йўляхшиев «Озодлик»
радиоси орқали менинг 9 апрелда «Хуррият» газета-
даги мақоламга муносабатини билдирди. Мен унинг сўзла-
сақлаган эди. Бироқ совет давлати миллий тил ва йили эшитаётганда, «Йўляхшиев бир оми одам бўлса
даниятни «ҳибса» олиб, кишиларни қалбаки комжеракки, мақолани тўғри тушуниш ва таърифлашга
нистик ғоялар исканжасида ушлаб турди. Айниқса, «Дожизлик қилибди»,—деб ўйладим. Бироқ, кейин бил-
нинг тақиқланиши, мачит ва мадрасаларнинг деяр-ам, Йўляхшиев ўзини мухолифат вакилларидан са-
барчаси ёпилиши даҳшатли фожиаларга олиб келди экан. Шундан сўнг ҳайратланишга ўрин қолмади.
Бундай мудҳиш сиёсатни мутлақо тубдан ўзгача йўналишга ўзгартиришга йўналиш берилди.
га солиш мустақил давлатимиз зиммасига тушди. Мустақилликга берилиб тирноқ ичидан кир қидиришга ва
лий маънавиятнинг шакллантирилиши билан бир қаторимкон борича қоралашга мослашиб кетганликларини
да дин, эътиқод эркинлиги тўла тикланди. Милла ва сохта далилларга асосланишини яхши биламиз. Бу
анъаналар ва урф-одатлар ҳаётнинг таркибий қисми ҳолатда тутруқсиз ва кўнгилсиз ҳолат Йўляхшиев-
сифатида ривож топмоқда.

Умуман айтганда, 1370 ва 1991 йилларда Мар-
зий Осиёда ташкил топган ўзбек давлатларининг
ҳияти ва йўналиши бир бўлиб, мустақилликни ва о-
ликни тиклаш биринчи галдаги вазифа ҳисобланади. Йўляхшиевнинг биринчи даъвосида шундай де-
Шунингдек, иқтисодиётни, фан ва маданиятни тараққийлатишга ҳаракат қилганки, унга тегишли

сўзлашга имкон йуқ».

ҳисобда 2600—2700 йилни ўз ичига олади.

мақолада мана шундай деб ёзганман:

муддаодир».

ласа бўладими? Албатта, йўқ.

Иўляхши, биринчи вақтинча ҳам кишининг ҳаётида ҳам ҳар икки санада айрим фарқ мавжуд".

Иўляхшиевнинг иккинчи даъвоси ҳам қўйилган. Ҳақдорнинг саноада айрим фарқ мавжуд.

Хуллас, Йўляхшиев ҳақиқатни баён этиш ўрнида «бугунги раҳбарларга яхши кўринишга уринган», «бу куматга ёқиш учун» сингари миси чиқиб кетган ибодатлар воситасида мақолани қоралашга муккасиданлашиб кетади. Ваҳоланки, мақолада ҳозирги раҳбар ҳақида бирор сўз келтирилмаган. Масалаларни ҳақсиз таърифлашга ҳаракат қилинган. Энг ажабланишли Йўляхшиев мени 1991 йилда мустақилликка эришиш жараёнида муҳим роль ўйнаган шахс ва ташкилотларни атайлаб четлаб ўтишда қоралашга уринади. Мазмунан у мухолифат вакиллари тилга олишнинг талаб қилмоқда.

Аммо амалда мустақиллик Президент Ислам Каримов бошчилигидаги демократик кучлар ва зиёли томонидан тикланганлиги барчага маълумдир. Биринчи ҳоҳлайдими ёки йўқми барибир Президентнинг номи Ўзбекистон мустақиллигининг асосчиси сифатида тарих саҳифаларига битилди. Буни ҳеч қандай куч ўришга қодир эмас.

Сир эмаски, «Озодлик» радиоси мустақиллик тараққиёт жарчиси сифатида обрў қозонган. Айричи кишиларнинг демократия ва мухолифат ниқобида бўямачиликка асосланган фикрларини бу радио тиниқлигида қинларида берилиши ниҳоятда хунук ва ачинарлидир. Бу ерда мен авваламбор Йўляхшиевни назар тутмоқдаман. Менинг икки санага бағишланган маънавий ламни ҳам «Озодлик» радиоси орқали эшиттириш бу кишининг қанчалик ноҳақ эканлиги эшитувчилар ҳам равшан бўларди.

«Хуррият» г., 1997, 23 июль

БИЗГА МУСТАҚИЛЛИК НИМАЛАРНИ БЕРДИ

Кўз ўнгимизда Ўзбекистон мустақиллигининг 6 йиллиги ниҳоятда кўтаринки руҳ ва шоду ҳуррамлик билан нишонланди. Бу бежиз эмас, албатта. Зеро, у ташкилот хан қисқа вақт ичида ислохотлар туфайли қўлга киритилган ютуқларнинг якуновчи бир босқичи ҳисобланади. Бунга метиндек сабр-қаноат, тadbиркорлик, машаққатли меҳнат ва амалий ишлар орқасида эришилди, албатта.

Ўзбекистонда сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий соҳалардаги ислохотларнинг баракали самаралари, тинчлик ва барқарорлик уни жаҳон даврасидаги маънавий

ам юқори поғонага кўтарди. Эндиликда Республика-нинг номи дунё харитасига битилиб уни эшитмаган, билмаган ва ҳурмат ила тилга олмаган мамлакат қолмади. Ўзингдек, ўзимизда ҳам, хорижий давлатларда ҳам ислохотларга ишонмаган ёки иккиланиб юрувчи кишиларнинг сони кескин қисқарди. Шу боис, мустақиллик байрами чинакам умумхалқ тантанасига айланди. Ўзбекистон Республикасида олиб борилаётган ички ва ташқи сиёсатнинг ҳаётийлигини, ҳукумат билан халқ якдиллигининг маҳсули сифатида гавдаланди. Ўз кўзимиз билан кўриб турган улкан ўзгаришлар мустақиллик шарофатидандир. Хўш, мустақиллиكنинг моҳияти ва йўналиши қандай ҳамда у бизга нималарни берди?

Бу саволга қуйидаги тарзда жавоб бериш мумкин.

УЛУГ МИЛЛАТЧИЛИК ВА ТОТАЛИТАР СИЁСАТ ҚУПОРИЛДИ

Совет давлати 70 йилдан ортиқ вақт ичида қўл остидаги республикаларни, шу жумладан Ўзбекистонни, мустамаला ва миллий зулм занжирида қаттиқ ушлаб турди. У халқимизнинг ўзига хос ва мос алоҳида миллат сифатида ривожланишига, миллий ҳис-туйғуларининг киндик қони тўкилган она юртни қадрлашига ва ўз-ўзини англашига йўл бермади.

Миллий тил ва маданиятнинг кенг қулоч ёйишига тўсқинлик қилиб, рус тилига давлат мақоми берилди. Мазкур тил илм-фан тили, у ёки бу шахснинг келажagini таъминловчи асосий омил ҳисобланди.

Ҳатто, тарихан шаклланган ўзбек атамасига урғу беришга зимдан рухсат берилмади. Унинг ўрнига «совет граждани», «совет халқи» ёки «республика халқи» сингари умумлашма атамаларни ишлатишга мажбур этилди. Бунга, айниқса, тарих фанида алоҳида аҳамият берилиб, қадимги ва ўрта асрлар тарихини ёритишда ўзбек сўзи деярли ишлатилмади. Мен илмий кенгашларнинг бирида Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларини «Ўзбек хонликлари» номи билан ёзишни таклиф қилганимда, айрим олимлар «бундай қилиш миллатчиликка олиб келади» дейишган эди. Шубҳасиз бу тоифадаги олимлар коммунистик гоялар, хусусан, қалбаки «интернационализм» қарашлари билан қаттиқ заҳарланган кишилар эди, холос.

Партиянинг улугмиллатчилик сиёсатининг моҳияти ва йўналиши, авваламбор, барча республикаларни

мустамлака сиртмоғида ушлаб туришдан иборат. У, айниқса, турли-туман бойликлар макони бўлган қаттиқ ёпишиб олган эди. Ўзбекистон тегишчан шундай ҳолатга тушмаган эди, албатта, улар-қуқли суверен республика деб эълон қилинган тегишчан орқасида эркесвар, жасоратли ва ўз қадр-қимматида, амалда Россиянинг том маънодаги мустақиллиги билан шу соғлом қолган қатлами мустақилликка йу-сига айлантирилди. Шунга қарамай Республиканинг қаттиравчи кучи ҳисобланади. Фақат кўрсатилган олий роғи, герби, мадҳияси ва конституцияси жорий қилинган эди. Бироқ, буларнинг барчаси учига чиққан кўзбўйи вазилатларни ўзида мужассамлаштирган кишилар ту-ликдан ва «хўжакурсин»дан иборат эди. қилинган мустақиллик тикланиб қуллик ва манқуртлик қилинган қашатқич зарба берилди; хусусий мулксиз-лимига қашатқич зарба берилди.

Улуғмиллатчилик ва империячилик фоялари бу суғорилган совет давлати вақти соати келиб чиққан даврдан чириди ва парчаланди. Бу тарихий воқеанинг натижаси бўлишида Ўзбекистоннинг тутган ўрни беқийс бўлди. Зеро, 1991 йил 31 августда биринчилар қаторида Ўзбекистон мустақиллигининг тикланиши XX аср «боси» ҳисобланмиш қизил империянинг кулашини лаштирди ва бошқа республикаларни ҳам озодлаштиришишларини осонлаштириб берди.

ҚУЛЛИК ВА МАНҚУРТЛИК ЗАНЖИРЛАРИ ПАРЧАЛАВ

Ўзбек халқи ўзининг кўп асрлик тарихи мобайлидан тортиб қушларгача ва ҳайвонларгача бўлган чет эллик босқинчиларнинг ҳукмронлик қилган давр табиат оламидаги ҳамма жонли мавжудот тинимсиз рини ҳам бошидан кечирган. Бу вақтларда у қирмеҳнат қилса-да, лекин ўзи қандай яратилган бўлса баротларга ва талафотларга учраган бўлсада, лекин шундай қолмоқда. Шу боис одамни аслида хусусий бир бутун миллат сифатида қуллик ва манқуртлик ёввойилликдан халос этди.

Хусусий мулкчилик асосида шахсларнинг ва давлат-шароитида ҳаёт кечирмаган. Бундай даҳшатли феодалларнинг манфаатлари ва унинг учун кураш шаклланди. совет давридагина содир бўлди. Чунки, бу вақтларнинг манфаатлари ва унинг учун кураш шаклланди. «социализм жамияти» эмас, балки қулдорлик давр. Шунинг унутмаслик керакки, «шахсий манфаат», «давлат-шаклланди. Бу ҳолат сиёсий ва инсоний ҳуқуқлар манфаати» ёки «умуммиллат манфаати» сингари ибора-хусусий мулкчиликни, шахсий ташаббус ва манфаатларнинг негизида жамиятдаги ер-сувлар, бойликлар ларни тақиқланишида ҳамда бутун мамлакатни «тава даромадларга, яъни мулкларга эгаллик қилиш гоёси панжара» билан қуршаб олинишида ўз ифодасини топади. Бу хусусий мулкчиликни ифода этувчи гоёлар ди. 70 йилдан ортиқ вақт давомида қул табиатли киши танасига жон билан кирганга ўхшаб сиёсий ва аҳолининг талай қисмининг суяк-суяггача шу да ижтимоий-иқтисодий ҳаётни таъминловчи асосий омил жада сингиб кетдики, Республикадаги оғир шароит бўлди.

Совет давлати эса жамоа аҳлдан хусусий мулкка ага бўлиш ҳуқуқини тортиб олиб, ягона давлат мулкки ва олқишлади.

Бундай муносабатга ажабланмаса ҳам бўлади. Гаки қул табиатлиликка ниҳоятда мослашиб кетган кишиларнинг қалбида кўркув, эҳтиёткорлик, хавотир, иттифоқдорлик, мартабали кишиларга мутелик ва зиддият туғилса оғмачилик ва хиёнат қилиш сингари сусниятлар жойлашган бўлади. Аммо, халқ оммаси

Совет давлати эса жамоа аҳлидан хусусий мулкка
эга бўлиш ҳуқуқини тўғри олиб, ягона давлат мулк
эгаллигини шакллантирди. Бошқачароқ айтганда таби
атдаги барча мулк турлари ва даромадлар давлатнинг
ихтиёрига ўтказилди. Бу билан коммунистик партия
халқни бамисоли жонини суғуриб олгандай бўлди.
Бунинг устига-устак сиёсий ва инсоний ҳуқуқларнинг
бўлмаслиги фожиага фожияни қўшиб аланга олдиртир-

ҚИШЛОҚ ХҲЖАЛӘТИ ВА СҲНОАТДАГИ МУСТАМЛАКАЧИ
ТУГАДИ

Дехқонларнинг турмуши қаттиқ назорат, машаққат ва етишмовчиликда чириди. Уларнинг меҳнати яраша ҳақ ўланмади. Аксинча, кўп колхоз қарздорлик сиртқида ушлаб турилди. Пахта, ки ва бошқа деҳқончилик маҳсулотларининг асосий ми деярли текин баҳода Россияга узлуксиз олиб тилди.

Бу хусусда Президент Ислам Каримовнинг қўй-
ган сўзларини келтириш айтиш муддаодир: «1965 йил
буён қанча олтин казиб олинганлиги маълум. Кейин

Мазкур сатрларда фақат пахта ва олтинга тегишли аъломот берилган. Бунга уран, газ, мис ва бошқа турли-туман қимматли маъданларнинг қиймати қўшилса-на бир неча миллиардларни ташкил этиши аниқ.

Ўзбекистоннинг асосий қисми эса «эски шаҳар»лардаги ўз ҳолича ташлаб қўйилган кўримсиз ва тор кўчалардаги газсиз ва ичимлик сувларисиз хонадонларда ҳаёт кечирди. Қишлоқ аҳолисининг аксариятини турар жойлари ҳам жуда ачинарли ҳолда эди.

Саноат тармоқларида совет ҳукуматининг яна бир улуғ миллатчилик сиёсати кўзга яққол ташланди. Чунинчи, уларда миллий ишчи ва инженер-техниклар қатламнинг шаклланишига онгли равишда йўл бермадилар. Ўзбек халқининг терисигача шилган қишлоқ хўжалиги ва саноатдаги мустамлакачилик сиёсати мустақиллик туфайли улоқтирилиб ташланди.

Совет давлати коммунистик гояларни кишиларнинг онига синдириш мақсадида барча кўринишдаги динларни тақиқлади. У «Дин халқ учун афюндир» деган шиорни осмону фалакка кўтариб масжидларни, мадрасаларни ва эски мактабларни ёптирди. Дин пешволари

¹ Ислам Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сўёсат, мафкура, 1 жлд, Тошкент, «Ўзбекистон», 1996, 188-бет.

ва бошқа эътиқодли ва имонли кишилар отилди ёки суд ҳукми билан турли муддатларга кесилди. Диний китоблар, шу жумладан Қуръонлар ҳам ёқилди. Бутун мамлакатда маънавий қашшоқлик ҳукм сурди. Гарчанд кейинчалик динга бироз ён босилган бўлса-да, лекин амалда кенг қулоч ёйишига йўл берилмади. У фақат хужажурсинга қилинган кўзбўямачилик эди, холос. Коммунистик ғоялар миллий маънавиятимиз, урф-одатларимиз ва турмуш тарзимизни ҳам парчалаб ташлади.

Оламшумул аҳамиятга молик бой ўтмиш тарихимиз камситилди ёки сурбетларча қораланди. Совет ҳукумати миллий республикаларда «совет турмуш» тарзини шакллантириб, ҳар бир оила ва хонадон коммунистик ғояларига сифиниши ва унинг равнақи учунгина тинимсиз ҳаракат қилиши шарт эди. Пионер, комсомол, партия аъзоси бўлиш онла аъзолари учун «фахр» ва «ғурур» сифатида намоён бўлди.

Қалбаки ғоя ва тузумга асосланган совет турмуш тарзидан салгина четлашган кимсаларни танбеҳга ёки жазога учраши турган гап эди. Масалан, ота-онаси ва бошқа қариндошларининг ўлими муносабати билан жаноза ўқиттирган кишиларнинг жазоланганликларини кўрганмиз. Диний китобларни чоп этиш ва сотиш тақиқланиб, бўйсунмовчилар суд ҳукми билан кесилганликларини биламиз.

Совет турмуш тарзида мўл-кўлчиликда яшаш, дурустроқ бинолар қуриш, тўй-томошалар ўтказиш ўта хатарли бўлиб уни адо этувчилар тергов қилинарди. Сўнгра тегишли чоралар кўриларди. Умуман, ҳар бир оила ҳукуматнинг қаттиқ назоратида туриб, бамисоли ўзини қафасда яшагандек ҳис қилган. Оммавий ахборот воситаларида эса коммунистик ғояларни улуғлаш ва унга сажда қилиш одат тусига кирган эди. Китоб ва журналларда ҳам аҳвол шундай бўлган. Бахтимизга мустақиллик коммунистик ғоялардан ва «совет турмуш тарзи»дан холи бўлиш имконини яратди.

ЎЗБЕК ИСМИМИЗ ЖИСМИМИЗГА МОСЛАШДИ

Мен турли халқлар номларининг мазмунини билишга ҳаракат қилдим. Бироқ буларнинг маъноси жуда содда ёки умуман, бирор нарсани англатмас экан. Ҳатто, ўз номларининг мазмунини аниқ билмайдиган халқ

лар ҳам бор экан. Бизнинг ўзбек номимиз эса ўзининг дундалиги, ихчамлиги ва катта сиёсий маънога эгалиги билан киши эътиборини тортади. Зеро, ўзбек атамаси ўз-ўзига бек, яъни мустақил деган маънони англатади. Менимча бундай шарафли атамани қабул қилиниши бир тасодифий ҳолат бўлмаган. У халқимизнинг эркесварлиги, ватанпарварлиги ва жасоратлигининг маҳсули сифатида оламга маълум ва машҳур бўлди. Ота-боболаримиз озодликни ҳаёт рамзи деб билганки, шунга яраша ўз номларини танлаганлар.

Демак, мустақиллик ва озодлик гоёси номимизда ҳам, жисмимизда ҳам ўз ифодасини топган эди. Аммо кейинги 130 йил мобайнида, мустақиллик йўқотилиши орқасида, ўзбек исми ўзининг жисмига мос тушмай қолди. Чунки халқимиз қўллик ҳолатига тушиб озодликдан маҳрум этилди. Аммо вақти соати келиб мустақиллик тикланиши билан ўзбек деган исмимиз жисмимизга мослашиб жаҳон узра жаранглаб турибди.

Хуллас, мустақиллик 130 йил ҳукм сурган мустамлакачилик сиёсатини ва миллий зулмни, қўллик ва манкуртликни илдизи билан қўпориб ташлади. У озодликни, эркесварликни, ватанпарварликни, куч-қудратимизни, тараққиётимизни, тинчлик ва барқарорликни таъминловчи буюк неъматдир. У миллий давлатимизни ва қўшинни, миллий тилимизни ва маданиятимизни, жаҳон халқлари даврасидаги ўрнимизни ва обрўимизни, ғурурланишимизни ва фахрланишимизни ифода этувчи тимсолдир.

Келинглار, азиз юртдошлар, мустақиллик ва бахт-саодатимизни кўз корачиғидек сақлайлик, кадр-қимматимизни эса кўкларга кўтарайлик.

«Хуррият» д., 1997, 22 октябрь.

ЯХШИРОҚ УЙҒОНГИН ЎЗБЕГИМ

Ўқувчилар мазкур мақоланинг сарлавҳасини кўриб, нима биз мудраёпимизмики, яхшироқ уйғонишга даъват қилиняпти, дейишлари мумкин. Бундай эътирозда жон бор. албатта.

Ҳақиқатдан ҳам ҳозирда ўзбеклар қўллик занжирларини парчалаб, озод ва тенг ҳуқуқли халқ сифатида жаҳон халқлари даврасида муносиб ўринни эгаллади. Эндilikда уларнинг ички ва ташқи қиёфаси тамомила ўзгариб, ўтмишда бўғилган жасорати, тетиклиги,

руҳи, ватанпарварлиги ва меҳнатсеварлиги гуркираб кетди. Улар мустақиллик ва озодликини қадрлаб ва гаштини суриб, порлоқ келажакка катта ишонч ва умид билан қарамоқдалар.

Аммо, афсуслар бўлсинки, жамоа аҳли орасида совет даврида орттирилган «қорин тўйса бас» деган тушунча билан яшаб, бир вақтлар нон 20—30 тийин, гўшт 1 сўм 80 тийин, гугурт 1 тийин эди, деб ўтмишни қўмсаётган қул табиатли кишилар йўқ эмас. Бу тоифадаги кишилар мустақил равишда ривожланишимиз ва фаровон ҳаётга эришишимизга ишончсизлик ва шубҳа билан қарамоқдалар. Ҳатто, «Илгари коммунизмда яшаган эканмиз-у, лекин билмаган эканмиз» деган тутуриқсиз гаплар онда-сонда қулоққа чалинмоқда.

Бундай гаплар қуллик ва манқуртлик қон-қонига сингиб, қарамлик ва боқимандалик исканжасидан қутила олмаган кишиларга хосдир, албатта. Мен, мана шундай ҳамон «кўзи очилмаган» кишиларни назарда тутиб, ушбу мулоҳазаларни лозим топдим. Бундан мақсад, уларга насл-насабимиз кимлигини, ота-боболаримиз мустақиллик учун жонини ҳам, молини ҳам фидо этганликларини англатиб, сабоқ олишга даъват этишдан иборатдир.

Қадимий ва ҳамиша навқирон ўзбегим, кимки сени насл-насабингга ва бой ўтмиш тарихингга назар ташласа, ҳайратланмасдан ва тан бермасдан иложи йўқ. Негаки, сен жаҳоннинг кўп жойларида одамлар ҳали «ярим ёввойи» ҳолда яшаётганларида давлатларни, шаҳарларни ва маданиятни яратиб, инсоният тараққиётига муносиб ҳисса қўшдинг.

Сен тарбиялаб етиштирган олимларнинг, шоирларнинг ва дин пешволарининг, давлат арбобларининг ва савдо-ҳунар вакилларининг табаррук номлари тарих саҳифаларига зар ҳарфлар билан битилди.

Сен бағри кенг, сахий, меҳмондўст ва мурувватли халқ сифатида ҳам донг чиқардинг.

Сен — ўзбегим ўз даврида жаҳонни ларзага солган аҳмонийлар давлатига, македониялик Александрга, Чингизхонга ва бошқа босқинчиларга қарши курашларда ўта ватанпарварлик ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатдинг. Пировардида рус давлатининг тажовузига қарши шу даражада жону жаҳдинг билан курашдингки, уруш 25 йилга чўзилди. Умумлаштирганда сени кейинги икки ярим минг йил тарихингдан минг

йили чет эл босқинчиларининг ҳукмронлигига қарши кураш билан ўтди. Бу даврда душманлар томонидан неча юз минглаб кишилар ўлдирилди. Шаҳар ва қишлоқлар харобага айлантирилди. Булардан ташқари маҳаллий юқори табақа вакилларининг ўзаро урушлари, оғарчиликлар, зилзилалар ва сув тошқинлари кўпдан-кўп азоб-уқубатларни юзага келтирди. Натижада Ўзбекистон бир неча бор ҳалокат ёқасида турди.

Аммо, Худон таоло, сен — ўзбегимни «сувга отса чўкмайдиган, оловга ташласа ёнмайдиган» қилиб яратган экан. Ҳеч қандай даҳшатли куч сени ер юзидан сулуриб ташлай олмади. Бунда метиндек проданг, жасоратинг, жанговарлигинг ва меҳнатсеварлигинг жуда қўл келди. Шунингдек, мустақилликни ҳаётинг рамзи деб билиб, ватан ҳимояси учун жонингни ҳам, мошингни ҳам фидо қилишингнинг аҳамияти беқиёс катта бўлди. Сен ҳамиша ватан ишқида яшаб, она юртни кўз қорачиғидай сақлашни муқаддас бурч деб ҳисобладинг. Ҳатто, катта шаҳар ва вилоятларинг мудофаа деворлари билан қуршаб олинди. Чунончи, ўтмиш замонларда Бухоро вилоятини ўраган девор 350—400 км га чўзилган. Унинг эни 12—14, баландлиги 8—10 метрга етган. Самарқанд, Тошкент ва бошқа катта вилоятлар ҳам мудофаа деворларига эга бўлган. Тошкент девори Чортоқ тоғларининг этакларидан, хусусан, Ғазалкентдан бошланиб, ҳозирги Бўстонлиқ ва Чирчиқ шаҳри орқали Қорасув, Назарбек, Янгийўл туманларигача чўзилиб кетган. Девор Чиноздан Сирдарёгача бориб тақалган. Унинг узунлиги тахминан 200 км га борган. Тошкент шаҳри ўзи ҳам қалин ва баланд девор билан ўралган бўлиб, 12 та дарвозаси бор эди. Атрофи сув тўлдирилган зовур билан тўсилган.

Энди муҳтарам ўқувчилар бир дақиқа тасаввур қилинг-а, ниҳоятда узун ва баҳайбат мудофаа деворларини кетмон ва бел билан қуришнинг ўзи бўлганми-кан?! Шубҳасиз, улар кўп вақтларни, маблағларни ва машаққатли меҳнатни талаб қилган, албатта. Она юрт мустақиллигини сақлаш учун зарур бўлса, осмондаги юлдузни ҳам олишга ҳаракат қилишган. Кўп миқдорда қурол-аслаҳалар тайёрлаш ва ҳарбий машқларни ўзлаштириш ҳам жуда қимматга тушган.

Айрим маълумотларга кўра одамлар бир қўлида иш асбоби, иккинчисида эса қурол-аслаҳа ушлаган ҳолда юрган. Ҳатто, улар кечаси ёстикнинг тагида пичоқ ва

ёнида яроғ-аслаҳа сақлаб ухлаган. Чунки душмanning ҳар дақиқада ҳужум қилиши оддий воқеа эди.

Шуниси диққатга сазоворки, ўтмиш замонларда ватани ҳимоя қилиш фақатгина эркакларнигина эмас, балки аёлларнинг ҳам муқаддас бурчи ҳисобланган. Аёллар ёшлигиданоқ чавондозликни, ўқ-ёйдан отишни, қилчбозликни, найза санчишни ўзлаштирганлар.

Ешларни чиниқтириш ва жанговарлигини ошириш учун турли даврларда муҳим чоралар кўрилган. Чунончи, йигит ва қизлар турмуш қурмоқчи бўлсалар, аввало кураш тушганлар. Агар йигит ғолиб келса, уйланиш ҳуқуқини олган, мағлубиятга учраса, қизнинг асирига айланган. Бундан ташқари қиз бирорта душмани ўлдиргандан сўнггина турмушга чиқишига руҳсат берилган. Хотин-қизларнинг ҳарбий маҳорати шу даражада кучли бўлганки, улар отга тескари миниб, гўё чекинаётганга ўхшаб қувлаб келаётган душмани ўқ-ёйда хатосиз урган.

Ҳарбий машқни такомиллаштириш мақсадида мусобақалар уюштирилган. Хитой манбасида уқтирилишича, Турк хоқонлиги даврида Самарқандда «йилнинг олтинчи ойининг биринчи кунини янги йилнинг кириши ҳисобланади. Шу кунини подшо ва халойиқ соч-соқолларини олдириб янги либосларни кийишиб, бир кенг майдонга йиғилишади. У ерда етти кун мобайнида ўқ-ёйдан отиш бўйича мерганлар беллашуви бўлади. Охириги кун эса олтин танга тақилган бир варақ қоғозга ўқ-ёйдан отиш бўйича мусобақа ўтказилади. Кимки ғолиб келса, бир кун муддат билан тахтга ўтириш ва подшолик қилиш ҳуқуқини олган». Кўриниб турибдики, ҳарбий машқни оммалаштиришга катта аҳамият берилган. Жасоратли, мард ва жанговар кишиларга «Самарқанд қаҳрамони» унвонини бериш таъсис этилган.

Аёлларнинг эркаклар билан бир қаторда ватан ҳимоясига жалб қилиниши, уларнинг ҳар жиҳатдан камолатга етишига олиб келди. Уларнинг орасидан подшолар, моҳир лашкарбошилар ва жангчилар етишиб чиққан.

Темур ва темурийлар даврида ҳам аёлларнинг манқан анча баланд эди. Улар ҳукумат кенгашларида ва зиёфатларида ёпинчиқсиз бемалол қатнашганлар. Ҳатто, Амир Темур қўшинларининг сафида аёлларнинг бўлганлиги манбаларда қайд этилган.

Мустақиллик учун кураш ўлкада рус давлатининг ҳукмронлиги ўрнатилгандан кейин ҳам давом этди. Масалан, 1892, 1898 ва 1916 йиллардаги миллий озодлик ҳаракатлари шулар жумласидандир.

Машҳур 1916 йилги қўзғолонда ўзбек аёлларининг ҳам фаол қатнашганликлари ҳақида маълумотлар мавжуд. Хусусан, Тошкентда аёллар эркакларни орқаларидан эргаштириб, полиция бошқармасига бостириб кирганлар. Бу ерда рус қўшинлари ўқидан Рузвон биби Аҳмаджонова ҳалок бўлди, Зўрабиби Мусамуҳаммедова жароҳатланди.

1916 йилги қўзғолон Туркистон ўлкасининг кўп қишлоқ ва шаҳарларини қамраб олган эди. Бу жойлардаги қўзғолонларда ҳам аёллар фаол қатнашдилар. Масалан, Улугбиби Тошматова, Нуринисо Турсинова, Рухсорбегим Шокирова, Барнобегим Бўрибоева, Самарбону Шербоева, Саодатбиби Шарипова, Ч. Бадалова, У. Норматова, М. Пулатхўжаева, Х. Рўзиева, С. Зокирова ва бошқалар шулар жумласидандир.

Халқимизнинг миллий озодлик ҳаракатлари совет давлатининг дастлабки йилларида кенг қулоқ ёйди. Коммунистик партия бу умумхалқ курашини қалбакки «босмачи» ном билан қоралашга ҳеч нарсадан тоймади.

Шундай қилиб юқорида шарҳланган тарихий маълумотлардан аёнки, ўзбек халқи узоқ тарихий даврлардан буён мустақилликни ҳаётнинг мазмуни ва йўналтирувчи кучи ҳисоблаб, ўзини доимий уйғоқ, тетик ва сергак ҳолда тутган. У ҳамиша ватан посбони сифатида шайланиб турган. Ҳозирги ибора билан айтганда отабоболаримиз «ҳарбий ҳолатда» яшади. Шунга қарамай улар моддий ва маънавий меросни кўз қорачиғидай сақлаб ва такомиллаштириб, авлоддан-авлодга ўтказиб келди. Акс ҳолда ҳозирги Ўзбекистондан аллақачонлар ном-нишон қолмаган бўлар эди.

Совет даврида юзага келган сиёсий ва иқтисодий сабабларга кўра, ўзбек халқининг сиёсий фаолиятига зарба берилди. Коммунистик партия «босмачилик» ҳаракати мисолида мустақиллик ва эрксеварлик туйғуларни ўзбекларнинг қон-қонига сингиб кетганлигининг гувоҳи бўлди. Буни суғуриб ташлаш учун партия ҳати тарихда кўрилмаган чораларни изчиллик ва шафқатсизлик билан амалга ошириб борди. У ўзбеклардаги Ватанга содиқлигини ва ўз-ўзини англашликни имкони

борича йўқ қилишга куч-қувватини аямади. У биринчи навбатда кишиларни сиёсий ва инсоний ҳуқуқлардан маҳрум қилди. Шундай қаттиқ чоралар қўрилдики, партия одамларнинг дилларидаги кичик ўзгаришнинг ҳам кўзгудагидек кўриб турарди. Шу билан партия-сиёсатидан норозиликларни куртаклик вақтидаёқ дарҳол бартараф қилиб турди.

Натижада одамларда эҳтиёткорлик, қўрқув ва атрофдагиларга ишончсизлик ҳукм сурди. Бироқ бундай ачинарли ҳолат «қайта қуриш» йилларида аста-секин чекиниб, кишилар қалбидаги тарихан шаклланган миллий озодлик ғоялари юзага қалқиб чиқди. 1991 йилга келиб у жамиятни йўналтирувчи кучига айланиши орқасида, Ўзбекистон мустақиллиги тикланди. Гарчанд бу тарихий воқеа тинчлик йўли билан содир бўлган бўлса-да, лекин уни осонлик билан амалга оширилди дейиш ҳақиқатни акс эттирмайди. Зеро, у, Республика раҳбарияти бошлиқ илғор кучларнинг ниҳоятда билимдонлик билан олиб борган сиёсатининг маҳсулидир. Уни яхши тушунтириш учун бир ҳикояни келтираман.

Қадим замонларда бир подшоҳ паст-баланд йўлдан юриб, кўп азоб-уқубатларни бошидан кечирибди. Шу билан у ўша жойда текис ва тўғри йўл қуриш ҳақида фармон чиқарибди. Шунга биноан 10 минглаб қўллар иштирокида йўл қурилиши бошланиб, бир жойга келганда баҳайбат тошга дуч келинибди. Кўпчилик қанчалик ҳаракат қилишмасин тошни жойидан қимирлата олишмабди. Шу пайтда бир донишманд киши келиб иш бошқарувчи амалдордан ҳол-аҳвол сўраганда, у қўполлик билан жавоб берибди. Ўша амалдор эртасига эрталаб минглаб қўллар билан иш жойига келса, тош четга суриб қўйилган экан. Бундан ҳайратланган ва ҳаяжонланган одамлар донишманд тош орқасида ўтирганлигини кўришиб, уни ким жойдан олганлигини сўрашганда, ўзи қилганлигини айтибди. Шу онда одамлар уни сеҳргар ҳисоблаб қўрқув ва ваҳимага тушибди. Уни саройга келтиришибди. У ерда подшоҳ тошни қандай қилиб ўрнидан олганлигини сўраганда, донишманд дебди: «Мен тошни кўтаришдан олдин унинг таянч нуқтасини аниқладим. Сўнгра уни бармогимда кўтариб четга суриб қўйдим. Шу кунларда ернинг таянч нуқтасини қидираётирман. Борди-ю топсам, уни ҳам копток сингарни айлантираман».

Бу дунёда онда сонда ўта ақл-идрокли, фаросатли ва тadbиркор кишилар тугиладикки, улар 10 минглаб кишилар қила олмайдиган мураккаб ишларни бир ўзи «худди қилни хамирдан суғургандай» ҳал этиш йўлини топади ва амалга оширади. Бу ҳикоя биздаги «қаловини топсанг қор ҳам ёнади» деган нақлни эслатади.

Шунга ўхшаш Ўзбекистонда мустақилликни таъминлашга қаратилган сиёсатнинг таянч нуқтаси ёки қаловининг топилганлиги орқасида бир томчи қонсиз қутилган мақсадга эришилди. Шундай қилиб, ҳозирги авлодимиз ўтмишдаги ота-боболаримиз сингари ниҳоятда оғир меҳнат, кўп вақт ва катта маблағлар сарфлаш, оммавий равишда ҳарбий маҳоратни ўзлаштириш, минглаб кишиларни йўқотиш ва вайронагарчиликлар эвазига эмас, балки тинчлик ва парламент йўли билан мустақил давлатни ташкил этишга муваффақ бўлдилар. Агар ўтмиш авлодларимиз бизга ўхшаш худди шу тарзда мустақилликка эришганликларида ўзларини энг омадли ва бахтиёр кишилар деб ҳисоблаб, уни мустаҳкамлаш ва келажагини таъминлаш учун «бир қултум сув ва нон» билан яшашга рози бўлардилар. Чунки, улар мустақилликни ва озодликни ҳаётининг асосий мақсади деб билганлар ва жуда қадрлаганлар. Бироқ бизнинг орамызда бундай «ҳаёт тожи»ни назар писанд қилмай, «қорин тўйса бас» ғояси билан яшаб, илгарилари бир буханка нон 20 тийин, гўшт 1 сўм 80 тийин, сариқ ёғ 3 сўм 50 тийин, ун 26 тийин бўлган деб, совет даврини қўмсаётганлар йўқ эмас.

Бундай тонфадаги кишилар шунинг унутмасликларини керакки, ўтмишдаги исбатан арзончилик СССРда қишлоқ хўжалигидаги ҳосилдорлик, саноатдаги тараққиёт натижаси эмас, турли хом ашёларни четга сотиш ҳисобига бўлган. Ўзбекистон учун бу енгиллик юртимиздан олиб кетилган олтин, уран, мис, газ, пахта ва бошқа хилма-хил бойликларга таққослаганда «денгиздан олинган бир томчи сувдир» холос.

Россия матбуотида тан олинмишча, 80-йилларнинг ўрталарига келиб совет иқтисодий тизими узил-кесил иқтирозга учраб, ниҳоятда оғир ҳаёт бўсағасида турган. Бу қалбак «социализм тизими»нинг миси чиқиб, халокатга қўйиб ташлаётганлигининг ёрқин белгиларидан эди. Кўз ўнгимизда ҳукм сураётган иқтисодий қийинчиликлар совет давридаги мустамлакачилик сиёса-

ти ва миллий зулми, ватанимизни хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилишининг асоратларидир. Шу боис ўткинчи қийинчиликларни мустақиллик билан боғлаш нодонликдир. Аксинча, мустақиллик янги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тизимни ярата бориб, уларни бартараф қилувчи заминни тобора мустаҳкамлаб бормоқда.

Шу кунлардаги иқтисодий қийинчиликлар совет давридаги мустамлакачилик ва миллий зулмга нисбатан ҳеч нарса эмас. Вақти соати келиб ўткинчи етишмовчиликлар ва қийинчиликлардан асар ҳам қолмаслигига шак-шубҳа йўқ.

«Миллий тикланиш» г., 1994, 22 октябрь.

ТАРИХ ОРТГА ҚАЙТМАЙДИ

Президент Ислам Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XV сессиясида сўзлаган нутқида орамизда совет даврини қўмсовчилар ҳамон борлигини ташвиш билан уқтириб ўтди. Бундайларнинг зиёлилар орасида ҳам борлиги ачинарли ҳолдир. Совет даврини қўмсашнинг энг хатарли томони шундаки, бундай кайфият жамият бирлигига путур етказиб, келажак раънақимизни таъминловчи ислохотларни ҳаётга татиқ этишда тўсиқ ва қийинчиликларни юзага келтиради. Бундан ташқари совет империясини тиклашга зўр бериб ҳаракат қилаётган қора кучлар «совет» ўтмишини қўмсаётганлардан усталик билан фойдаланишлари эҳтимолдан холи эмас.

Ҳўш, совет даврининг моҳияти ва йўналиши нималардан иборат эди. Уни қўмсашга асослар бормиди, деган савол туғилади.

Жавоб шуки, мутлақо асос йўқ. Ўз ватанини севган, ор-номуси ва виждони бор киши ҳеч қачон қонга, доду фарёдларга ва қашшоқликка тўлиб тошган даврни қўмсамайди. Маълумки, совет давлатининг ҳукмронлиги даврида миллий давлатларнинг йўқ қилиниши, сиёсий ва инсоний ҳуқуқларнинг поймол этилиши орқасида қулдорлик тузуми шаклланди. Турли халқларнинг миллий тили ва маданияти камситилди, диний эътиқодлари ва ўтмиш тарихи топталди. Гумонсираш, хавотирлик, айбқўчилик ва чақимчилик авжига минди. Мамлакатнинг «темир панжара» билан қуршаб олиниши киши-

ларнинг дунёқарашини чегаралаб ва қоронғилаштириб қўйди.

Тоталитар тузумнинг узоқ йиллар давомида изчиллик билан ҳукм суриши одамларни унга қўниқишга ва мослашишга мажбур қилди. Бу ҳолат кишиларда «қул-табиатлилик»ни пайдо этиб, партия ва давлатни мақтайвериш ва улуғлаш одат тусига кириб қолди. Жамиятда ўта итнаткорлик, лаббайчилик ва қарсақбозлик авжига чиқди. Сиёсий ва маънавий жиҳатдан асоратга тушган халқнинг бошқа иложи йўқ эди.

Совет тузумининг иқтисодий заминига келсак, ҳусусий мулкчилик, эркин савдо-сотиқ ва ишбилармонлиkning йўққа чиқиши бутун бойлиkning давлат қўлида тўпланишига ва бунинг орқасида кишиларнинг бамисоли илдири қирқиб ташланган дарахтга ўхшаб қолишларига олиб келди. Танасида жонли бир туки қолгунча шилинган халқ ҳаёти ва тақдири давлат томонидан бамисоли садақа сифатида бериладиган биргина маошга боғлаб қўйилди.

Колхоз ва совхозлардаги иш ҳақи саноат ишчиларининг иш ҳақидан ҳам оз эди. Бунинг устига кўплаб колхозларнинг бўйни қарздорлик сиртмоғи билан танғиб қўйилди. Давлат арзимаган маош воситаси орқали халқни кўринмас иш билан боғлаб, орқасидан эргаштириб юрарди. Шу ўринда бир нарса хаёлга келади. Ўтмишда дўлилар ўз отларини жўрттага ярим оч ҳолда тутарканлар. Сабаби яхши боқилган от куч-қувватга тўлса, эгасининг зулмига кўнмас экан. Ярим оч от эса доим эгаси илинжида, икки кўзи унинг қўлида бўлиб, кетидан эргашиб кетаверган ва қайси кўйга солса кўнар экан. Шунга ўхшаш арзимаган маошга боғлиқ кишилар давлатга сиғинишга ва таъзим этишга мажбур бўлган. Бу ҳол бориб-бориб шу даражада авж олиб кетдики, кишилар назарида давлатнинг маошисиз яшаш мумкин бўлмай қолди.

Бундан ташқари юқорида таъкидлаганидек, миллий ҳис-туйғуларнинг бўғиб ташланиши, диннинг таъқиб остига олиниши кишиларда ўз-ўзини англашни анча заифлаштириб қўйди. Ватан деганда киндик қони тўкилган ерни эмас, СССРни тушуниш, совет империяси билан гурурланиш ва фахрланиш ҳамда унинг учун жон фидо айлаш ғоялари кишилар онига сингдирилди.

Бундай ғайри табиий тартибларга кўнмовчилар «миллатчи» тамгаси остида қораланди ва жазоланди.

Хусусий мулкчиликнинг йўқлиги очкўзликни, порахўрликни, ташмачиликни, давлат мулкни талон-торондорлиқни ва турли-туман жиноятларни авжига миндирди. Аммо «перестройка», яъни «қайта қуриш» даврида мазлум халқларнинг кўзи очилди ва империяда тамомила юз ўгирди. Бироқ совет қозонининг ялоқхўрлари ва уларга алданиб эргашувчилар қизил империяни ҳамон қўмсамоқдалар. Улар шу даражада қарамличангалида яшашга мослашиб кетганларки, эндиликда мустақиллик ва озодликни сингдира олмаяптилар.

Шу муносабат билан бир ибратли ҳикояга диққатни жалб этмоқчиман. Урта асрларда бир забардаст подшо ўспирийн йигитчани ўз тарбиясига олиб, камолот чўққисига олиб чиқди. Охир-оқибатда ўша йигит ўзининг фазилатлари ҳамда подшодан олган тарбиясига туфайли улуғ лашкарбоши даражасига кўтарилди. Қўнларнинг бирида подшога лашкарбошининг тунда оёқ-қўлига кишан солинган ҳолда ухлаш одати борлигини етказибдилар. Таажжубга тушган подшо қистовига кўра, вазири ахири лашкарбошидан бунинг сабабини сўраган экан, у шундай жавоб берибди: «Эй олий ҳазрат, ота-боболарим қўлликда умр кечирганлар, қочиб кетмасликлари учун эгалари кечаси қўлларининг оёқларини кишанлаб қўярдилар. Мен ҳам то сизнинг тарбиянгизга киргунча узоқ йиллар шу ҳолда яшганман. Бахтимга сиз учрадингиз, шундай юксакликка эришдим. Шунга қарамай кишансиз бир дақиқа ҳам кўз юмолмайман, чунки, хумори тутади». «Е тавба,—дебди подшо,—сут билан кирган жон билан чиқади деганлари тўғри экан-да».

Шунга ўхшаш совет турмуш тарзини кўр-кўрона ўзлаштирган ва қонларига қаттиқ сингдирган кишиларга унинг хумори тутмоқда. Хўш бу хилдаги кишилар нималарни рўкач қилмоқдалар?

Биринчидан. Улар совет даврида озиқ-овқат маҳсулотларининг арзонлиги ҳақида кўпроқ гапирадилар. Ваҳоланки, у вақтлардаги арзончилик нисбатан бўлиб, бу даражага етишиш учун 40—50 йил қон ютиб кутилди. Чунончи, 1917—20-йиллардаги фуқаролар урушининг натижасида 13 млн киши нобуд бўлди, минглаб кишилар жароҳатланди. Деҳқон хўжаликлари, саноат издани чиқиб, очарчилик, қашшоқлик ва оммавий юқумли касалликлар кенг қулоқ ёйди.

1924 йилдан бошлаб Туркистонда республикалар

ташкил этилиши муносабати билан минглаб йиллар давомида шаклланиб келган ва такомиллашган ягона иқтисодий тизимга зарба урилди. Деҳқончилик остин-устин қилиниб, бой ва ўрта ҳол деҳқон хўжаликлари давлат томонидан талон-торож қилинди. Ун минглаб моҳир деҳқонлар оилалари билан «қулоқ» қилиниб, тўзатиб юборилди. Юзлаб обод қишлоқлар харобага айлантирилди. Энг қадимги даврлардан ривожланиб келган ҳунармандчиликнинг илдизига болта урилди.

1930-йиллардаги очарчилик ва қаҳатчиликларда эса миллионлаб кишиларнинг ёстиғи қуриди, оғир дардларга чалинди. Тошкент кўчаларида очликдан ўлган кишиларнинг мурдаларини ўз кўзим билан кўрганман. Булар ҳам камдек жамиятнинг энг ақл-идроқли ва салоҳиятли намоёндаларининг қатл этилиши ёки узоқ юртларга бадарға этилиши даҳшатли воқеа бўлди.

Кейинги маълумотларга кўра, бугун баъзилар қўмсаётган советлар ҳокимияти ўз фуқароларидан 40 млн кишини нобуд қилган. Бундай мислсиз жиноятга қўл урган давлат тарихда бўлмаган ва бундан кейин ҳам юзага келмаса керак.

Иккинчи жаҳон уруши қонга беланган жамиятнинг бошига яна бир мудҳиш жафони солди. Урушдан кейинги халқ хўжалигини тиклаш ҳам осон кечгани йўқ. Ниҳоят алғов-далғовларга тўла фожиаи 40 йилдан ортиқ даврдан сўнг 50-йилларнинг охирига келиб илгари-га нисбатан арзончилик кўзга ташлана бошланди. 60—70-йилларда ҳам озиқ-овқат борасида сезиларли даражада катта қийинчиликлар рўй бермади. Аммо ойлик маош билан рўзгорни бемалол тебратиш кўпчиликлари насиб этмади. Узоқ йиллар давомида етишмовчилик ва ночорликда яшаб келган халқ «қорин тўйса бас» қабилида кун кечирарди. Бундан умумхалқ сонига нисбатан камчиликни ташкил этган катта маошли ва нуфузли табақа вакиллари мустасно, албатта. Брежнев раҳбарлигининг охириги йилларига келиб, нисбатан тўқчилик ва арзончилик шаронти ўзгара бориб, озиқ-овқат турлари камайиб, секин-аста тақчиллик юзага кела бошлаганининг, баъзи бир нархларнинг ошиб боришининг жонли гувоҳи бўлганмиз.

Кейин маълум бўлишича, совет давлати четга миллиард-миллиард долларга нефть сотиб, унинг ҳисобига мамлакатни маълум даражада озиқ-овқат билан таъ-

минлаб турган экан. Жаҳон бозорида нефтининг нархлари арзонлашиб, мамлакатда уни қазиб олишдаги қийинчиликлар орқасида четдан озиқ-овқат келтириш тобора камайиб бorgan. Бу тез орада иқтисодиётда катта қийинчиликлар юзага келиши, қимматчилик бошланишидан далolat берарди. Аммо, бу ҳолат нимагадир «рестройка»га йўйиб юборилди. Умуман олганда эса, бир неча ўн йиллар давомида озиқ-овқат масаласини ҳал этишни совет давлати уddалай олмади. Бу ўз даврида партия қарорларида ҳам очикдан-очик тан олингани эсимизда.

Буни қарангки, Ўзбекистондан тонналаб олтин ва бошқа турли-туман бойликлар ташиб кетилди, аммо ундan баҳраманд бўлиш у ёқда турсин, ҳатто, ранг ҳам кўрсатилмади. Халқнинг талай қисми ўтган ўнлаб йиллар давомида ўз еридан чиққан газдан ва ичимли сувдан фойдалана олмади. Ваҳоланки, газ дарё каби четга оқиб кетарди.

Уй-жойларнинг аҳолини эслайлик. Ерга қалб қўрини берган ўзбек худди шу совет давлати даврида бир парча ерга зор бўлди. Вазирлар Маҳкамаси ва Олий Мажлиснинг қўшма йиғилишида президент Ислам Каримов совет даврида кишиларнинг оғир ваз ачинарли аҳолини кўриб, юрагидан эзилиб юрган пайтларини эслатиб ўтди. Бунга ўхшаш ҳолатларни совет даврини қўмсаб юрганлар ҳам кўрганлар, лекин ўзларини беҳудага билмасликка олмоқдалар. Бу адолатдан эмас, албатта.

Иккинчидан. Совет даврини қўмсовчилар халқ маорифи, ўрта ва олий ўқув юртлари, илмий тадқиқот институтлари ва маданият соҳаларининг ўша даврдаги афзалликларини сўзламоқчи бўладилар. Тўғри, уларнинг мавжудлигини инкор этиб бўлмайди. Бироқ гап уларнинг пайдо бўлишида эмас, балки кимларнинг манфаатларига хизмат қилганлигидадир. Улар коммунистик гоя ва тоталитар тузумни ривожлантиришда муҳим ўрин эгаллади. Шу билан бирга улар Ўзбекистонни хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантиришда ҳам етакчилик қилдилар. Шу сабабдан ҳам совет ҳукумати ўша тармоқларни ривожлантиришга алоҳида эътибор бериб, ер ости ва усти бойликлардан беқиёс катта даромад олди.

Мустақилликка эришилгандан кейин шу нарса маълум бўлдики, фан ва техника ва умуман, биз мақтаб

organ тараққиёт даражаси жаҳон андозаларидан жуда даст экан. Эндилликда эса бунинг машаққатлари тор-гилмоқда. Шунин билан қўйиш керакки, фан ва техника соҳасидаги «коммунистик гоя» йўлида қўлга киритилган ютуқларни ҳадеб мақтаб, рўқач қилавериш, мустақиллигимиз ва озодлигимиз учун катта зиён келтиради.

Учинчидан. Совет даврини қўмсовчилар ўша даврларда ҳам республикалар тузилиб, конституция, парламент, байроқ, мадҳия, герб жорий этилганини эсламоқдалар. Ахир бу тадбирлар хўжакурсинга қилиниб, республикаларнинг усти ялтироқ, ичи қалтироқлиги ўша даврлардаёқ ҳар бир киши учун аён эди! Умуман халқ сайловларининг қалбакилиги, ҳеч қандай демократиянинг йўқлиги, маъмурий буйруқбозлик ва улуг миллатчилик ҳукм сурганлиги ҳам бутун жаҳон аҳлига маълум эди.

Коммунистик партия яхлит Туркистонни беш республика ва икки автоном республикага парчалаб, туб аҳоли бирдамлиги ва қудратига қаттиқ зарба берди. Шу тариқа совет давлати ўлка бойликларини хоҳлаганча ўзлаштириш ва миллий зулмини ўтказиш учун катта имкониятларга эга бўлди. Гапнинг сирасини айтганда қалбаки республика тизимининг бўлганидан бўлмагани кўпроқ фойда келтирар эди. Негаки, қалбакичилик қанчалик ялтирамасин ва мақталмасин барибир охири войдир. Биз буни қизил империянинг ағдарилишида ҳам яққол кўрдик.

Аммо шуларга қарамай айрим олимлар Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг 70 йиллигини нишонлашга очикдан-очик даъват этдилар.

Тўртинчидан. Қўмсовчиларнинг агар совет давлати бўлмаганида эди, фан ва маданият, қишлоқ хўжалиги ва саноатда бунчалик тараққиётга эришиб бўлмасди қабилдаги тушунчалари ҳам асоссиздир. Аввало, уларнинг эътиборини шунга қаратмоқчиманки, ватанимизда кейинги икки минг йилдан ортиқ давр мобайнида дунёни ларзага солган буюк давлатлар юзага келиб, юксак тараққиётга эришилган вақтларда совет давлатининг ном-нишони йўқ эди.

Ахир бундан минг йил бурун юртимизда академия ва ўз даврининг олий ўқув юрти ҳисобланмиш мадрасанинг мавжуд бўлганлиги, жаҳон тан олган олиму фозиллар етишиб чиққанлигини ким билмайди дейсиз.

Туркистон зардуштнийлик ва будда сингари жаҳоний динлар ҳамда ислом дини ривожига улкан ҳисса қўшган ўлкадир. Она юртимизда тараққиётнинг энг муҳим омилларидан бири бўлмиш қадимги ёзувларнинг юзага келганлигини фахр билан айтишга ҳақлимиз.

Ўзбек халқининг ўз кучи ва имконияти билан юксак тараққиётга эришишга қодирлигини Амир Темураасос солган давлат мисолида ҳам яққол кўриш мумкин. Маълумки мўғулларнинг 150 йиллик ҳукмронлик даврида Туркистоннинг кўп асрлар давомида бунёд этилган моддий ва маънавий бойликлари соғурилди. Аммо Амир Темураҳокимияти ўрнатилиб мустақилликка эришилгандан сўнг тарихан жуда қисқа вақт ичида бутун жаҳонни лол қолдирган буюк давлат ва тараққиёт юзага келди.

Совет даврида эса Туркистон жаҳон харитасидапўчиб кетди. У кўпроқ СССР ёки Россия маъносида баён этиларди. Чунки, кейинги 130 йил давомида мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулм Ўзбекистон ва умуман, бутун Туркистон ўлкасини ўзига хос ва мос равишда ривожланишига ва жаҳон майдонига чиқишига йўл бермади.

Умумий ҳулоса шуки, совет даврини қўмсовчиларнинг фикр-мулоҳазалари аслида «совет турмуш тарзи афзалликларининг» маҳсули бўлмай, балки қаттиқ назоратлар, таъқиблар ва қўрқувлар, қирғин-баротлар таъсирида миллий ҳис-туйғулар ва ватанга содиқлик сингари олий фазилатлардан маҳрум этилганлигининг мевасидир.

Шунинг учун ҳам улар совет давлатининг бир неча ўн йиллар мобайнида қонга беланган, очарчилик, йўқчилик, азоб-уқубатларга тўлиб-тошган даврлари хусусида огиз очмай, айрим йиллардаги нисбатан тўқчилик ва арзончиликлар тўғрисида огиз кўпиртириб гапирмоқдалар. Ҳатто, улар совет даврида ҳаво, ер, сув ва табиатдаги барча борлиқ заҳарланганлигини ҳамда минглаб одамлар бунинг орқасида оғир дардларга чалинганликлари ва вафот этганларини гапиришни лозим кўрмайдилар. Ҳатто, совет давлати томонидан Орол денгизи қуришиб битирилаёзганидан огиз очмайдилар. Шунга ўхшаш улар Қрим татарлари, месхети турклари, чеченлар ва бошқа халқлар ўз ватанларидан ҳайдалганликлари ва талай қисмини қириб ташлаганликларини хотираларига келтиришни истамайдилар. Совет дав-

рини қўмсовчилар адолатсизликда шу даражага бориб етдиларки, эндигина 3 ёшдан ошган мустақил давлатимиздаги табиий равишда юз бераётган қийинчиликлардан нолимоқдалар. Ваҳоланки, 70 йилдан ортиқ давр мобайнида бутун бойликларни таг-туғи билан ўзлаштириб олган совет давлати фаровон турмушни мутлақо таъминлай олмади. Улар бу ҳақиқат туғри-сида ҳам оғиз очмайдилар.

«Социалистик тузум»нинг қалбакилигини бутун жаҳон аҳли тан олмоқда. Шундай экан, ўша тузум доира-сидаги ривожланиш ҳам унинг маҳсули сифатида қалбакилиги билан ажралиб туради. Шу бонс барча мустақил республикалар, жумладан Россиянинг ўзи ҳам сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётни жаҳон андозаси асосида тубдан қайта қурмоқда.

Демак, совет даврини қўмсанни сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий замини бўлмай, у «қорин тўйса бас» деган манфаатпарастлик маҳсулидир. Унинг негизида кўпроқ онгсизлик, ўз-ўзини англамаслик ва боқимандалик ҳис-туйгулари ётибди.

Шубҳасиз, бу тоифадаги кишилар вақт-соати келиб ҳозирги қийинчиликлар ва етишмовчиликлар бартараф қилингандан кейин ўз хатоларини тушуниб етадилар.

«Ўзбекистон овози» г., 1994, 22 июль.

ЧИНАКАМ ҲАЁТБАХШ КОНСТИТУЦИЯ

Мен ўз мулоҳазаларимни мустақил Ўзбекистон Конституциясининг илдизлари узоқ ўтмишга бориб тақали-шини шарҳлашдан бошлашни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайман. Чунки, Конституциядаги мустақиллик ва тараққиётни, тинчлик ва барқарорликни таъминлаш, хусусий мулкчиликни ва дин дахлсизлигини сақлаш ва бошқа масалалар бир неча юз йиллар муқаддам ҳаётга татбиқ этилган эди.

Маълумки, юнон сўзидан олинган демократиянинг асл маъноси жамиятни адолат ва қонун-қондалар асо-сида бошқариб, ҳокимиятда умумхалқ манфаатларини гавдалантиришдан иборатдир.

Демократиянинг бундай кўрсаткичлари Туркистон ўлкасида кушанлар, Турк хоқонлиги, сомонийлар, қорахонийлар, ғазнавийлар, хоразмшоҳлар, темурий-лар ва бошқа қудратли империялар ҳукм сурган пайт-ларда кўзга ташланди. Ҳатто, Турк хоқонлиги даври-

даёқ (VI—VII асрлар) махсус «қонуннома» ёзилган. лиги маълумдир.

Шуни эътиборга олиш керакки, жуда мукаммал қонун-қоидалар бўлса-ю, лекин уларнинг ижрочилари — мансабдорларнинг одоб-ахлоқи ва иш юритиш услуби паст бўлса ҳамда зўравонликка ва адолатсизликка йўл қўйилса, у вақтда мамлакатнинг инқирозга учраши турган гап. Шунинг учун ҳам мансабдорларнинг олий фазилатлари давлат бошқарувининг асосий омили сифатида кенг тарғиб қилинган. Бу тарихий ва бадний асарларда, махсус тавсияномаларда ва қонун-қоидаларда ўз ифодасини топди. Масалан, Юсуф Хос Хожиб ўзининг 1069 йилда ёзилган «Қутадғу билиг» («Саодатга бошловчи билим») асарида мансабдорлар ўз бурчларини қандай бажаришларини қўйидагича таърифлайди:

Нима дер, эшитгин билимли сўзин,
Тута олмайди элни золим кўп узун.
Ёнар ўт, мисол зулм, ёқар, куйдирар,
Адолат сув эрур — неъмат ундирар.
Элга бош бўлайин десанг, то абад
Одил бўл, элингни асрагин фақат.
Эл ортар адл ила, безанар олам,
Зулму кучдан қолар, бузулар олам.
Талай жой бузулди золим ўчидан,
Золим ўлиб кетар ахир очидан.
Агар бек этмаса ўз элини ёд,
Уларни таласа келиб ўзга ёт,
Халойиқ тарқалар, бузулар эли,
Қулаб тушар беклик, бертади бели.

Юсуф Хос Хожиб она юртни чет эл босқинчиларидан ҳиноя қилиш ҳар бир раҳбарнинг муқаддас бурчи эканлигини таъкидлайди. У амалдорларни ватанпарвар, жасоратли, мард, билимдон, тadbиркор, мурувватли, сахий ва бағри кенг бўлиши лозимлигини уқтириб ўтади:

Эл боши керакдир баҳодир, абжир,
Ҳар ишга қўл урса у кейин арзир.
Сара бўлсин жуда элнинг сардори,
Тил-дили чин бўлсин, гўзал атвори.
Билимли, заколи, етук — нуқса йўқ,
Қўли очиқ бўлса, кўзи, кўнгли тўқ.
Тетик бўлгин эй бек ва қилгин тоқат,
Адолатли бўл, халққа қил марҳамат,

Хато тушса дарҳол сӯра узрини,
Тилингдан бу тавбани қўйма фақат.
Бегн халқига бахт бериши керак,
Бериб бахт яна тўйдириши керак.

Қўриниб турибдики, Юсуф Хос Хожиб ҳукумат вакиллариининг зиммасига ўта масъулиятли ва катта ва-зифалар юклатилганлигини алоҳида шарҳлаб ўтади. Шунингдек, у амалдорларни гердайншга, манманликка ва менсимасликка берилмай, кенгаш билан иш юритиш-га даъват этади.

Ўзинг беклик бирла гердаймагин,
Ўзингни унутма, кибр қилмагин.
Не иш қилмагин сен, кишига кенгаш,
Кенгашсиз кишини тутма эш ё адаш.
Кенгашгин ҳар ишни қилишдан бурун,
Мурод бергай ишда кенгашлар сўраш.

Юсуф Хос Хожибнинг ўғитлари кўп асрлар мобай-нида жамиятни бошқаришда қонун-қонда сифатида кенг фойдаланилди. Ҳатто, унинг таъсир кучи Туркис-тон ўлкасидан узоқ жойларгача бориб тарқалди. Ма-салан XIX асрда Ёйиқ (Ўрол) дарёсининг ёқасида жойлашган Сарайчиқ деган шаҳарда «Қутадғу билиг» асаридан олинган мисралар битилган сопол кўзача то-пилган. Бу асарнинг нусхалари Туркия ва Мисрда ҳам қўлга киритилди. Шунингдек, у Оврупо тилларига тар-жима қилинган. Ўйлайманки, Юсуф Хос Хожибнинг ўғит-лари ҳозирда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Ун-дан ҳар бир раҳбарнинг сабоқ олиши ўта фойдали-дир.

Ҳозирги конституциямизнинг заминиди «Қутадғу билиг» ва ундан кейин ёзилган қонун-қондалар ҳам ётибди. Масалан, «Темур тузуклари», Хондамир (1474—1535) ёзган «Қонуни Ҳумоюн», Рузбехон (1458—1521) томонидан битилган «Сулук ал-мулук» («Подшоларга йўл-йўриқ») шулар жумласидандир. Уларнинг орасида, айниқса, «Темур тузуклари» ўзининг такомиллашган-лиги ва ҳаётбахшлилиги билан катта аҳамиятга мо-ликдир. Бунда ватанни чет эл босқинчиларидан озод қилиб, мустақилликни, мўл-кўлчиликни ва тараққиётни таъминловчи қонун-қондалар ўз ифодасини топган. У кишиларни ватанга содиқ ва тараққийпарвар бўлишга отлантиради. Шунингдек, унда хусусий мулкчиликни, эркин савдо-сотиқни, нарх-навони ва диннинг дахлсиз-лигини таъминловчи тартиб-қондалар мавжуд.

Амир Темурнинг энг катта хизматларидан бири шуки, у жамиятни белгилаб қўйилган қонда-тартиблар бўйича бошқарди. «Давлат ишларини, — деб ёзган Амир Темур, — салтанат қонун-қондаларига асосланган ҳолда бошқардим. Тўра ва тузукка таяниб салтанатда ўз мартаба ва мақоминини мустаҳкам сақлаб турдим».

Маълумки демократиянинг асосий омилларидан бири муҳим масалаларни кенгаш муҳокамасига қўйишдан иборатдир. Бу ҳолат Амир Темур фаолиятида яққол кўзга ташланди. У бу хусусда шундай ёзади:

«Ҳар ишни кенгаш билан қилдим. Ҳар вақт кенгашчилар йиғилиб мажлис очилар экан яхши-ёмондан, фойда-зиёндан, олдимиздаги ишларни қилиш-қилмасликдан сўз очиб улардан сўрар эдим. Буларни сўзларини эшитгач, ҳар ёқлама текшириб, фойда-зиёнларини кўнгилга келтирар эдим... қайси киши ақлга сиққан бир ишни куйиниб гапирса суйиб эшитардим. Қимки оқилона гапларни эрларча кескинлик билан сўзласа, унга қулоқ солар эдим. Ҳар кимдан сўз олиб кенгаш сўрар эдим».

«Темур тузуқлари» энг қимматли давлат қонун-қондалари ва муҳим тарихий манба сифатида бутун жаҳонда шуҳрат қозонди. У инглиз, ҳинд, эрон, француз, урду, рус ва бошқа тилларда чоп этилди.

Шубҳасиз ўтмиш замонларда шарият қонунлари асосида иш юритилганлиги маълум. Аммо бу билан бир қаторда ҳокимиятни махсус қонун-қондалар асосида бошқариш демократиянинг муҳим омиллари сифатида диққатга сазовордир.

Туркистон ўлкасида Чор Россиясининг ҳукмронлиги ўрнатилгандан кейин миллий давлат йўқ қилиниб, ҳокимият Россия қонунлари асосида бошқарилди. Бу мустамлакачилик ва миллий зулмнинг тобора кучайиб боришини таъминлади.

Октябрь тўнтаришидан кейин «ёмғирдан қутулиб қорга» мубтало бўлинди. Тўғри совет даврида 1918, 1924, 1936, 1977 йилларда конституциялар қабул қилиниб, шу асосда Ўзбекистонда ҳам конституциялар яратилди. Бироқ, сиртдан қараганда улар энг адолатли ва ҳақиқатни акс эттирувчи қонунлар бўлиб кўринса-да, аслида эса кўзбўямачиликдан ва пайрангбозликдан иборат эди. Амалда коммунистик партия мустамлакачилик ва миллий зулмни авжига миндириб улутчилатчилик сиёсатини изчиллик билан олиб борди. На-

тижада совет конституцияси ичи пуч ёнгоққа ўшаб қолди, холос.

Ниҳоят 1991 йил 31 августда Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги эълон қилиниши буюк тарихий воқеа бўлиб қолди. Шундан кейин 1992 йилнинг 8 декабрида Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси қабул қилинди.

Хўш, Конституция моҳияти ва йўналишлари нима-лардан иборат?

Биринчидан. Конституцияда халқ ҳокимиятчилигини бунёд этишга алоҳида аҳамият берилган. Бу хусусда шундай ёзилган: «халқ давлат ҳокимиятининг бирдан бир манбандир. Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзаб ва Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади». Унда инсон ва фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари аниқ кўрсатилган. Бунда фуқароларга берилган ҳуқуқларнинг дахлсизлиги баён этилиб, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ҳеч ким ҳақли эмаслиги ўқтириб ўтилган. Хотин-қизлар ва эркакларга тенг ҳуқуқлар берилиши ҳам диққатга сазовордир. Конституцияда жамоат бирлашмалари, оила ва оммавий ахборот воситаларига тегишли ҳуқуқлар шарҳланган.

Конституцияда давлат ҳокимиятининг ташкил этилишига ҳам эътибор берилиб, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ваколатлари ва кўп қиррали фаолияти атрофлича таҳлил қилинган. Буларга кўра Олий Мажлис сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётга доир барча масалаларга ўз муносабатини билдиради ҳамда тегишли қонун ва қарорларни қабул қилади. У Олий давлат вакиллик органи бўлиб, қонун чиқарувчи ҳокимиятни амалга оширади. Шунингдек, ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ва давлат стратегик дастурларини қабул қилиш ваколатига эгадир.

Конституцияда Ўзбекистон Республикасининг Президенти давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғи, айни вақтда Вазирлар Маҳкамасининг Ранси сифатида гавдалантирилган. Шунингдек, «Ўзбекистон Республикасининг суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза этиш, миллий давлат тузилиши масаласига доир қарорларни амалга ошириш юзасидан зарур чора-тадбирлар кўриш» Президент зиммасига

юклатилади. Булардан ташқари Президент вазирликларни, давлат қўмиталарини ҳамда давлат бошқарувини ва бошқа органларини тузади ва тугатади. Бундай фармонлар Олий мажлис тасдиғидан ўтиши шартидир.

Конституцияда Вазирлар Маҳкамасининг, Маҳаллий давлат идораларининг, суд ва прокуратураининг бурчлари ва ҳуқуқлари ҳам аниқ белгиланган. Эндиликда прокуратура органларига «ўз ваколатларини ҳар қандай давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслардан мустақил ҳолда фақат қонунга бўйсуниб амалга ошириш» имкони яратилди.

Конституциянинг «сайлов тизими» бобида фуқароларнинг сайлаш ва сайланиш ҳуқуқига эгаллиги таъкидланиб ўз хоҳиш-иродасини билдириш тенглиги ва эркинлиги қонуни асосида кафолатланиши кўрсатилган. Конституциянинг энг муҳим ютуқларидан бири шуки, Ўзбекистон Республикаси ўз молия ва кредитига, мудофаа ва хавфсизлик органларига эга бўлиши қонунлаштирилган.

Унда дин хусусида шундай дейилган: «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади, ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларнинг мажбуран сингдирилишига йўл қўйилмайди».

Иккинчидан, Конституцияда ҳар бир шахснинг мулкдор бўлишига ҳуқуқлилиги, мажбурий меҳнатнинг таъқиқланиши, фуқароларга ижтимоий таъминот ва тиббий ёрдам кўрсатиш, бепул умумий таълим ва билим олиш сингари сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳуқуқлар келтирилган.

1991 йилнинг 31 августида Президент Ислом Каримовнинг имзоси билан эълон қилинган «Ўзбекистон Республикасининг Қонуни» янги Конституциянинг моҳияти ва йўналишини белгилади. Бу билан ўша кунги бамисоли Конституциянинг кўчати экилди, десак хато бўлмайди. Шундан кейин сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ислохотларнинг бирин-кетин муваффақиятли ўтказилиши янги Конституцияни шакллантириб ва такомиллаштириб берди. Шунинг учун ҳам гарчи, Конституция қабул қилинганлигига бир йил бўлса-да, лекин ундан олдин ва кейин содир бўлган ҳаётдаги tub ўзгаришлар унинг таркибий қисми сифатида гавдаланиб турибди. Бу ўзгаришлар мустақил миллий давлат ташкил топиб ўзбек тилига давлат мақоми берилиши-

дан, демократия асосида умумхалқ сайлови ва парламенти жорий этилишидан, Республика байроғи, герби ва мадҳияси таъсис этилишидан, мустақил ички ва ташқи сиёсат юргизилишидан, Ўзбекистон Бирлашган Миллатлар Ташкилотига қабул қилинишидан иборатдир.

Шунингдек, сиёсий ва инсоний ҳуқуқларга, хусусий мулкчиликка, эркин савдо-сотиққа кенг йўл берилиши катта аҳамиятга моликдир. Айни бир пайтда молия ва кредит тизимида эга бўлинди.

Умуман айтганда, Ўзбекистон янги Конституциясининг моҳияти ва йўналиши шундан иборатки, у совет даврида чуқур илдиз отган мустамлакачилик сиёсатини ва миллий зулм асоратларини тамомила тугатиб Ўзбекистонни хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорлигидан қутқаради. У ички ва ташқи сиёсатни бир-бирларига монанд ҳамда изчиллик билан тобора ривожланиб борилишини таъминлаб, Ўзбекистоннинг жаҳон миқёсидаги ўрни ва мавқеи тобора ошиб боришига имкон бермоқда. Президент Исрол Каримовнинг таърифи билан айтганда, Конституциянинг аҳамияти яна шундаки, у «бизга инсон ҳуқуқлари, озодлик, барқарорлик ва тараққиёт мажмуини ифодалайдиган демократик, ҳуқуқий ва адолатли давлатни қандай қилиб қуриш йўлларини очиб беради».

Айни пайтда, у кишиларни ўз-ўзини англашида, миллий ҳис-туйғуларнинг янги босқичга кўтарилишида ҳам миллатпарварликни кучайтиришда муҳим ўрин эгаллайди. Конституция жаҳон андозасида ёзилган илгор ва такомиллашган биринчи қомусдир. У мустақиллик, озодлик ва халқпарварлик ғоялари билан сўғорилиб, келажақда Ўзбекистоннинг буюк давлатга айланишини таъминлашга тўла қодирдир.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» г., 1993, 26 ноябрь.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ИСТИҚБОЛИ

Аслида Марказий Осиё Тожикистон, Ўзбекистон, Қирғизистон ва Қозоғистон билан бир қаторда Шарқий Туркистонни, Олтой ўлкасини, Тибетни, Мўғулистоннинг гарбий ва жанубий қисминини ўз ичига олади. Унинг халқлари қадимдан Афғонистон, Туркия, Хиндистон, Арабистон, Хитой ва бошқа мамлакатлар билан чамбарчас боғланган. Шунингдек, Марказий Осиёнинг таъсир доираси Днепр дарёси ва Қора

Денгиз бўйларидан Волга ва Урал дарёлари орқали ўтиб, Сибирнинг бепоеъ ерларига бориб тақалади.

Бинобарин, Марказий Осиёнинг кўлами ниҳоятда кенг бўлиб, унинг маркази ҳаминша буюк Туркистон ўлкаси ҳисобланган.

1993 йилнинг бошларида Президент Ислам Каримовнинг ташаббуси билан ўтказилган Ўрта Осиё ва Қозғистон раҳбарларининг Тошкент учрашуви муҳим тарихий воқеа ҳисобланди. Зеро, у Ўрта Осиё ва Қозғистон халқларининг яқдиллигини ва тараққиётини таъминловчи энг тўғри йўлни топди. Бунинг келажаги ниҳоятда самарали ва порлоқдир. Шунинг учун ҳам Тошкент учрашувлари жаҳон даврасида қизғин шарҳланди ва қувватланди.

Маълумки, бу учрашувга қадар минтақа раҳбарлари «социализм тузуми»нинг ботқоғидан қутулиш учун кўпроқ Россия ва бошқа ҳамдўстлик мамлакатларига таянишга ҳаракат қилган эдилар. Чунки совет даврида минтақада саноат корхоналари ва қишлоқ хўжалиги марказга ва бошқа республикаларга шу даражада қарам қилиб ташланган эдики, улардан дарҳол воз кечишнинг ҳеч иложи йўқ эди.

Шу бонсдан ҳам Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ташкил топиб, республикалараро алоқаларни ривожлантиришга қаратилган 200 дан ортиқ қарорлар қабул қилинди. Бироқ уларнинг аксарияти амалга оширилмай қоғозда қола берди. Натижада минтақада вазият кескинлашиб, тақчиллик ва қимматчилик авжига минди. Мана шундай оғир шароитда Тошкент учрашувининг ўтказилиши кишиларда келажакка ишонч ва умид уйғотди.

Шу учрашувда минтақа раҳбарларининг, хусусан, Ислам Каримовнинг агарда ҳамдўстлик давлатларининг қарорлари бажарилмаса, у вақтда қатъий чоралар кўрилиши ҳақидаги сўзлари зўр таассурот уйғотди. Россия Президенти Б. Ельцин эса журналистлар билан учрашганда: «МДҲ дан Марказий Осиё ҳудудидаги республикаларнинг чиқиб кетиши биз учун мағлубият бўлади», — деди.

Хуллас, Тошкент учрашувлари ҳамдўстлик давлатларининг раҳбарларини амалий ишга ўтишга даъват этди. Бунга қарангки, бу дарҳол ўз самарасини кўрсата бошлади. Чунончи, яқинда Минскда ҳамдўстлик давлатларининг учрашувини муваффақиятли якунлашда Тошкент учрашувларининг аҳамияти таъ олинди.

Тошкент учрашувининг моҳияти шундан иборатки, республикаларнинг ўзаро алоқаларини юқори поғонага кўтариш билан бир қаторда ҳамдўстлик ва хорижий мамлакатлар билан муносабатларни ривожлантиришдир. Бу ҳолат ички ва ташқи алоқаларнинг бир-бирларига монанд ва узвий равишда боғланишини таъминлайди. Борди-ю, у ёки бу республикада ички ривожланишга нисбатан ташқи алоқалар ўзиб кетса, у вақтда минтақанинг «сирти ялтироқ, ичи қалтироқ» бўлиб қолиши турган гап. Бу, амалда мустамлакага айланганининг кўринишларидан биридир.

Аввало, минтақадаги ички алоқаларни ривожлантириб тараққиётга эришиш бир неча бор тарих синовларидан ўтган. Чунончи, ўтмиш даврларда ўзбеклар, тожиклар, қozoқлар, туркманлар ва қирғизлар бир тан, бир жон бўлиб, ҳамкорликни шу даражада мустаҳкамлаган эдиларки, босқинчилар ҳам, даҳшатли табий офатлар ҳам унга путур етказа олмади. Негаки, у кундалик ҳаётнинг ва тақдирнинг тақозоси билан юзага келган бўлиб, унинг илдизлари чуқур тарихий даврларга бориб тақалади.

Милoddан аввалги бир мингинчи йилларнинг ўрталарида даставвал «Катта Хоразм», кейинги даврларда «Буюк Хоразм» номларида юритилган давлатлар ҳукм сурган вақтларда минтақадаги вилоятларнинг ўзаро алоқалари ўсиб, улкан сиёсий, иқтисодий ва маданий ютуқларга эришилди.

Бундай ҳолат кушанлар (I—V асрлар), Турк хоқонлиги (VI—VII асрлар), сомонийлар (X аср), қорахонийлар (XI—XII асрлар), хоразмшоҳлар (XI—XIII асрлар) ва бошқа давлатлар вақтида ҳам кўзга ташланди.

Узоқ ўтмиш даврларда ҳамкорлиkning самарали йўлга қўйилиши орқасида шундай мўл-кўлчиликка эришилган даврлар бўлган эдики, ҳатто, оддий жангчининг белкамари олтидан ясалган.

Айниқса, Темур ва темурийлар даврида ички имкониятлардан кенг фойдаланилган бўлиб, катта муваффақиятлар қўлга киритилди. Аввало, сунъий суғоришни, деҳқончиликни, ҳунармандчиликни, ички ва ташқи савдони ўстиришга алоҳида аҳамият берилди. Вилоятлараро алоқаларни ҳар жиҳатдан ривожлантириш давлат томонидан қаттиқ назорат остига олинди.

XVI асрнинг бошларида Шайбонийлар сулоласи темурийлар давлатини эгаллагандан кейин минтақада Бухоро ва Хива, сўнгра Қўқон хонликлари ташкил

топди. Бу даврларда минтақа снѣсий жиҳатдан парчаланган бўлса-да, лекин халқларининг иқтисодий ва маданий ҳамкорлиги узилмади.

Худон таолонинг марҳамати билан минтақада инсон ҳаёти учун нимаики зарур бўлса барчаси мавжуд эди, шу боис ички эҳтиёж ва ташқи савдо ҳам тайёр маҳсулотлар билан етарли равишда таъминланди. Бошқачароқ айтганда, Туркистон ўлкаси у ёки бу хорижий давлатнинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланмади.

Тарихий маълумотларга кўра, қадимги ва ўрта аср даврларида деҳқончилик ва ҳунармандчилик анча ўсиб, тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш кенг йўлга қўйилган. Ҳатто, уларнинг айрим турларини ишлаб чиқаришга ихтисослаштирилган жойлар шаклланганлиги маълум. Масалан, Бухоро шаҳрининг шимолида Зандона деган қишлоқда газламанинг алоҳида бир турини тайёрлаш юқори даражага кўтарилган. Бу тўғрида Х асрда яшаган Наршаҳий шундай ёзади: «Қишлоқда катта қалъа, катта бозор ва мачит бор. Бу ердан зандоначи (зандона) номли ип-газлама олиб кетилади. Бу ном шу газламани шу қишлоқда ишлаб чиқарилганлиги учун берилган. Газлама ўта сифатли ва кўп миқдорда тайёрланади. Шу газлама Бухоронинг кўп қишлоқларида ишлаб чиқарилиб, булар ҳам зандоначи номи билан юритилган. Чунки, уни даставвал шу қишлоқнинг кишилари ишлаб чиқарган». Зандона газламаси Ироқ, Эрон, Қармана, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатларга кўплаб юборилган. У шу даражада нафис ва пишиқ ишланганки, ҳар бир киши ундан кийим кийишни орзу қилган ва унга эга бўлганидан кейин ҳаммага фахр билан кўз-кўз қилиб юрган.

Газламалар тўқиш Самарқанд, Тошкент, Хоразм, Фарғона водийси ва бошқа жойларда ҳам кенг қулоч ёйган эди. Бу ерларда кўп асрлар давомида бўз, олача, хом сурп, мато, зандона, дока, атлас, кимхоб, банорас, беқасам ва адрас сингари газлама турлари ишлаб чиқарилганлиги маълумдир.

Шундай қилиб пахта ва пилла сингари хом ашё ўлкасининг ўзида тайёр маҳсулотга айлантирилиб, булар ташқи савдонинг асосий буюмларидан бири ҳисобланган. Шунга ўхшаш тоғ жинсларидан турли деҳқончилик иш қуроллари (кетмон, бел, теша, болта, омон ва бошқалар), ҳарбий аслаҳалар, (қилич, найза, ханжар ва бошқалар), уй-рўзғор буюмлари ва бошқа турли

туман маҳсулотлар тайёрланган. Уларнинг маълум тур-
лари хорижий давлатларга сотилган. Заргарликда, кун-
чиликда, тикувчиликда, гилам ва иалослар туқишда,
бўёқчиликда, қурилиш жиҳозларини ишлашда ва бош-
қа 100 га яқин ҳунармандчилик тармоқларида турли-
туман ва ранг-баранг тайёр маҳсулотлар ясалган.

Туркистон ўлкасида тайёр маҳсулотларни тайёр-
лаш шу даражада кенг кўламда олиб борилган эдики,
у 300 йилдан ортиқ (XVI—XIX асрнинг бошлари)
Россияни газламалар билан таъминлаб турган асосий
мамлакатлардан бири ҳисобланарди. Ҳатто, бунинг
эвазига рус ҳукумати ўзбек савдогарларига катта им-
тиёзлар ҳам берган эди.

Аммо Россия ўзбек хонликларини босиб олгандан
кейини иш тескарисига айланиб, ўлкада тайёр маҳсу-
лотлар ишлаш тобора сустлашиб, у Россиянинг хом
ашё манбасига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланди.

Ўлкада мустамлакачилик ва миллий зулм ҳукм
сурди. Пахта якка ҳокимлигини ўрнатиш сиёсатини
қатъиятчилик билан амалга ошириб борилиши ва пах-
тани хом ашё ҳолида Россияга юборилиши ҳамда фаб-
рика газламаларини ўлкага кўплаб келтирилиши ма-
ҳаллий туқимачиликка ва унга боғлиқ кўп соҳаларга
зарба берди.

Кўп асрлар мобайнида Афғонистон, Ҳиндистон,
Эрон, Туркия, Хитой, Араб мамлакатлари, Россия ва
бошқа жойлар билан яқин алоқада бўлган ерли савдо
аҳли ўз мавқеини йўқотиб, рус савдо доираларига қа-
рамликка дучор қилинди.

Марказий Осиёда рус капиталистларидан қарзга
олинган маблағ билан иш юритувчи савдогарлар оз
эмас эди. Маълумки, қарздорлик кишининг тилини қи-
сиқ ва белини букчайтириб қўяди. Бу ерда «Қарздор-
нинг қайиғи тешик бўлиб тагидан ҳамиша сув уриб
ётади» деган мақолни келтириш ўринлидир. Чоризм ва
қизил империя даврида Марказий Осиёни хом ашё
манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантириш
ҳаракати, тоталитар тузум ва миллий зулм шу даража-
да авж олдики, бунақаси ҳали инсоният тарихида бўл-
маган эди.

Ҳозирги кунларда эса, Ўзбекистон барқарорлик ша-
рофати билан тараққиёт сари шахдам одим ташла-
моқда. Энг қувончлиси, қадимий ва ҳамиша навқирон
Тошкент бир қатор сиёсий ва иқтисодий масалаларнинг
ташаббускори, тинчлик, ҳамкорлик ва дўстлик шахри

сифатида жаҳон миқёсида тобора мавқеини оширмоқда. Шу йилнинг бошидаги учрашув унинг довруғини яна бир бор оламга таратди. Хуллас, Тошкент учрашуви замон талабига тўла жавоб бериб, Марказий Осиёнинг ички имкониятларидан самарали фойдаланиш ҳамда халқ хўжалигининг барча тармоқларини изчиллик билан ривожлантириш имконини беради. Минтақа ҳам ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозори бўлиб қолишдан қутулади. Бу Президент Исроҳ Каримовнинг Швейцариянинг Давос шаҳрида ўтказилган шаҳар иқтисодий анжуманида сўзлаган нутқида ҳам ўз ифодасини топди: «Биз давлат ва миллий мустақиллигимизни энг аввало минтақа раўнақига эришиш учун бир ёқлама ҳам ашё иқтисодиётидан қутулишга хизмат қилдирамиз».

Тошкент учрашуви, шунингдек, минтақадаги халқларнинг азалий қон-қариндошлиги, ўзаро дўстлиги, ҳамкорлиги ва иттифоқининг янада мустаҳкамланишига хизмат қилади.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» г., 1993, 19 февраль.

ТАРИХ СИНОВИДАН ЎТГАН ЯГОНА ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМ

Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон аро тузилган битимлар асосида кўп асрлар давомида шаклланган, лекин совет даврида издан чиққан ягона иқтисодий тизим ва эркин савдо-сотиқнинг тикланиши зўр мамнуният билан қарши олинди. Президент Исроҳ Каримов ягона иқтисодий тизимнинг аҳамияти ва порлоқ келажаги ҳақида сўзлаб, азалдан ўзбекларнинг моҳир ишбилармонлар ва савдогарлар сифатида шуҳрат қозониб келганликларини ўқитиб ўтди. Дарҳақиқат, қадимий ва ҳамisha навқирон Туркистон ўлкасининг савдо аҳли ўзларининг уддабуронликлари, ҳалолликлари, инсофлиликлари ва бошқа қатор олий фазилатлари билан чет эл мамлакатларининг ишончи ва ҳурматига сазовор бўлган эдилар. Улар мавжуд ягона иқтисодий тизим, эркин савдо ҳамда қарвон йўлларига жон киритувчи кишилар сифатида қадрланганлар. Ягона иқтисодий тизим ва эркин савдонинг самарали бўлиши кўп жиҳатдан қарвон йўлларининг ҳолатига боғлиқ бўлган.

Шунинг учун ҳам ўзбек давлат арбоблари бу маса-

дага алоҳида эътибор бериб келганлар. Масалан, Амир Темур ўз «Тузуклари»да шундай ёзди: «Буюрдимки, йўллар устига кузатувчилар, бошқарувчилар тайинлансинлар, йўлларни қўриқлаб ўткинчилар, савдогарлар, мусофирларни кузатиб, мол-мулки ва бошқа нарсаларни манзилдан-манзилга ўтказиб қўйсинлар. Йўллар устида бирортасининг нарсаси йўқолса, ўзи ўлдирилса ёки бошқа қор ҳол юз берса, булар учун жавоб бериш уларнинг зиммасида бўлсин».

Иқтисодий савдо муносабатларида муҳим ўрин эгаллаган карвон йўлларига бундай муносабат орқасида бутун Туркистон ўлкасида мўл-кўлчилик ва фаровонлик ҳукм суриб, бозорларда маҳаллий ва хориж мамлакатларнинг турли маҳсулотларини учратиш мумкин эди. Бунга ягона иқтисодий тизимнинг мустаҳкамланиши, ички ва ташқи савдонинг бир-бирига монанд ривожланиши ва унинг давлат томонидан қаттиқ назорат қилиниши сабаб бўлган, албатта.

Бундай сиёсатнинг мевасини салтанат пойтахти Самарқанд мисолида кўриш мумкин. Чунончи, Амир Темур ҳузурига келган испаниялик элчи Руи Гонсалес Клавихо ўз кўрганлари ҳақида шундай ёзди: «Самарқанд шаҳри боғу роғлар ва узумзорлар билан қопланган. Булар шу даражада кўркам ва кўпки, бамисоли баланд дарахтли ўрмонга киргандай бўласан киши. Сунъий суғориш, полизчилик ва пахтачилик ривожланган, қовун ва пахта сероб, шаҳарга туяларда шу даражада кўп қовунлар келтириладики, шунча нарсаларни харид ва истеъмол қилиниши кишини ҳайратга солади. Қовунлар эса ғоятда шириндир. Бу ўлка нон, гўшт, паррандалар ва паз-неъматларга жуда бой. Қўйларни йирик ва думбали бўлиб, нархи жуда ҳам арзондир, гўруч ҳам беҳисоб кўп. Нон шунчалик арзонки, ундан арзон бўлиши мумкин эмас. Бу замин нафақат озиқ-овқатларнинг сероблиги билан, балки ажойиб газмоллар, жумладан атлас матосини кўп миқдорда ишлаб чиқариш билан ҳам ажралиб туради. Шунингдек, заргарлик, мўйначилик, ширинликлар ва бошқа моллар ишлаб чиқариш тараққий топган». Элчи хорижий мамлакатлардан бу ерга турли-туман моллар келтирилиши ҳақида ҳам гувоҳлик берган.

Темурийлардан сўнг XVI—XIX асрнинг 60-йиллари давомида Туркистон ўлкаси Бухоро, Хива, Қўқон хонликларида нборат уч қисмга бўлиниб сиёсий парчаланиш ҳукм сурган бўлса-да, лекин ягона иқтисодий

тизим сақланиб, карвонлар ўлканинг у бошидан бу бошига тинимсиз ва бемалол қатнаб турганлар. Шун ҳам айтиб ўтиш лозимки, ўтмишда савдо алоқалари мунтазам равишда олиб бориш снгил кечмаган. Чунончи, карвон йўлларида табиий шарт-шароит шу даражада оғир бўлганки, унга фақат матонатли ва касбини севган кишиларгина бардош беришлари мумкин эди. Савдогарлар, гумашталар, хизматчилар от ва туяларга ортилган мол-мулк билан сувсизликдан қараб ётган чул-биёбонлар, тоғу тошлар, қумликларни босиб ўтиб, жазирама иссиқлар, жала-ёмғирлар, қаттиқ совуқ ва шамол-бўронларнинг азобини тортишларига ҳам тўғри келган. Карвонларнинг олдинги сафларидаги туялар бўйидаги қўнғироқларнинг мўъжизали оҳанги кишиларга ҳушёрлик ва яхши кайфият бахш этган. Қўнғироқларнинг одатдаги овозининг ўзгариши ё тухташи хавф-хатар ёки бирон ҳодиса юз берганини аниқлатган.

Олимлар, шоирлар, дин пешволари, элчилар қўйингки, қимки бирон-бир шаҳар ё мамлакатга бормоқчи бўлса, савдо карвонларига қўшилиб кетаверган Манзилларда дам олиш пайтларида шеърхонлик, илмий ва диний масалалар бўйича суҳбатлар ўтказганлар.

Шуниси диққатга сазоворки, у ёки бу мамлакатга тегишли карвонлардаги кишиларда ва олиб келаётган молларда ўша юртнинг ўзига хос миллий анъаналари, турмуш тарзи ва умуман, маданий хусусиятлари ўзифодасини топган. Бу ҳолат моддий ва маънавий соҳалардаги ютуқларни ўзаро алмашиш ва бойитиш жараёнига ижобий таъсир кўрсатган.

Хуллас, ягона иқтисодий савдо тизимини таъминлашда карвон йўлларининг тутган ўрни беқийс катта бўлган.

Амир Темур ўлкадаги ўтроқ аҳоли билан кўчманчи қабилалар ўртасида алоқаларни мустаҳкамлаш мақсадида, атрофи бепоён даштлар билан қамраб олинган Туркистон шаҳри мавқеини кўтаришга алоҳида эътибор берди. Чунончи, мазкур шаҳарда Аҳмад Яссавий мақбарасини қурдиришдан мақсад фақатгина уни хотирлаш ва қадрлаш учунгина эмас, балки динни равнақ топтириш ва бу зот ғоялари воситасида ўтроқ ва кўчманчи аҳолини маънавий жиҳатдан яқинлаштириш ҳам эди. Бу ўз навбатида ягона иқтисодий тизимнинг самарадорлигини кўтаришга олиб келди.

XVI—XIX асрнинг 60-йиллари давомида ҳозирге

Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистон ҳудудларида жойлашган қатор шаҳарлараро савдо-сотиқ муносабатлари тинимсиз ривожланиб борган. Чунончи, Қозоғистон билан иқтисодий савдо алоқаларида Тошкент, Қўқон, Наманган, Бухоро, Туркистон, Чимкент, Сайрам, Авлиёта (Жамбул), Оқмасжид (Қизил Ўрда) сингари шаҳарлар етакчилиқ қилганлар. Шунингдек ўзбек савдогарлари Петропавловск, Семипалатинск, Усткаменегорск, Троицк, Оренбург, Ямишев каби шаҳарларда савдо билан шуғулланганлар. Қозоғистон шаҳар ва овулларида ўзбекларнинг юзлаб дўконлари бўлган. Бу ерларда буз, чит, дока каби газмоллар, кийим-кечаклар, уй-рўзғор буюмлари, гуруч, қуруқ мевалар ва бошқа ўзбек маҳсулотлари сотилган, 1764—74 йиллари фақат Семипалатинскнинг ўзига 2047720 аршин (газ) турли ип ва ипак матолар келтирилгани маълум. Бу ерга 1792 йили Тошкентдан 139000 (газ) мато, пўстинлар, белбоғлар, ғалла, пахта, қуруқ мевалар олиб келинган. Агар хонликларнинг бошқа шаҳарларидан ҳам Қозоғистон шаҳар ва овулларига кўплаб моллар олиб борилгани ҳисобга олинса, у вақтда савдо ҳажмининг нақадар катта бўлганлигини тасаввур қилса бўлади.

Қозоғистон билан муносабатларда, айниқса, Тошкент катта мавқе тутган. Ҳатто, Тошкент бозорида алоҳида «Қозоқ растаси» бўлиб, ундаги 100 та дўконда қозоқлар дидига, талабига мос тушадиган газмоллар, кийим-кечаклар, уй-рўзғор буюмлари билан савдо қилинган.

Ўзбек савдогарлари тадбиркорлик қилиб, тўғридан-тўғри Қозоғистон шаҳарларига кўчиб бориб ўрнашганлар. Масалан, Семипалатинск, Петропавловск, Бухтарминск каби шаҳарларда 1500 дан ортиқ ўзбек савдогарлари истиқомат қилганликлари манбалардан маълум. Тошкентнинг ўзида эса қозоқлар билан иш юритувчи савдогарларнинг сони 400 кишини ташкил қилиб, уларнинг юзлаб гумашталари ва хизматкорлари бор эди.

Тошкентдан Қозоғистон томонга ҳар йили 40—50 минг туядан иборат карвонлар қатнаб турган. Бухоро ва Фарғона водийсидан борувчи карвонларни ҳам қўшиб ҳисобланса, савдо карвонларининг сони янада ошади. Масалан, Оренбургга Бухородан 1856 йили 11000 туя, 1857 йили 13000 туя, 1858 йили 14000 туя мол олиб борганлар. Ўрта ҳисобда шундай сондаги туяларда ўзбек хонликларига мол олиб келинган. Умум-

лаштирганда эса, ўша йиллари Бухоро орқали олиб
борилган икки томонлама савдо алоқаларида 30 минг
туядан иборат карвонлар қатнаб турган.

Қозоқлар билан Хива хонлигининг Урганч, Хива, каб
Хазорасп, Гурлан, Шовот, Қўнғирот, Хўжайли
шаҳарлари ҳам савдо алоқаларини олиб борганлар.
Умуман олганда, ўзбек савдо-хунарманд аҳли қозоқ-
ларнинг 250 минг хўжалигини хилма-хил моллар билан
таъминлаб тургани маълум. Ҳар бир хўжалик тўрт ки-
шидан деб фараз қилинганда ҳам бу ўша давр учун
жуда катта рақам (1000000 киши) бўлади.

Қозоқлар юртидан Ўзбекистонга ўн минглаб қўй,
от, туя, қора мол ҳамда кигиз, палос, жун, тери, озиқ-ов-
қат маҳсулотлари, писта (саксовул) кумири ва бошқа
моллар келтирилган. Масалан, қозоқлар Тошкентга ҳар
йили 200000 қўй келтириб турганлар, улардан 100000
таси Қўқонга олиб кетилган. Савдо карвонларини туялар
билан таъминлашда қозоқ чорвадорларининг ҳиссаси
катта бўлганини таъкидлаш лозим. Зеро, ўша давр
қатнов воситаси сифатида туялар савдо алоқаларига
хизмат кўрсатишда ва демак, ягона иқтисодий тизим-
ни таъминлашда ўзига хос ўринга эга бўлган.

Қозғистон ва Ўзбекистон билан ягона иқтисодий
маконнинг ҳукм суриши мўл-кўлчиликни юзага келтир-
ган. Буни биз Тошкент мисолида кўришимиз мумкин.
XIX аср ўрталарида шаҳарда бир пуд (16 кг) буғдой
50 тийин, бир қадоқ мол гўшти 2—3 тийин, шунча қўй
гўшти 3—5 тийин, бир бош товук 10—15 тийин, 100 та
тухум 30 тийин, 100 боғ беда 1,5 сўмга сотилган. Тош-
кентда ўрик, олхўри, шафтоли, узум жуда арзон нарх-
ларда сотилган. Шунингдек, тарвуз, қовун, баллиқ, пар-
рандачилик маҳсулотлари тўлиб-тошиб ётгани маъ-
лум. Шу сабабдан ҳам Тошкентда арзимаган маблағ
билан бемалол яшаш мумкин эди. Чор ҳукумати дав-
рида эса пахтачиликнинг ривожлантирилиши ва кел-
гинди аҳолининг кўпайиши ҳисобига озиқ-овқат маҳ-
сулотларининг баҳоси қимматлашган.

Ўзбеклар билан қирғизлараро ягона иқтисодий
муносабатлар тизими ҳам кўп асрлик тарихга эгадир.
Бунда, айниқса, Фарғона водийсининг ўрни алоҳида
бўлган. Ўзбеклар истиқомат қиладиган Ўш, Ўзган, Жа-
лолобод ва бошқа жойлар савдо-хунармандчиликнинг
марказлари ҳисобланиб, қирғизлар билан алоқаларда
муҳим аҳамият касб этиб келган. Ўзбек савдогарлари
Андижон, Наманган, Марғилон, Тошкент ва бошқа

шаҳарлардан ип ва ипак газламалар, кийим-бошлар,
озиқ-овқатлар, уй-рўзғор буюмлари ва бошқа маҳсу-
лотларни олиб, қирғизлар яшовчи барча ерларга олиб
бориб савдо қилганлар.

Ўзбек-қирғиз савдо муносабатлари, айниқса, Қўқон
хонлиги даврида авж олди. Бу вақтларда Олой, Ўш,
Тангритоғ (Гяныпань)нинг марказий қисми Андижон
вилоятига, Кетмонтепа ва Талас Наманганга, Фарғона
тоғларининг жануби-ғарбий қисмлари Қўқонга, Чуй
водийси ва Иссықкўл Тошкент ҳокимлигига қарар эди.
Қирғиз ерларида Қўқон хонлигининг Пишпек, Тўқмоқ,
Чўлоққўрғон, Қизилқўрғон, Отбоши, Чўнголой, Гўлжа,
Мурдош, Куртка, Тошқўрғон, Жумгау, Сўфиқўрғон
каби истехкомлари қурилган эди. Бу жойлар карвон
қатновини таъминлашда катта ўрин эгаллаган. Хавф-
сизлик таъминланиши эса, савдо алоқаларининг ўси-
шига замин тайёрлаган. Кўрсатилган жойлар ва истех-
комларда ўзбек ва қирғиз моллари билан кенг савдо
олиб бориладди.

Қирғизлар қўй-қўзи, от-улов, жун, палос каби мол-
ларни хонликлар шаҳарларига келтириб, бу ерлардан
ўзбек маҳсулотларини харид қилиб кетардилар. Икки
томонлама савдо муносабатларининг ўсиши орқасида
Пишпек, Тўқмоқ каби жойлар савдо марказлари си-
фатида танилишига олиб келди.

Умуман олганда, ўзбеклар, қозоқлар, тожиклар,
қирғизлар, туркманлар фаол ўзаро савдо муносабатлари
олиб бориб, карвон йўлларидаги барча қийинчилик-
ларни мардонавор енгган ҳолда бир ватан фарзандла-
ридек ҳамкорлик қилганлар.

Бизнинг давримизга келиб, эски карвон йўлларида-
ги табиий қийинчиликлар бартараф бўлиб, равон ас-
фальт йўллар, темир йўл, автотрассалар, ҳаво йўлла-
ри юзага келди. Шуниси ачинарлики, асрлар давомида
шақлланиб, такомиллашиб келган ишбилармонлик ва
савдогарчилик маҳорати совет даврида катта зар-
бага учради ва бугун биз бунинг салбий оқибатлари-
ни кўриб турибмиз.

Шу боис замондошларимиз ота-боболаримизга ўх-
шаб инсофли, сабр-тоқатли, ҳалол ва қийинчиликларга
бардош бера оладиган бўлсалар, минтақадаги ягона
иқтисодий тизим тез вақт ичида шунчалар самара бе-
радики, ундан ҳамма наф кўради. Борди-ю, «беш бар-
моқ оғизга тиқилган» ҳолда иш юритилса, оқибати
яхшиликка олиб келмайди. Шу ўринда буюк аллома

Ибн Синонинг: «Кишини очлик эмас, очкўзлик ўлдиради»,—деган сўзларини эслаш айни муддао бўлади.

Хулоса шуки, эндиликда тарих синовидан ўтган иқтисодий ягона тизимнинг қайтадан жонланиши жамият ҳаётидаги муҳим тараққиёт омили сифатида эркин савдога кенг йўл очиб беради. Корхоналар, деҳқон хўжаликлари ташқи бозорни эгаллаш учун ўз маҳсулотлари сифати ва ҳажмини оширишга қаттиқ бел боғлайдилар.

Айни бир вақтда иш жойларида ташаббускорлик, манфаатдорлик ва ишбилармонлик қайнаб, илм-техника ютуқларини ўзлаштириш, маҳсулот таннархини пасайтириш ва даромадни ошириш асосий вазифага айланади. Тайинли бозорга эга бўлиш ишбилармонликнинг узилиб қолиши ва ишсизлик хавфидан сақлайди. Пировардида мўл-кўлчилик ва фаровонликка эришилиб, совет давридан мерос бировга қарамлик ва қашшоқликдан тўла ҳоли бўлинади. Бу ўз ўрнида ўзбеклар, қozoқлар, қирғизлар ва минтақанинг бошқа халқлари аро ҳамкорлик, бирдамлик ва дўстлик янада мустаҳкамланишига олиб келади, бир ўлка фарзандлари каби яшаш ҳисси ортади. Демак, республикалар раҳбарлари, жумладан, юртбошимиз Ислон Каримов, ягона иқтисодий макон ҳақида битимга имзо чекиб, катта сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга молик яна бир муҳим масалани ҳал этишга эришдилар.

«Ўзбекистон овози» г., 1995, 13 май.

БУЮК ҲАЁТИЙ ҒОЯ

Ўзбекистон мустақиллиги тиклангандан кейинги тарихан қисқа вақт ичида муҳим туб ўзгаришлар юз бераётганлигининг гувоҳи бўлиб турибмиз. Бу борада юртбошимиз Ислон Каримов ўртага ташлаган «Туркистон—умумий уйимиз» шиори остидаги Туркистон халқларининг яқдиллик ва биродарлик ғояси алоҳида аҳамият касб этмоқда. Ҳозирги кунимиз ва келажак учун сув билан ҳаводек зарур мазкур ғоя ниҳоятда ўз вақтида кўтарилганини алоҳида таъкидлашни истардим. Зеро, бугунги ўта қалтис ва масъулиятли шароитда қийинчилик ва муаммоларни минтақа халқларининг яқдиллиги ва ҳамкорлиги орқали ҳал қилиш мумкин. Чунки ўзбеклар, тожиклар, қozoқлар, қирғизлар, туркманлар бир ариқдан сув ичиб, бир ҳаводан нафас олиб кел-

ган халқлардир. Уларнинг ери, тили, дини, бозорию мазори ва дунёқарашлари бир хил бўлиб келган.

Шунинг учун ҳам ота-боболаримиз бир катта оила фарзандларидек ўзаро қариндош-уруғчиликни ва ҳамкорликни ғоятда қадрлаб, жаҳонни ларзага солган салтанатлар барпо этганлар. Бундай қудратли давлатлар вақтида улкан сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ютуқларга эришиб, тиқчилик ва мўл-кўлчилик ҳукм сурган.

Шунингдек, сенки-меники дея жой талашмай, Худон таоло яратган бу замин баб-баробар барчаники бўлиб, кишиларда юксак одоб-ахлоқ шаклланган. Бу хусусда ўрта асрлар муаллифларидан Муҳаммад ибн Вали шундай ёзганди: «Туркистон халқлари жасоратли, сабр-қаноатли, ҳимматли, камбағалларнинг ҳомийси, хушчақчақлик сингари олий фазилатларни ўзларида мужассамлаштирганлар. Улар чет элликларнинг ҳукмронлиги, адолатсизлиги ва зулмига қарши курашади-ган кишилардир. Туркистон замини катта бойликлар ва имкониятларга эга бўлиб, масжидлар, мадрасалар ва олимۇ фозилларнинг сон-саногини ниҳоятда кўп. Унинг нодир кўзгуси билим ва донишмандликдир». «Шу боис,—деб давом эттиради ўз сўзини муаллиф,—туркистонликлар ўз ватанларини барча мамлакатлардан устун қўйиб ғурурланиш ва фахрланишга одатланганлар».

Туркистонликларнинг ушбу олий фазилатлари даҳшатли табиий офатларга, чет эл босқинчиларига қарши курашларда ҳам ўз куч-қудратини кўрсатади. Чор ҳукуматининг тажовузи йилларида ўзбеклар, тожиклар, қozoқлар, қирғизлар, туркманлар қўлга қурол олиб умумватан учун жангларда жон фидолик қилганлар. Чунончи, қozoқ халқининг содиқ фарзанди Содиқ Кенсара ўғли атрофига юртдошларини тўплаб, Тошкентда ҳамда Қўқон ва Бухоро хонликларида ўзбеклар, қирғизлар, тожиклар билан биргаликда босқинчиларга қарши қаҳрамонона жанг қилди.

Хонликлар қўшинларида барча миллат вакиллари хизмат қилиб, ҳозирги ибора билан айтганда, улар орасидан генераллар ва офицерлар етишиб чиққан. Масалан, Бухоро ва Қўқон хонлари қирғиз халқининг буюқ қизи Қурбонжонга додхо унвонини берган. Ниҳоятда идрокли, жасоратли ва ватанпарвар бу аёл Туркистоннинг умумий манфаатини кўзлаб иш юритди. Қўқон хонлигида Алимбек, Худойназар, Дўстмухтор ва бошқа қирғиз ҳарбий саркардалари ва амалдорлари бўлгани маълум. Ўзбеклар ва қирғизлар ўртасидаги қарин-

дош-уруғчилик иплари нечоғли мустаҳкам эканлигини шундан ҳам билса бўладикки, Қўқон хони Худоёرخоннинг онаси қирғиз бўлган.

1873—76 йилларда Фарғона водийсида чор ҳукумати босқинига қарши курашни қирғиз Пўлатхон бошқарганди. Бу воқеа тарихда «Пўлатхон қўзғолони» номи билан машҳур бўлиб, унда ўзбеклар, қирғизлар ва тожиклар бир тану бир жон бўлиб озодлик учун қон тўкканлар. Қозоқлар ва туркманлар эса Хива хонлигида салмоқли ўрин эгаллаганликлари маълумдир. Шунингдек, туркманлар хонлик қўшинининг жанговор қисмини ташкил қилиб, ташқи душманларга, жумладан чор аскарларига қарши курашларда қаҳрамонлик намуналарини намоён қилганлар.

Ўзбеклар билан тожиклар ўртасида қардошлик, дўстлик ва ҳамдардлик, шу қадар юқори даражада эдики, шоир сўзлари билан айтганда, бири бирига устоз, бири бирига шогирд бўлиб кетганлар.

Умуман, ватан манфаати учун кураш XIX асрнинг иккинчи ярми—XX аср бошларида чоризмнинг мустамлакачилиги ва миллий зулм сиёсатига қарши ҳаракатларда ҳам намоён бўлди. Масалан, 1898 ва 1916 йиллардаги миллий озодлик ҳаракатлари шулар жумласидандир. Умумий уй—Туркистон озодлиги учун курашлар совет даврининг дастлабки йилларида ҳам содир бўлди. Зеро, минтақа халқларининг барча вакиллари ана шу миллий озодлик курашининг йўналтирувчи кучи ҳисобланганлар.

Хуллас, бутун Туркистонни қамраб, барчани оёққа турғизган «Туркистон — умумий уйимиз» ғояси тарих синовларидан ўтган ва мустаҳкам асосга эгадир. У ўтмиш тарихга жон киритувчи, ҳозирги ва келажак замонларни таъминловчи битмас-туганмас қудратли кучдир.

Мақола сўнгида машҳур адиб Чингиз Айтматовнинг барчага ибрат бўла оладиган қўйидаги сўзларини келтиришни лозим топдим: «Мен Қирғизистонда қирғиз, Қозғистонда қозоқ, Туркманистонда туркман, Тожикистонда тожик, Ўзбекистонда ўзбекман. Зеро, аслида биз буюк бир маданиятнинг меросхўри бўлган ягона халқмиз».

«Ўзбекистон овози» г., 1995, 21 январь.

ТУРКИСТОН—УМУММУҚАДДАС ВАТАНДИР

Тасаввур қилингики, ота юртимиз Туркистон катта бир уй, буюк бир рўзгор. Буюк оила. Бу оила фарзандлари қанчалик яқин ва ақил бўлса, рўзгор ҳам шунчалик обод ва тўкин бўлади. Бундан чиқадиган хулоса: Марказий Осиё минтақасида ҳам иқтисодий, ҳам маънавий, ҳам сиёсий жиҳатдан ягона муҳит ташкил қилиш — шу куннинг энг долзарб масаласидир.

И. А. Каримов.

Президентимизнинг мазкур сўзлари шу даражада асосли ва ҳаётийки, вақти келиб амалга ошишига ҳеч шак-шубҳа йўқ. Чунки Худои таолонинг марҳамати билан аслида Туркистон яхлит—бир жон, бир тан мамлакат сифатида яратилган. Шунга монанд равишда ўзбеклар, тожиклар, қozoқлар, туркманлар, қирғизлар ва қорақалпоқларнинг насл-насаби, ўтмиши ҳам келажаги бир хил ва умумийдир. Шундай бўлганидан кейин Туркистон бу ерда киндик қони тукилган халқлар учун умумий уй бўлиши табиий ҳолдир. Умумий ватан ғояси милoddан аввалги асрлардаёқ юзага келиб, жамиятнинг куч-қудрати сифатида гавдаланган. У ягона иқтисодий, сиёсий ва маънавий тизим асосида шаклланган эди.

ЯГОНА ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМ

Туркистон заминида инсон ҳаёти ва ягона тизим учун ниманки зарур бўлса, барчаси бор. Шунинг учун ҳам уни «жаннатмакон ўлка» деб бежиз айтмайдилар. Зеро, унинг ер ости ва усти бойликлари, табиий шароити шу даражада нодир ва мукамалки, бунақаси дунёнинг кўп мамлакатларида учрамайди. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, ҳозирги Ўзбекистон ерлари Марказий Осиёнинг яшнаган диёри, унинг юраги ҳисобланган. Шунингдек, ўлканинг ажойиб табиий шароити тараққиёт учун барча имкониятларни яратган.

Маълумки, бир йил тўрт фаслдан иборат, лекин қишнинг нималигини билмайдиган ёки баҳор билан ёз биланар-билимас ўтиб кетадиган мамлакатлар оз эмас. Туркистонда эса, тўрт фаслнинг барчаси гаштли. Бу ҳам катта бахт. Она юртимизнинг серқўёшлиги Худои таолонинг бебаҳо нсъматидир. У ўзининг мусаффо ҳа-

воси, зилол сувлари ва ажойиб табиий манзараси билан донг чиқарган. Дарёлар, боғ-роғлар, чўллар ва тоғу тошлар бири биридан гўзал.

«Туркистон тарафлари, — деб ёзган эди ўрта аср олим-и Ҳофиз Таниш ибн Мир Муҳаммад Бухорий, — нозу неъмат хусусида мамлакатларнинг энг ободидир. У яссилик жиҳатидан энг каттадир. Ундаги хоҳ шаҳар бўлсин, хоҳ қишлоқ бўлсин, хоҳ текислик, хоҳ ўтлоқ бўлсин ободонликда унга тенг мамлакат йўқ. Ҳавоси — ҳаволарнинг энг соғломи, суви — сувларнинг энг ширини ва энг енгили, суви барча тоғ ва атрофларида баробар шириндир. Унинг тупроғи — тупроқларнинг энг хушбўйи. Катта шаҳарлари: Бухоро, Самарқанд, Хўжанд бўлиб, халқи диндор, илмли, тақводор, жувонмард ва шижоатлидир. Мовароуннаҳр шаҳарлари ҳақида шоирларнинг байтлари ва саноқсиз шеърлари бор. Бу шеърлардан бирида шундай дейилган:

Мовароуннаҳрнинг кўрки — тўрт томонда жойлашган
тўрт шаҳардир.
Улардан ҳар бири кўркли жаннатдан ҳам яхшироқ-
дир.

Биринчиси—илму фазл манбаи бўлган Бухоро,
Унинг тупроғи Рум ва Чин мамлакатларига фахрдир.
Иккинчиси—салтанат ўрни ҳазрат Самарқанд,
Шон-шарафда бошқа шаҳарларга нисбатан узукдек,
тожда эса кўздекдир.

Улардан сўнг авлиё ва саҳобалар макони Термиз,
Жаҳондаги оқар сувлар сайр қиладиган дарё лаби-
дадир.

Тўртинчиси, ишрат жойи, поклик мавзуи, сўфилар
макони Хўжанд».

Кўрсатилган шаҳарлар йирик савдо-ҳунармандчи-
лик марказлари ҳам ҳисобланган. Шу ўринда Тошкент
ва Фарғона воҳасини ҳам ҳисобга оладиган бўлсак,
Туркистон, ҳақиқатан ҳам, Худон таолонинг меҳри ет-
ган ажойиб ўлкадир. Бу қадимий ва ҳамиша навқирон
ватаи ўзининг нодир маъданлари ва хилма-хил нозу
неъматлари билан ҳам машҳурдир. Чунончи, у ерда
олтин, кумуш, темир, мис ва бошқа тоғ жинслари бор.

Милоддан аввалги VII асрда дунёнинг талай қисми-
да одамлар ҳали «ярим ёввойи» ҳолда яшаётган вақт-
да, қадимги аجدодларимиз олтин ва мисдан турли бу-
юмлар ишлаганлар. Кейинчалик темирчилик ҳам ри-
вожланган. Марв, Самарқанд, Тошкент ва бошқа
жойларда маъданчилик кенг йўлга қўйилган. Ҳатто, те-

мир ва ундан тайёрланидиган маҳсулотлар хорижий мамлакатларга, шу жумладан, Византияга олиб кетилган. Айниқса, Фарғона водийсида олтин, кумуш, мис, нефть, қимматли тошлар кўп ишлатилган.

Худои таоло Туркистонни деҳқончилик соҳасида ҳам камситмай, уни тўла-тўқис яратди. Чунончи, пахта, ва бошқа турли ўсимликларнинг етиштирилиши, ипакчилик тараққиёт ва фаровонликни таъминлашда катта аҳамият касб этди. Шунингдек, ширинликда ва шифобахшликда тенги йўқ турли-туман боғдорчилик маҳсулотлари мақтовларга сазовордир.

Деҳқончилик ва маъданчиликнинг ўсиши ҳунармандчиликнинг кенг қулоч ёйишига имкон туғдирди. Айниқса, тўқимачилик ва тикувчилик сингари ҳунарлар ривожланди. Бундан минг йил илгари Туркистон Шарқнинг энг йирик тўқимачилик марказига айланган. Чунончи, Бухородан тортиб то Самарқандгача бўлган оралиқдаги жойларда тўқимачилик билан кўпдан-кўп кишилар шуғулланган. Бу ҳолат унинг хом ашёси бўлмиш пахтанинг ва ипакнинг кўп миқдорда етиштирилганлигидан далолат беради. Деҳқончилик ва ҳунармандчиликнинг ривожин ички ва ташқи савдони юқори даражага кўтарди.

Туркистон Эрон, Ҳиндистон, Хитой, Арабистон, Туркия, Россия ва бошқа мамлакатлар билан савдо олиб борди. Четга асосан, тайёр маҳсулотлар чиқарилиши ўлкада ишлаб чиқариш кучларининг ўсишига ижобий таъсир кўрсатди. Юқорида шарҳланган ютуқлар ягона иқтисодий тизим туфайлигина қўлга киритилган эди. Утмиш замонларда бутун Туркистон ўлкасидаги вилоятлар бемалол ўзаро алоқаларда бўлиб, бир-бирларидан керакли маҳсулотларни олиб кета берганлар. Фақат белгиланган бож тўланса бас эди. Ҳеч қандай чегара ва тўсиқлар бўлмаган. Аксинча, ҳукмдорлар минтақада вилоятлараро алоқаларнинг самарадорлигини таъминлашга қаратилган чораларни кўрган. Ҳатто, уруш пайтларида ҳам, савдо карвонларига зиён етказилмаган. Хуллас, қадимги ва ўрта асрларда ер усти ва ости бойликларининг мўл-кўллиги Туркистонда ягона иқтисодий тизимнинг шаклланишини тақозо этди. Бу тизимни юзага келтиришда давлатларнинг ва маънавиятнинг тутган ўрни беқиёс катта бўлган.

Туркистонда ўлканинг иқтисодий салоҳиятига лойиқ қудратли давлатлар ташкил топган. Ақл-идрокли ва билимдон ҳукмдорлар минтақани бир давлатга бириктирилгандагина ягона тизимга ва тараққиётга эришиш мумкинлигини яхши англаганлар. Чунончи, милоддан аввалги асрларда юзага келган Буюк Хоразм давлати минтақада яккаҳокимликни ўрнатибгина қолмай, Қора денгизгача бориб тақаладиган ерларни ўз қўл остида бириктирди.

Кейинги даврларда ташкил топган Қанқа давлати ҳам минтақа яхлитлигини сақлашга муваффақ бўлган. Бундай ҳолат кушанлар (I—IV асрлар), эфталитлар (V—VI асрлар) ва Турк хоқонлиги (VI—VIII асрлар) ҳукм сурган даврларда давом этди. Зеро эфталитлар бутун Марказий Осиёни, Шарқий Эронни ва Ҳиндистонни эгаллаб, ягона сиёсий тизимни вужудга келтириб, бу ерларни ташқи душманлар хавфидан сақлади.

Бу вақтда Туркистонда рангли ойна ишлаб чиқариш кашф этилган. Ҳатто, Хитойда туркистонликлар ёрдами билан бу ойнани тайёрлаш йўлга қўйилган.

Ягона иқтисодий ва сиёсий тизим Турк хоқонлиги даврида (VI—VII асрлар) юқори поғонага кўтарилиди.

Бу даврда ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши туфайли деҳқончилик янги поғонага кўтарилиб, пахтачилик кенг кўламда ривожлантирилди, ерларни сунъий равишда ўғитлаш жорий этилди. Ҳамда тўқимачилик ривожланиб, ип, ипак ва зарлардан турли газламалар тайёрлайдиган ката устахоналар вужудга келди. Сунъий суғоришни кенгайтиришга олиб келган сув чиғирлиқлари қўлланилди.

Мустаҳкам йўлга қўйилган ягона иқтисодий ва сиёсий тизим самаралари Турк хоқонлигининг куч-қудратини ошириб юборди. У Тинч океани ва Қора денгиз оралиғидаги бепоён ерларни ўз таъсир доирасига олиб ҳарбий истеҳкомлар қурди ва йирик давлатлар бўлмиш Эрон, Хитой, Византияга хавф туғдирган. Ҳатто, Хитойнинг Турк хоқонлигига ҳар йили 1000 тўп ипак газламани солиқ сифатида юбориб турган вақтлари бўлган. «Ипак йўллари» хоқонлигининг назорати остида эди.

Ягона иқтисодий ва сиёсий тизим сомонийлар (X аср) даврида, қорахонийлар ва хоразмшоҳлар (XI—XIII аср бошлари) ҳукм сурган давларида ҳам яққол

кўринди. Бу 300 йилдан ортиқ даврда минтақа сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий томондан юқори даражага кўтарилиб, ҳар жиҳатдан тараққиёт содир бўлган. Зеро, деҳқончилик, ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо ривожланиб, минтақанинг жаҳон даврасидаги мавқеи кўтарилди. Масалан, Хоразм давлатининг куч-қудратини қуйидаги маълумотлардан ҳам билиш мумкин: қўшинининг сони ярим миллион кишидан ошган, империянинг таркибида 400 дан ортиқ шаҳарлар бор эди. Уларнинг орасида, айниқса, Урганч, Самарқанд ва Бухоро сингари шаҳарларнинг донғи хорижий мамлакатларга ҳам тарқалган эди.

«Хоразм шоҳлигининг бу даврда юқори чўққига кўтарилганлигини текширар экаииз,— деб ёзади С. П. Толстов,— шунда 100 минг гектар унумли ерларга янгидан жон бағишлаган катта ирригация ишлари, саҳро чеккасида чегара истеҳкомларининг қурилиши, Хуросон, Мовароуннаҳр ва Дашти Қипчоқнинг ичкарасига борадиган стратегик ва савдо йўлларининг мустаҳкамланиши, шаҳар ҳаёти, ҳунармандчилик, савдонинг янгидан гуллаб-яшнаши, Ўрта Осиё, Эрон ва Волга бўйлари бадий маданиятининг бутун кейинги тарихига кучли таъсир кўрсатган «Хоразм ренессанси» санъатининг ҳашамати ва бой тараққиёти кўз олдимиздан ўтади».

Шунингдек, Хоразмда академиянинг очиллиши, кўплаб мадрасаларнинг, масжидларнинг ва бошқа ҳашаматли иморатларнинг қурилиши алоҳида аҳамиятга моликдир. Аммо, «ҳар тўқисда бир айб», деганларидек, қудратли империяларда бўлгани каби хоразмшоҳлар давлатида ҳам ўзаро чиқишмовчиликлар ва қонли урушлар туфайли мўғуллар салтанатини босиб олдилар. Бу босқинчиларнинг 150 йиллик ҳукмронлик даврида сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаёт жуда оғирлашди.

Ниҳоят, 1370 йилда Амир Темур халқ оммасига таянган ҳолда мамлакат мустақиллигини тиклади. У парокандаликни бартараф қилишни, ягона сиёсий, иқтисодий ва маънавий тизимни бунёд этишни асосий масала деб ҳисоблади. Чунки, XIV асрнинг 50—60-йилларида Туркистонда мўғул султонларининг тахт учун курашлари авжига миниб, халқнинг аҳволи ниҳоятда ёмонлашди. Ҳатто, айрим султонлар ислом динини таъқиб қилишгача бордилар. Масалан, Мулла Салоҳиддин ибн Мулла Алаиддин хожа эшон «Темурнома» асариди

ёзишича, Амир Қозоғон норозилик билдирган кўп кишиларни қиличдан ўтказган. Ҳар ерда мактаб, мадраса ва масжидларни хароб қилган, толиби илмлар ҳар та- рафга қочган.

Ўлкадаги иқтисодий ва маънавий тушқунлиқнинг жонли гувоҳи бўлган Соҳибқирон уни фақат мустақил- ликни тиклаш ва марказлашган давлатни тузиш билан- гина бартараф қилиш мумкинлигини яхши англади. У тахтни эгаллагандан кейин ягона иқтисодий ва маъна- вий тизимни тиклашга қаратилган муҳим чораларни кўрди. Хусусан, у савдо-ҳунарманд вакилларининг фао- лиятига зарур шарт-шароитни яратиб, ички ва ташқи карвон йўлларининг хавфсизлигини тўла таъминлади.

«Амр қилдимки, — деб ёзади Соҳибқирон, — хароб бўлиб ётган жойларда коризлар қурсинлар, бузилган кўп- рикларни тузатсинлар, ариқлар ва дарёлар устига янги кўприклар қурсинлар, йўл устида ҳар бир манзилга работлар қурсинлар, йўлларга кузатувчи ва соқчилар қўйсинлар, ҳар бир работга бир неча одамни жойлаш- тирсинларки, йўлларни кузатиш ва сақлаш ишлари шу- ларга тегишли бўлсин. Йўловчилар молларини ғафлат босиб ўғирлатиб қўймасликларининг вазифаси ҳам ўша- ларнинг зиммасида бўлсин».

Шунингдек, Соҳибқирон Туркистонда ва қарам мам- лакатларда савдогарларни ва карвонбошиларни тайёр- лаб, Ҳиндистон, Хитой, Туркия ва Оврўпо мамлакат- лари билан савдонини рағбатлантирди. Соҳибқирон ўзи ҳаётга татбиқ қилган чораларининг оқибатларига тўх- таб шундай деган: «Менинг ёки ҳокимларнинг амри билан жиноятчиларга миршаблар жазо беради. Бундан чиққан натижа шулдирки, бир киши Анқарадан Самар- қандга қимматбаҳо моллари билан жўнаса, улар ясо- вулсиз оддий юриш билан тинч-омон юра олар эди. Йўллардаги қароқчилардан омонлигини таъмин этиб қўйганман. Ҳеч бир одам у карвонларнинг молига ёмон кўз билан қарай олмайди».

Яна бир мисол: «Бир табақ олтинни бир кичкина боланинг бошига қўюб, шарқдан ғарбга, шимолдан жа- нубга йўлланса, орадан йиллар ўтади, кичкина бола бо- лиғ (етук) ҳам бўлади, бошидаги олтиннинг бир дона- сига ҳам нуқсон етмайди. У болани алдаб ёки зўрлик ишлатиб олтинни олғувчи одам менинг қўл остида топилмайди».

Соҳибқироннинг ягона иқтисодий тизим хусусидаги сиёсати кўп ўтмай ўз самарасини бериб, яқиндагина

харобадаги ўлкада мўл-кўлчилик ва арзончилик кўзга ташланди. Айни бир пайтда деҳқончилик ва ҳунармандчилик маҳсулотларининг ҳосилдорлиги ва сифати юқори даражага кўтарилди. Масалан, бир дона бугдой уруғидан икки юздан тўрт юз донагача ҳосил олишга эришилди. Ғалла жуда кўп етиштирилиши орқасида уни сақлашга омборлар етишмай қолган.

Шуниси эътиборга сазоворки, темурийлар давлатидан кейин юзага келган Бухоро, Хива ва Қўқон хонликлари даврида (XVI—XIX асрнинг 60-йиллари) ўзаро урушлар узоқ давом этган бўлса-да, лекин ягона иқтисодий ва маънавий тизим ўз йўлида бораверди. Бироқ, ўзаро қонли тўқнашувлар ва парокандалик ягона тизимни кенг кўламда ривожланишига тўсқинлик қилди. Бундан XVI асрнинг иккинчи ярмида Бухоро хонлигида ҳукмронлик қилган Абдуллахоннинг даври мустаснодир. Бу вақтда минтақанинг бир давлатга бирлаштирилиши орқасида ягона иқтисодий ва маънавий тизим ҳар томонлама илғорлашди.

Иқтисодиёт билан ёнма-ён ягона маънавий тизим ҳам шаклланиб ва ривожланиб бораверди. Бу биринчи навбатда адабиёт, тарих, халқ маорифи ва санъат соҳаларида ўз ифодасини топди. Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Хоразм ва Фарғона водийсидаги мактаб ва мадрасаларда турли халқларнинг вакиллари таълим-тарбия олдилар. Барча халқлар учун ягона алифбо ва дарслик қўлланилди. Шунингдек, «умумий уй» ва «умумий ватан» ғоялари кишиларнинг қон-қонига сингиб кетган эди. Бундай фазилат адабий, тарихий ва фольклор асарларида, санъатда ва умуман, жамоа аҳлининг фикру зикрида ўз ифодасини топган.

Ягона маънавий тизимнинг ташкил топишида ва ривожланишида ислом динининг таъсири беқиёс катта самара берди. У умумий турмуш тарзини, ҳаёт қонун-қоидалари ва тартибларини, ватанга содиқликни таъминлади. «Ватанни севмоқ иймондандир» ҳадиси ҳар бир кишининг онгига қаттиқ ўрнашган эди.

Шуни айтиб ўтиш лозимки, тинчлик ва барқарорлик ҳукм суриб, марказий ҳокимият куч-қудратга тўлгандагина, ягона тизимнинг самарадорлиги ошган ҳамда фан ва маданият ўсган. Олимлар, дин пешволари ва бошқа зиёли вакиллар миллатидан қатъи назар бир-бирларини ажратмасдан ва тўртмасдан умумватан манфаатларини кўзлаб иш юритганлар.

Умумий хулоса шуки, ягона сиёсий, иқтисодий ва

маънавий тизим жамиятни ва тараққиётни йўналтирувчи куч сифатида минтақадаги турли халқларни бир катта онлага бирлаштиришга, дўстлик ва ҳамкорликни таъминлашга олиб келиб, «Туркистон—умумий уйимиз» ғоясини кишилар онига сингдирди. Бу ғоя ўз навбатида мустақиллик ва озодлик учун олиб борилган қаҳрамонона курашларнинг таянчи эди.

Буни яхши англаган чор ҳукумати минтақани қисмга парчаланган ҳолида ҳукмронлик қилиб, миллий давлат мустақиллигини йўққа чиқарди. У улкани Россиянинг хом ашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирди. Бу сиёсат совет даврида авжга миндирилди, хусусий мулкчиликнинг, дин, эркин ишбилармонлик ва савдо-сотиқнинг тақиқланиши том маънодаги ягона миллий тизимнинг моҳияти ва йўналишини ўзгартириб юборди. Зеро, у мустамлакачилик ва миллий зулм хусусиятларини ўзида мужассамлаштирди. «Туркистон—умумий уйимиз» ғоясининг таг илдизи билан қўпоришга ва миллий низоларни кучайтиришга ҳеч нарсадан тоймади. Аммо 70 йилдан ортиқ ҳукм сурган бу сиёсат, пировардида кўз олдимизда ҳалокатга учради.

Президент Ислом Каримовнинг ташаббуси билан тарихан шаклланган «Туркистон—умумий уйимиз» ғояси минтақамиз ҳаётининг кун тартибида турибди. Бу борада Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистон ўрталарида ягона иқтисодий тизим ҳақида тузилган битим дастлабки қадам бўлган эди. Ҳозирда ягона тизимни ҳамма республикаларда амалга ошириш шу куннинг талабига айланди. Уни барча кишилар қўллаб-қувватламоқда. Шундай бўлганидан кейин, минтақа олимлари ва мутахассислари биргаликда ягона иқтисодий ва маънавий тизимнинг моҳияти ва йўналишини белгиловчи масалалар бўйича ишни бошлаб юборишлари лозим. Менимча, бутун масалаларни ва ўзаро алоқаларни мувофиқлаштирувчи минтақавий кенгаш тузилса яхши бўларди. Ўлкадаги ер ости ва усти бойлиқлари шу даражада етарлики, республикаларнинг эҳтиёжини бемалол қондириб, хорижий мамлакатларга қарам бўлишлик учун ўрни йўқ.

Шунингдек, «Буюк Туркистон» номида минтақа доирасида махсус газета ва журнал нашр этилиши мақсадга мувофиқдир. Адабий, тарихий ва бошқа соҳалар бўйича асарларни яратишга киришиш фойдадан холи бўлмайди. Умуман, «Туркистон — умумий уйимиз» нуқ-

тан назаридан фан ва маданиятнинг барча тармоқларини бўйича ишларни бошлаш керак.

Ишончим комилки, тарих синовидан ўтган «Туркистон — умумий уйимиз» ғояси кейин ҳам, қанча вақтлар ўтса-да, шунча кўп куч-қувватга тўлиб, тантана қилади.

«Ўзбекистон овози» г., 1995, 13 май.

МИЛЛИЙ МАФКУРА — ЖАМИЯТНИНГ ҚОН ТОМИРИ

Маълумки, мафкура, ғоя ва тафаккур сингари сўзлар кўп тилга олиниб туради. Ҳатто, уларнинг бир-бирларидан фарқи борми? деган савол туғилади. Шу боис уларга тушунча бериш айтиш муддаодир.

1981 йилда нашр этилган «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да мафкура сўзига шундай таъриф берилади: «Муайян бир синфнинг манфаатларига қаратилган фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний, бадий қарашларнинг системасидир. У идеология (ғоя) ҳам демакдир. Пролетар мафкураси ва буржуа мафкураси мавжуд». Кўриниб турибдики, совет даврида мафкура коммунистик ғоя, яъни синфий нуқтанан назардан изоҳланган. Аслида мафкура синфий хусусиятга эга бўлмай, жамиятда шаклланган ғояларнинг йиғиндиси ҳисобланиб, умумхалқ манфаатларини ифода қилади. Шунинг учун ҳам уни миллий мафкура деб юритилмоқда. Тафаккур сўзи эса у ёки бу масала ва ҳодисалар ҳақида ўйлаш, фикрлаш ва муҳокама этишни англатади. Шунинг айтиш лозимки, мафкура қандайдир ҳавойи ғоялар йиғиндиси бўлмай, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий заминга эгадир. Унинг юзага келиши ва ривожланиши узоқ тарихий даврларга бориб тақалади. Ҳўш, бу жараён қандай кечган эди?

Биринчидан, жавоб шуки, мафкура ибтидоий жамиятнинг сўнгги босқичида деҳқончиликнинг, ҳунармандчиликнинг ва савдо-сотиқнинг, хусусий мулкчиликнинг ўсиши орқасида юзага келган. Уша узоқ ўтмиш замонларда киндик қони тўкилган юртга, ишлаб чиқариш маҳсулотларига ва умуман, табиатдаги барча бойликларга эгаллик қилиш ғояси кишилар онини чулғаб олган эди.

Иккинчидан, мафкуранинг иқтисодий замини сиёсий

тузум билан чамбарчас боғланган ҳолда шаклланди. Зеро, милоддан аввалги асрларда давлатларнинг ташкил топиши мафкуранинг сиёсий негизини шакллантирди. Вақтлар ўтиб бориши билан давлатлар куч-қувватга тўлиб, якка ҳокимлик учун кураш ғояси кучайиб борди. Натижада марказлашган қудратли давлатлар пайдо бўлди.

Ташқи хавф ва тажовузларнинг олдини олиш, халқаро карвон йўлларини ва бозорларни эгаллаш тарихий заруриятга айланиб, мафкуранинг улуг давлатчилик ғоялари ҳам юзага келди. Оқибатда Буюк Хоразм, Бақтрия, Қанға, кушанлар, эфталитлар, Турк хоқонлиги, сомонийлар, қорахонийлар, хоразмшоҳлар, Темур ва темурийлар давлатлари ташкил топди.

Айни пайтда қадимги ва ўрта асрларда ватан мустақиллиги ва озодлигини сақлаш ғояси барқ уриб турди. Чунки ўша замонларда чет элликларнинг она юртга бостириб кириш ҳоллари одат тусига айланган эди. Шунинг учун ҳам жамиятда мафкуранинг ватан ҳимояси, ҳарбий маҳорат, халқ оммасининг жанговарлиги ва ватанга содиқлиги хислатларини ошириш катта аҳамиятга эга бўлган. Бу каби халқ тақдирини ҳал этувчи масалаларни амалга ошириш давлатларнинг муқаддас бурчи ҳисобланган. Бу борада изчиллик билан муҳим чоралар кўрилган. Чунончи, йигит ва қизларнинг чавандозликни, мерганликни, қиличбозликни ва найзбозликни ўзлаштиришлари шарт қилиб қўйилган.

Ҳукуматнинг ташаббуси билан бу соҳаларда мусобақалар ўтказилиб турилган. Шунингдек, шаҳарлар ва ҳарбий истеҳкомлар, баҳайбат мудофаа деворлари ва сув тўлдирилган зовурлар билан қуршаб олинган. Халқ оммаси ҳамиша ватан посбони сифатида шайланиб турган. Улар ватан мустақиллиги учун жонларини ҳам, молларини ҳам аямаганлар.

Милоддан аввалги асрларда аҳмонийлар ва македониялик Александр босқинига қарши жангларда юз минглаб ватан ҳимоячилари мустақиллик учун курашларда ҳалок бўлганлар. Бундай қаҳрамонона жанглар кейинги даврларда ҳам кўзга ташланди. Хусусан, араб халифалиги ва мўғулларга қарши олиб борилган жанглар шулар жумласидандир. Спитамен, Темур **Малик**, Жалололдин Мангбурун, Маҳмуд Торобий ва **Мавлонозода** сингари тарихий шахслар озодлик ҳаракатларининг сардорлари сифатида ўчмас из қолдирдилар.

Учинчидан, мафкура ғоялари дин, фан ва маданият соҳаларида ҳам ўз ифодасини топган эди. Илм-фан, адабиёт, санъат ва умуман, маънавий ҳаётни бойитиш ва такомиллаштириш, умуминсоният тараққиётига муносиб ҳисса қўшиш ғоялари шаклланди. Бу борада катта ютуқларга эришилганлиги ҳеч кимга сир эмас.

Ўтмиш замонларда ота-боболаримиз фақат она юрда эмас, балки узоқ мамлакатларда ҳам ислом динини ривожлантиришда муҳим ўрин эгалладилар. «Ватанни севмоқ иймондандир», деган нақл мафкуранинг шиорларидан бирига айланди.

Шундай қилиб, кўрдикки, ҳозирги миллий мафкуранинг илдизлари ва шаклланиш жараёни узоқ ўтмишга бориб тақалади. У аллақачонлар шаклланган ва ўз самарасини берган.

Аммо мафкура ғоялари ҳамма вақт бир текис йўлдан бориб, изчиллик билан ривожланиш имконига эга бўлмаган. Улар чет эл босқинчиларининг ҳукмронлиги даврида қаттиқ назорат ва таъқиб остида ушлаб турилган. Имкони борича уларни таг томири билан йўқотишга ҳаракат қилинган. Бироқ мафкура ғоялари ўзбек халқининг қалбига шу даражада қаттиқ сингиб кетган эдики, уни ҳеч қандай куч йўқ қилолмади.

Ўтмишда халқ жуда машаққатли ва оғир шароитнинг асирига айланмай, ўзини уйғоқ, тетик ва зийрак тутиб, ватан дардида ҳаёт кечирди. Ватан мустақиллигини тиклаш ва тараққиётини таъминлаш мафкуранинг шонли шиори эди. Шунинг учун ҳам ўзбек халқи Россия тажовузига қарши қаҳрамонона жанг қилди. Бу ҳолат ўлкада унинг ҳукмронлиги ўрнатилганидан кейин ҳам давом этди. Чунончи, мазлум халқ 1892, 1898 ва 1916 йилларда қўзғолон кўтариб, ватан мустақиллигини тиклаш учун курашди. Бундай ҳаракат совет давлати ташкил топганидан кейин ҳам давом этди. Масалан, «Туркистон мухторияти»нинг тузилиши ва «босмачилар ҳаракати» шулар жумласидандир.

Демак, 130 йиллик мустамлака даврида миллий мафкура бўғилган бўлса-да, лекин йўқ бўлмади, илҳомбахш куч сифатида кишилар онгида ва қалбида қайнаб турди.

У зиндан компартиянинг мустамлакачилик сиёсатини емириб бориб, муҳолифатдаги куч сифатида қаддини ростлаб, босқичма-босқич кучайиб борди.

Миллий мафкура курашининг биринчи босқичи 1989 йил июнь ойи билан 1990 йилнинг 20 июни оралиғидаги

даврни ўз ичига олади. Бу вақтга келиб миллий мафкуранинг сиёсий ғояси бир томондан «Ўзбек ишлари» қарши кураш бўлса, иккинчидан, миллий ҳис-туйғулар ҳамда ватанпарварлик хислатларини тарбиялашда иборат эди. Ич-ичидан чириб бораётган қизил империя эса қандай бўлмасин, мустамлакачилик ва улугмиллатчилик сиёсатини бўлажак ҳалокатдан қутқариш учун ҳеч нарсадан тоймай ҳаракат қиларди. Аммо барча республикаларда марказга нисбатан норозилик ва нафрат кучайиб бораверди. Айниқса, суягигача шилинаётган Ўзбекистонда хавфли вазият юзага келган эди. Зеро, бу ерда салоҳиятли зиёлилар қатлами шаклланиб жамиятнинг йўналтирувчи кучига айланмоқда эди. Уларнинг орасида республикадан олиб чиқиб кетилаётган бойликлар ва ноз-неъматлар ҳақида норозилик фикрлари кенг тарқалган эди. Айрим мисолларни келтираман. Ўзбекистон Фанлар академиясининг илмий йиғилишида таниқли иқтисодчи олим Иброҳим Искандаров шундай деди: «Қачонгача пахта хом ашё сифатида Россияга олиб кетилаверади. Республиканинг ўзда тўқимачилик саноатини ривожлантириш керак».

Сиртдан қараганда бу оддий бир гап бўлиб кўринса-да, лекин унинг заминиди катта сиёсий маъно ётарди. Шунинг учун ҳам, у, залдаги олимларни ҳаяжонлантириб ўзаро шивирлашни қизитиб юборди. Чунончи залда, «олтин, уран ва бошқа бойликлар республикада қолдирилганда итимишнинг туваги ҳам олтиндан бўларди» деган сўзлар эшитилди.

Шу онда ёнимда ўтирган бир профессор: «Ҳамиджон туринг кетайлик, Иброҳим сиёсий хато қилди, тағйи гувох сифатида тергов бериб юрмайлик»,—деди. Бир зумдан кейин қарасам ўша профессор ура қочиб қолди.

Бебаҳо бойликларимизни узлуксиз Россияга олиб кетилаётганлиги, кўп колхозлар қарзга ботиб кетганлиги, маошнинг озлиги ва улугмиллатчилик сиёсати ҳақидаги норозилик сўзларини ишхоналарда, маҳалла-ларда, чойхоналарда ва гап-гаштакларда эшитиш мумкин эди. Менимча бу борада, айниқса, Ўзбекистон Фанлар академияси сезиларли даражада хавф туғдирган. Шунинг учун бўлса керак академия президиумининг кенгайтирилган йиғилишида Ўзбекистон Республикаси Давлат хавфсизлик комитетининг раиси бир гуруҳ чекистлар билан келиб партияга содиқликка ва хушёрликка чақирувчи маъруза ўқиди. Шунингдек, Давлат

хавфсизлик комитети раисининг ўринбосари бўлиб ишлаган генерал академиянинг ишлари бошқармасининг раҳбарлигига тайинланган эди. Бундан ташқари академия президиуми апаратига истеъфодаги чекистлар ишга олинди. Улар кўкракларига ханжар сурати солинган нишонни таққан ҳолда гердаиб юришарди. Академиянинг институтларида ҳам назорат кучайтирилганлиги барчага маълум эди.

Тошкент шаҳар партия комитетининг биринчи котиби Сатин фаолларнинг бир йиғилишида Ўзбекистон Фанлар академияси институтлари раҳбарларининг кўпчилиги ўзбеклардан ташкил топганлигини қоралаб, уни бартараф қилишни талаб этди. Шу муносабат билан мен ҳам институт директорининг илмий ишлар бўйича ўринбосари лавозимидан «қисқартирилиб» ўрнимга рус олими тайинланди.

Шунингдек, Сатин олий ўқув юртларида, асосан, ўзбек фарзандлари ўқиётганлигини қаттиқ танқид қилди.

Ўзбекистонда коммунистик ва улугмиллатчилик ғоялари инқирозга учраётганлигини ўша йиллардаги Республика раҳбари Б. Усмонхўжаев партиянинг учинчи пленумида шундай таърифлаган эди: «Кейинги йигирма йил мобайнида Республикадаги ижтимоий фанларда, адабиёт ва санъатда, маънавий турмушнинг бошқа соҳаларида тарихий ўтмишни идеаллаштириш, баъзи тарихий воқеалар ва шахсларга баҳо беришда синфий позициядан чекиниш тобора кенг қулоч ёзди. Бу ҳол, бир томондан, омманинг миллий ифтихор предмети хусусидаги қарашларини йўлдан оздирди, интернационал тарбия ишига сезиларли зиён етказди, иккинчи томондан эса, чўнтагида партия билети бўлган «корчалонлар ва бойваччалар» шаънига ҳамду сано ўқиш учун идеологик платформани яратди, кўпгина кадрлар орасида ғоявий беқарорликни келтириб чиқарди... Республикада чигал идеологик вазият вужудга келганини кўриб турибсизлар».

Гарчанд мазкур сўзлар ўша вақтлардаги марказнинг қатагонини «асослаш» мақсадида айтилган бўлса-да, лекин улар ҳақиқий аҳволни акс эттириб тоталитар тизим ғояларининг ҳалокати яқинлашаётганлиги ҳақида далолат берарди.

Бу миллий мафкура тобора кўтарилаётганлигининг маҳсули эди, албатта. Бунинг марказ яхши биларди.

Аммо, илгариги вақтларга ўхшаш сиёсий айбларни уюштиришнинг иложи йўқ эди.

Шунинг учун баҳона топишга устаси фаранг марказ «порахўрлик», «пахта иши» ёки «ўзбек иши» ниқобида сиёсий таъгликни ҳал этишга киришди. Бу сиёсий найрангнинг иқтисодий томони ҳам бор эди. Марказга Ўзбекистондан дарё каби оқиб бораётган бойликларни янада кўпайтириш ва уларнинг заррачасини ҳам тупаҳолига юқтирмаслик кўзланган эди. Бундан ташқари «ўзбек иши» воситасида мамлакатда Ўзбекистоннинг ишончини йўқотган хавфли зона сифатида гавдалантириб Россиядан кадрларни — ўз одамларини келтиришни ва Республика ҳокимияти тармоқларини тамомила эгаллашни мақсад қилиб қўйилди. Айни пайтда бир чамолар билан келадиган ўша «устоз»ларнинг катта бойлик туплашлари учун шароит яратиш назарда тутилган эди.

Бу Республика бойликларини навбатдаги ўзлаштиришнинг бир тури эди. Умр бўйи даҳшатли фожиаларни уюштиришга, қирғин-баротларга ва тўс-тўполонларга тўймаган марказ «ўзбек иши» бўйича 4,5 минг кишини қамоққа ташлади, хўрлади ва мол-мулкни талади. Бундан ташқари минглаб кишилар «гувоҳ» сифатида қаттиқ қийноқлар остига олиниб, қип-қизил туҳматдан иборат айбномаларни тўқиди.

Ҳатто, «ўзбек иши»дан кейин зиёлиларнинг ва раҳбарларнинг илғор вакиллари ҳам оммавий равишда қатағон қилинар эмиш деган овозлар эшитилиб турди.

Бутун миллат бошига даҳшатли офат келиб турган пайтда, унга қарши қалқон бўладиган бирорта раҳбар чиқмади. Аксинча, улар сотқинлик қилиб оловга кери-син қўйиб турдилар.

1989 йилда Ислом Қаримов республика раҳбари қилиб тайинлангандан кейин вазият кескин ўзгариб борди. У давлат тепасига келиши арафасида аҳволни қуйидагича таърифлаган эди: «Бор гапни айтадиган бўлсам, кўз ўнгимда даҳшатли, қўрқинчли манзаралар пайдо бўлди». У биринчи бўлиб «ўзбек иши»нинг сохталигини фош этиб, бутун миллатни офат ва навбатдаги қатағондан қутқарди. У бу хусусдаги марказнинг кўрсатмасини бажаришдан очиқдан-очиқ бош тортиб, мустақил сиёсат юргизди. Худди мана шунда миллий мафкурадаги мустақиллик ғояси ўз ифодасини топиб

озодлик учун курашнинг биринчи босқичи муваффақият билан ниҳоясига етказилган эди.

Миллий мафкура курашининг иккинчи босқичи 1990 йил 24 март билан 20 июнь оралиғидаги вақтда кўзга ташланди. «Ўзбек иши» ниқобидаги сиёсий курашнинг мағлубиятга учратилиши миллий мафкуранинг озодлик ғоясини яна қаттиқ жўш урдириб, янги курашга отлантирди. Чунинчи 1990 йил 24 мартда Ўзбекистонда президентлик лавозими жорий этилди. Бу олий раҳбарлиқнинг кўринишларидан бири бўлиши билан бирга чуқур сиёсий маънони англатди. Зеро, у мустақилликни таъминловчи энг муҳим омиллардан бири ҳисобланиб, озодликнинг даракчиси ва рамзи сифатида намоён бўлди. Президентлик лавозими совет давлати ҳали шиқириб турган бир вақтда бутун Марказий Осиёда биринчи. Иттифоқ бўйича эса иккинчи бўлиб таъсис этилиши зулмат қўйнида чақнаган нурга ўхшаб кетди. Шунинг учун ҳам у кишиларни ҳаяжонлантириб ва ҳайратлантириб юборди, унинг акс садоси барча республикалар бўйлаб таралди. Пировардида уларда ҳам президентлик лавозими жорий этилди.

Маълумки, ер, сув, табиатдаги бонёқ барча борлиқнинг танҳо эгаси совет давлати ҳисобланиб хусусий мулксиз жамият шакллантирилган эди. Бундай фожияни бартараф қилиш мақсадида 1990 йил 20 июнда ерлар Республика мулкига айлантирилганлиги ҳақида қонун қабул қилинди. Бу Республика иқтисодий мустақиллигини таъминлайдиган муҳим дастлабки чора бўлди. Айниқса, 1990 йил 20 июнда Ўзбекистонда «мустақиллик декларацияси» эълон қилиниши миллий мафкуранинг энг йирик ғалабаси бўлди. У қизил империяни қаттиқ ларзага ва ташвишга солди. Чунки декларацияда Ўзбекистон иттифоқ таркибида суверен ва тенг ҳуқуқли мамлакат деб эълон қилиниб, ўз давлат белгилари (герб, байроқ ва мадҳия)ни таъсис этиш ва янги конституцияни ишлаб чиқиш вазифаси қўйилди.

Миллий мафкура курашининг учинчи босқичи 1990 йил 20 июнь билан 1991 йил 31 август ўртасидаги вақтни қамрайди. 1990 йил 31 октябрда Ўзбекистонда мулкчиликнинг ҳамма шакллари учун тенг шароитни таъминлашга қаратилган қонун қабул қилинди. 1991 йил 15 февралда эса тадбиркорликни ривожлантириш ҳақида қонун чиқарилди. 1991 йил 22 июнда барча саноат корхоналарини, ташкилотларни ва муассасаларни Ўзбекистон ихтиёрига ўтказиш хусусида қонун чиқарилиши

ҳам катта аҳамият касб этди. Қўрсатилган қонуни Республикада хусусий мулкчиликни ва иқтисодий муаммоларни тиклашга қаратилган навбатдаги катта амал бўлди.

Миллий мафкуранинг маънавий ғояси бўйича ҳақиқатни, ватанпарварликни ривожлантиришни таъминлаш учун кенг шароит яратилди. Биринчи навбатда дарҳол коммунистик ғоялардан воз кечилиб маънавий ҳаётни ва турмуш тарзини миллийлаштириш бўйича муҳим чоралар қўрилди. Бой ўтмиш тарих ва маданият меросга муносабат тубдан ўзгариб борди. Айниқса, оёқ ости қилинган дин қаддини ростлади, минглаб янги масжидлар қўрилди ва маданият соҳасида ҳам ўзгаришлар содир бўлди.

Хуллас, 1989—91 йилларда президент Ислам Каримов бошчилигида «Ўзбек иши»нинг бартараф қилиниши, президентлик лавозимининг таъсис этилиши, иқтисодий ислохотларни ўтказишга киришилиши ва ниҳоят, «мустақиллик декларацияси»нинг эълон қилиниши мустақиллик ва озодлиқни узил-кесил таъминлаш учун мустақам замин ҳозирлади. Бунинг орқасида 1991 йил 31 августда Ўзбекистон мустақиллиги бир томчи қонсиз ва талафотсиз қўлга киритилди. Шундай қилиб, 1989—91 йилларда миллий мафкура ғоялари барқ уриб ўз куч-қудратини намойиш этди. Ҳозирда у шароит тақозосига кўра, ўзига хос хусусиятлар билан қуйидагича кўзга ташланиб турибди.

Биринчидан, миллий мафкуранинг сиёсий қиёфаси миллий давлат ва қўшинни тикланишида, президентлик лавозими, парламент, конституция, герб, байроқ ва мадҳия таъсис этилишида, ўзбек тилига давлат мақоми берилишида тавдаланиб турибди. Шунингдек, у Ўзбекистонни БМТга аъзо қилинганлигида, хорижий мамлакатлар билан дипломатик алоқаларнинг ўрнатилишида намоён бўлмоқда.

Иккинчидан, миллий мафкуранинг иқтисодий ва маънавий қиёфаси ҳам товланиб турмоқда. У Республиканинг иқтисодий мустақиллиги тикланишида, бозор иқтисодиётини босқичма-босқич шакллантиришда, фуқароларнинг мулкдан маҳрум қилинишига барҳам берилишида, шахсий ташаббускорлик ва тадбиркорликни ривожлантиришда, янги ижтимоий-иқтисодий тизим асосидаги жамиятни бунёд этишда ўз ифодасини топтомоқда. Булардан ташқари мафкуранинг иқтисодий то-

мони Ўзбекистоннинг sanoat корхоналари, табиий бойликлари ва ишлаб чиқариш маҳсулотларига чинакам эгаллиги ташкил этади. Унинг йўналиши Республикани хом ашё манбаилигидан ва тайёр маҳсулотлар бозорлигидан қутқаришдан иборатдир. Ҳозирда бу борада улкан ютуқларга эришилмоқда.

Миллий мафкуранинг маънавий асоси ватанга содиқликни, буюк ўзгаришлар билан ғурурланиш ва фахрланиш, миллий анъаналар ва урф-одатларни қадрлашни ўз ичига олмақда. Айни пайтда, у қалбаки коммунистик ғоялар илдизи билан тугатилиб, умуммиллат манфаатларини таъминловчи миллий маънавиятда ўз аксини топтомоқда. Фан ва маданиятни мафкуранинг таркибий қисми сифатида жаҳон андозалари даражасида ривожлантириш асосий вазифа қилиб қўйилди. Улар умуммиллий манфаатлар учун йўналтирилиб, ўз самарасини бермоқда.

Шундай қилиб кўрдикки, узоқ ўтмиш замонларда шаклланган ва товланган миллий мафкура 130 йиллик мустамлака даврида бўғилган бўлса-да, лекин вақт ўтиши билан 1989—91 йилларда тоталитар тузумга қарши курашни шунчалик кўп қизитиб борди. Зеро, у, зулм занжирларини босқичма-босқич парчалаб, 1991 йил 31 августда мустақиллик тикланишини тўла таъминлади.

«Хурият» 2., 1997, 23 июль.

БУЮК ЎЗГАРИШЛАР ВА ПОРЛОҚ КЕЛАЖАК КЎЗГУСИ

Президентимиз Ислам Каримовнинг янги нашр этилган бешинчи ва олтинчи китобларини халқимиз зўр қизиқиш билан қарши олди. Мазкур китобларда муаллифнинг 1996—97 йилларда баён этган нутқлари, маърузалари ва суҳбатлари жамланган бўлиб, уларда сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий масалалар чуқур ҳамда атрофлича таҳлил қилинган.¹

ЯНГИЧА ФИКРЛАШ ВА ИШЛАШ — ДАВР ТАЛАБИ

Мазкур ном билан аталган бешинчи китобнинг биринчи саҳифаси Президентимизнинг Европа Иттифоқи

¹ Ислам Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш давр талаби. 5-жилд, Тошкент, «Ўзбекистон», 1997; Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида, 6-жилд, Тошкент, «Ўзбекистон», 1993.

мамлакатлари давлат ва ҳукумат бошлиқлари билан 1996 йил 22 июнда Флоренция шаҳри кенгашида сулҳ ва ҳамкорлик алоқалари бўлиши ҳақида қўшма қарор қабул қилинган. Унда Ўзбекистоннинг хорижий мамлакатлар билан алоқаларини ривожлантиришга имкониятлари ва салоҳияти етарли эканини кўрсатишга урғу берилган.

«Ўзбекистон— дейди Президентимиз, — минтақадаги энг йирик мамлакат ҳисобланиб, табиий ва инсоний ресурсларга бой, Марказий Осиёда алоҳида жуғрофий ва сиёсий-жуғрофий ўрин эгаллайди. Улкан табиий минерал хом ашё ва интеллектуал салоҳиятга эга бўлган Ўзбекистон бугуннинг ўзидаёқ Европа Иттифоқига аъзо бўлган кўпгина мамлакатларнинг иқтисодий ва савдо соҳасидаги муҳим шерикларидан ҳисобланади» (3—4-бб.).

Ҳақиқатан ҳам Ўзбекистон шундай ноёб бойликларга эгаки, хоҳ Оврўпо, хоҳ Шарқ мамлакатлари бўлсин, барибир «беллашув»га тула қодирдир. Аммо гап Республиканинг бундай салоҳиятини ва улар даярасида эгаллаши лозим бўлган ўрнини жаҳондаги мамлакатларга кўрсата билиш ва ишонтира олишдадир. Президентимиз бу масалани муваффақият билан ҳал этишга тула эришган. Бу хусусда унинг АҚШ ишбилармон доиралари вакиллари учун Вашингтонда 1996 йил 26 июнда ўтказилган брифингда сўзлаган нутқи алоҳида аҳамият касб этади. Асарда келтирилган маълумотларга кўра, ҳозирда Ўзбекистон 94 мамлакат билан дипломатия алоқаларини ўрнатган. Тошкент шаҳрида 35 та хорижий мамлакат элчихоналари очилган. 88 чет эл ваколатхонаси аккредитация қилинган. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ), Халқаро Валюта фонди, Жаҳон Банки, Европа Тикланиш ва Тараққиёт Банки (ЕТТБ), Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик ташкилоти (ЕХҲТ) ва бошқа халқаро ташкилотлар ўз ваколатхоналари ва бюроларини очишган.

Республикада 257 та чет эл компанияси ва фирмаларининг, шу жумладан 28 та Америка компанияларининг ваколатхоналари аккредитация қилинган. 33 та тижорат банки, 60 дан ортиқ суғурта ташкилотлари ва 8 та йирик чет эл банклари ишламоқда. Президентимиз ўз нутқида она юртининг турли-туман бойликлари ҳақида ҳам сўзлаб 50 дан ортиқ минерал ресурслар турлари топилганлиги ва уларни тахминан 3 триллион АҚШ доллари миқдорида баҳоланаётганлиги тўғрисида ахборот берган. Олтин, газ, нефт ва бошқа табиий бойлик-

ларни ишлаб чиқаришда хорижий мамлакатлар билан кенг кўламда иш юритилмоқда. Чунончи, республикада 2000 дан ортиқ қўшма корхоналар фаолият кўрсатмоқда. Биргина Америка капитали иштирокида 170 дан ортиқ қўшма корхона тузилган. Нутқда Республиканинг ички ва ташқи савдоси тобора ривожланиб бораётганлиги қайд қилиниб, маълум бўлишича 1995 йилда ташқи савдо обороти 6 миллиард АҚШ долларидан ошиб кетган. Ўзбекистон Ташқи Иқтисодий фаолият миллий банки жаҳондаги 30 дан ортиқ мамлакатда 235 та чет эл банки билан вакиллик муносабатларини ўрнатган. Асарда мустақил ҳамдўстлик давлатлари билан ҳам алоқаларнинг ривожланаётганлиги ҳақида қимматли фикр ва маълумотлар мавжуд.

Ўзбекистоннинг нефть-газ тармоғида инвестиция имкониятларига бағишланган конференцияда Президентимизнинг сўзлаган нутқи ҳам зўр қизиқиш билан ўқилди. Юртбошимиз 1996 йил 26 июнда Хьюстонда ўтказилган ушбу конференцияда ислохотларнинг моҳияти ва йўналиши хусусида шундай деган: «Биз ўз олдимизга қийин, лекин амалга оширилиши аниқ бўлган вазифани — ижтимоий йўналишдаги бозор иқтисодиётига ўтилган, ўзимизнинг ғоят улкан, табиий маъдан—хом ашё ва иқтисодий имкониятларимиздан тула-тўқис ва самарали фойдаланишни таъминловчи демократик давлат барпо этиш вазифасини қўйдик. Биз шундай иқтисодиётни барпо этишимиз керакки, у Ўзбекистон дие-рида яшовчи ҳар бир киши учун муносиб шароитларни таъминлай олсин. Биз жаҳон тизимига кенг кўламда қўшилган иқтисодиётни вужудга келтирмоқчимиз.

Биз мустақилликка эришган дастлабки кунлардаёқ Ўзбекистоннинг тақдири ва иқтиқболига боғлиқ бўлган энг муҳим устувор муаммолар орасида республиканинг энергетика ва ёнилғи мустақиллигини таъминлаш марказий ўринини эгаллаб келди» (29-б.).

Кўриниб турибдики, ислохотлар биринчи навбатда инсон ҳаёти ва манфаатларини таъминлаш учун қилинаётганлиги алоҳида таъкидланган. Уларнинг куч-қудрати ва самара бераётганлиги ҳам худди мана шундалигини унутмаслик керак. Президентимизнинг энергетика ва ёнилғи мустақиллигини шакллантиришга қаратилган сиёсати шунчаки бир «хўжа кўрсин» учун айтилган сўз эмас эди, албатта. Зеро, бу соҳада қисқа вақт ичида кишини ҳайратга соладиган даражада муҳим

чораларни билимдонлик билан амалга ошириб борилди. Авваламбор, табиий бойликларнинг захиралари ва ҳажми ўрганилиб, ишлаб чиқариш изчиллик билан йўлга қўйилди.

Асарда таъкидланишича, разведка қилинган газ захираси салкам 2 триллион кубметр, кўмир захираси 2 миллиард тоннадан ортиқдир, 160 дан зиёд нефть кони бор. Уст-юрт, Бухоро-Хива, Жануби-ғарбий Ҳисор, Сурхондарё ва Фарғона сингари бешта асосий нефть-газ минтақаси мавжуд. Нефть ресурслари бўйича умумий имконият 4 миллиард тоннадан ошади. Газ конденсати бўйича 630 миллион тонна, табиий газ бўйича салкам 5 триллион кубметрни ташкил этади. Нефть ва газ ресурслари захираларининг қиммати бир триллион АҚШ долларидан ошиб кетади.

Президентимизнинг сўзича Ўзбекистонда нефтнинг разведка қилинган захиралари тайёрлиги даражаси фақат 32 фоизни ташкил этади. Туркменистонда бу кўрсаткич 61 фоизга, Қирғизистонда 41 фоизга, Тожикистонда 60 фоизга тенг. Биздаги нефть-газ ресурслари олий даражали сифати билан ҳам ажралиб туради. 1997 йилда ишга туширилган Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи 660 минг тонна бензин, 1,3 миллион тонна дизел ёнилгиси, 300 минг тонна авиация керосини ишлаб чиқаради.

Фарғона нефтни қайта ишлаш заводининг аҳамияти ҳам беқиёс каттадир. Президентимизнинг Ўзбекистонда фойдали қазилмаларни қазиб олиш ва қайта ишлаш соҳасидаги инвестиция имкониятлари бўйича 1996 йил 28 июнда Колорадо штатининг Деневер шаҳрида ўтказилган конференцияда сўзлаган нутқида ҳам муҳим масалалар ўз ифодасини топган. У конференция минбаридан Ўзбекистоннинг довруғи ва шуҳратини таратишга қаратилган сўзларни айтиш билан бир қаторда шундай деди: «Бугун биз илк бор ўзимиз, бошқа мамлакатлар воситасисиз ҳақиқатан ҳам гўзал ва ноёб бўлган диёримиз бойликларини тақдим эта оламиз. Бу ҳол Ўзбекистон ўз сиёсий мустақиллигини қўлга киритгани шарофати билангина рўй берди. Биз бу йил мустақиллигимизнинг беш йиллигини нишонлаймиз. Неча ун йиллар мобайнида мамлакатимиз ер ости бойликларининг ҳаммаси — олтин, газ, нефть, пахта совет иттифоқининг бойлиги сифатида тақдим этилар эди. Ўзбекис-

тош ўз ресурсларидан ўз манфаатлари, ўз халқи манфаатлари йўлида фойдалана олмас эди.

Ўзбекистон демократик ривожланиш ва янгилашни йўлидан, ҳуқуқий жамият қуриш йўлидан ишонч билан бораётган бугунги кунда жаҳон ҳамжамиятида интеграцияга интилишимиз, ташқи дунёга эшикларимизнинг очиқлиги ана шу ресурслардан фойдаланиш учун ажойиб имконият яратмоқда» (41—42-бб.).

Дарҳақиқат мустақиллик туфайли ўзимизнинг бойлигимизга ўзимиз эга бўлиб, жаҳон бозорига чиқиш имкониятлари яратилди. Нутқда келтирилган маълумотлар шу ҳақида гувоҳлик берадики, бойликлар ўзининг чинакам эгасининг қўлига теккандан кейин Республиканинг фахри ва зийнати сифатида гавдаланиб, кенг қўламда ривожланиш йўлига ўтди. Ҳозирда маъдан ашёсининг юзга яқин турини ўз ичига оладиган 2700 дан кўпроқ кон ва истиқболли маъдан манбалари аниқланди. Умумий маъдан хом ашё имкониятининг қиймати 3,3 триллион АҚШ долларидан ошиб кетади. Ҳар йили конлардан 5,5 миллиард долларлик фойдали қазилмалар олинмоқда ва бунинг ёнига янги захиралар қўшилиб 6,0—7,0 миллиард долларлик миқдорга етказилмоқда.

Олтин, уран, мис, табиий газ, вольфрам ва бошқа фойдали қазилмалар бўйича Ўзбекистон жаҳонда олдинги сафда турибди. Масалан ватанимиз олтин захиралари бўйича дунёда 4-ўринда, уни қазиб олиш даражаси бўйича 7-ўринда бормоқда. Мис захиралари бўйича 10—11-ўринни, уран захиралари бўйича 7—8 ўринни эгаллаб турибди. Рангли металлларнинг захиралари, асосан, Тошкент вилоятида тўпланган бўлиб, бу ерда миснинг 18,5 миллион тоннадан кўпроқ захираси борлиги аниқланди. Ураннынги захиралари 120 минг тонна бўлиб, уни қазиб олиш 50—60 йилга етади. Қалай ва қўрғошин ҳам кўп бўлиб, уларни 100 йилдан ортиқ вақт давомиде ишлаб чиқариш мумкин. Шунингдек, 20 та мрамар кони, 15 та гранит ва габро кони аниқланган. Фосфоритларнинг захираси 70 миллион тоннани ташкил этади. Ҳозирда йилига 5,0 миллион тонна фосфорит тайёрлаш қувватига эга бўлган комбинат қурилмоқда. Мурунговда йилига 13,8 миллион тонна рудани қайта ишловчи ва қиймати 225 миллион доллар бўлган корхона 18 ойда битказилди. Ҳозирда бу ерда сифати жиҳатидан тенги йўқ олтин ишлаб чиқарилмоқда.

1996 йил 19 июлда Асакада «ЎЗДЭУ авто» қўшма корхонасининг ишга туширилиши тарихий воқеа сифатида гавдаланди. Унинг очилиши маросимида Президентимиз шундай дедилар: «Бугун нафақат Ўзбекистон ва Марказий Осиё минтақасида, балки собиқ иттифоқ миқёсида ҳам бутунлай янги завод — қўшма корхона ишга тушиши, тарихимизда илк бор замонавий, жаҳон андозалари талабларига жавоб берадиган енгил машиналар — автомобиллар ишлаб чиқарилиши — бунинг ўзи биз танлаган сиёсатнинг тамал тоши, десак ҳеч қандай муболаға бўлмайди» (75-б.). Республикада янги иқтисодий тизимни қуриш жараёни ва аҳамиятини англашда Президентимизнинг 1996 йил 25 июлда Вазирлар Маҳкамасида ва 1996 йил 25 августда Олий Мажлиснинг Биринчи чақирғи VI сессиясида сўзлаган нутқлари ҳам муҳим ўрин эгаллайди.

Маълумки, Республика раҳбарияти ўтмишдаги юксак маданиятимиз ва умуман, тарихимизни ўрганиш ва оммалаштиришга алоҳида эътибор билан қарамоқда. Масалан 1996 йилни «Амир Темур йили» деб эълон қилиниши ва Соҳибқирон таваллудининг 660 йиллигининг ўтказилиши шулар жумласидандир.

Президентимизнинг жаҳон миқёсида ўтказилган табдирлардаги нутқлари ва маърузалари маънавий ҳаётимизда муҳим воқеа бўлиб қолди. Уларда миллий ҳис-туйғулар, ўз-ўзини англаш, ғурурланиш ва фахрланиш сингари олий фазилатлар намоён бўлиб, кишилар қалбида ватанпарварлик ғоялари янада жўш урди.

Асардаги Республика ҳаётига доир бошқа масалалар бўйича ҳам нутқ ва маърузалар мамнуниятлик билан ўқилди.

ХАВФСИЗЛИК ВА БАРҚАРОР ТАРАҚҚИЁТ ЙЎЛИДА

Ушбу номда нашр этилган 6-китоб Президентимизнинг 1997 йил 21 март — 25 декабрь оралигида сўзлаган нутқлари, маърузалари, суҳбатлари ва табрикларини қамрайди. Унинг асосий қисмини «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асари ташкил этади.

Маълумки, Республика раҳбарияти фаолиятида виллоятлар, туманлар ва қишлоқлардаги оддий меҳнаткашлар билан мулоқотда бўлиш одат тусига айланган. Ай-

ниқса, Президентимизнинг вилоят миқёсида ўтказилган йиғилишларда сўзлаган нутқлари ва маърузаларининг аҳамияти каттадир. Булардан бири 1997 йил 30 апрелда унинг Андижон вилоят халқ депутатлари кенгашида сўзлаган нутқидир. Бунда вилоятдаги қўлга киритилган ютуқлар, камчилик ва вазифалар хусусида қимматли фикрлар баён этилган. Унда барча вилоятлар учун сабоқ бўладиган ишлар қилинганлиги қайд қилинган, раҳбарлик услубларини янада такомиллаштириш ва уларнинг самарадорлигини ошириш лозимлиги ўқитиб ўтилди. Бунинг учун шу кун талаби нуқтаи назаридан изчиллик билан ишни ташкил қилиш таъкидланди. «Мустақилликнинг, — дейлади нутқда, — олтинчи йилида яшаймиз. Бу тарихан қисқа муддат бўлсада, маълум бир янгилик моҳиятини англаб олиш учун етарли муддат деб ўйлайман.

Энди эскича ишлашга интилиш, эски қолипларни асраш, кечаги кун билан яшаш умидларидан воз кечайлик, эскилик сарқитларидан соқит бўлайлик. Янгиликка, янгича тафаккурга йўл очиб берайлик. Одамларни ҳам шунга даъват этайлик» (13-б.).

Ҳеч кимга сир эмаски, Республика раҳбарияти мустақилликнинг ilk давридан то шу кунларгача миллий кадрларни тайёрлашга алоҳида аҳамият бериб келмоқда. Бу соҳада талай ишлар қилингани маълум. Бироқ ҳозирги замон талаби ва тараққиётни кадрларнинг билимли бўлишини, уларнинг дунёқараши ва маҳорати тобора такомиллаштирилишини тақозо этмоқда. Бу муҳим масала бўйича ўз ечимини кутаётган муаммолар оз эмас. Шунинг учун ҳам Президентимиз 1997 йил 5 июнь куни Тошкентда «Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастурни тузиш» комиссиясининг йиғилишида замонавий кадрларни тараққиётимизнинг муҳим омили деб баҳолаб, уларни тайёрлаш бўйича ўзининг қимматли маслаҳатларини берди. «Истиқлол шарофати билан, — деди Президентимиз, — Ўзбекистон дунёга юз очди. Бутун дунёдаги демократик, мутараққий давлатлар тажрибасини ўрганиш имкониятлари ҳоят кенг. Бу борада ҳеч қандай тўсиқ йўқ. Улар тўплаган тажрибанинг биз учун мақбул жиҳатларидан фойдаланиш ҳам миллий дастуримизда кўзда тутилмоғи даркор. Энг муҳими, шунинг англаб етишимиз керакки, кадрлар масаласини ҳал этмас эканмиз, савий-ҳаракатларимиз қутилган натижаларни бериши, ҳаётимиз, маънавиятимиз ўзга-

риши қийин кечади. Демакки, замонавий таълим-тарбия тизимини ислоҳ қилиш, замон талабларига мос кадрлар тайёрлаш ишини йўлга қўйиш фаолиятимизнинг бош йўналиши бўлмоғи даркор.

Чунки, бизнинг халқимиз талант ва иқтидор жиҳатидан ҳеч кимдан кам эмас. Унга маърифатнинг равию йўллари очиб берилса, жаҳонда ўзига яраша обрўли ўринини эгалдай олади» (263-б.).

Китобдаги «Янгича тафаккур — замон талаби», «Асосий мақсад — иқтисодий юксалишга эришишдир», «Бухоро нефтини қайта ишлаш заводининг тантанали очилиш маросими», «Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида» ва бошқа масалаларга бағишланган нутқларнинг аҳамияти ҳам беқиёс каттадир.

1997 йилда маънавий ҳаётимизда ҳам муҳим тарихий воқеалар юз берди. Хусусан, «Шарқ тароналари» халқаро мусиқа фестивали очилди, Бухоро ва Хива шаҳарларининг 2500 йиллиги ўтказилди. Шахсан Президентимиз Ислам Каримовнинг ташаббуси билан мазкур тадбирларнинг жаҳон миқёсида ўтказилиши ва уларда юртбошимизнинг сермазмун нутқлар билан чиқиши тарихда ўчмас из қолдирди. Улар Ўзбекистоннинг қадимий юксак маданияти ва доврўғини жаҳон узра тартди.

Президентимизнинг китобдан кенг ўрин олган «Ўзбекистон XXI аср бўсагасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» номли асари моҳияти, йўналиши ва аҳамияти жиҳатидан ниҳоятда қимматлидир. Унда нафақат Ўзбекистонни, балки кўпгина жаҳон мамлакатларини қизиқтираётган ва ташвишлантираётган масалалар юқори савияда ҳал этилган. Асар билимдонлик билан пухта ёзилган бўлиб, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг мукаммал дастури сифатида намоён бўлиб турибди. У фақат келажакнинг йўл-йўриғи эмас, балки мустақилликка эришилгандан кейинги йилларда орттирилган бой тажрибанинг маҳсули сифатида ҳам диққатга сазовордир.

«Ўтган йилларнинг мантиқи, — дейилади асарда, — бизни ҳозирги кунда учта асосий саволга мурожаат қилишга ундамоқда. Ўзбекистоннинг келажаги ана шу саволларга қандай жавоб беришимизга боғлиқ. Булар қуйидагилардир: хавфсизликни қандай сақлаш лозим? Барқарорликни қандай таъминлаш даркор? Тараққиёт

йўлидан собит қадам ривожланиш нималар ҳисобига эришиши мумкин?

Хавфсизлик, барқарорлик ва тапланган йўлдан оғишмаслик деган ана шу оддий сўзлар замирида чуқур маъно-мазмун бор. Биз буни биллиб олмоғимиз ва англаб етмоғимиз зарур» (34-б.).

Бинобарин, асарда ниҳоятда мураккаб мақсад ва вазифалар гавдалантирилган. Унда Республика халқларининг хавфсизлиги, тараққиёти ва жаҳон даврасида мавқеини таъминлашга қаратилган масалалар таҳлил қилинган. Асарнинг «Хавфсизликка таҳдид» номли биринчи бобида минтақавий можаролар ҳақида сўз юритилиб, қонли тўқнашувлар орқасида бутун дунёда 50 миллион қочоқ борлиги айtilган. Сўнгги йилларда Афғонистон ва Тожикистондаги урушлар натижасида юз минглаб кишиларнинг ёстиғи қуриди, шаҳар ва қишлоқлар вайронага айлантилди.

Мазкур даҳшатли урушнинг қўшни давлатлар, шу жумладан Ўзбекистоннинг миллий хавфсизлигига ҳам салбий таъсир этиши мумкинлиги қайд қилинган. Унда миллий можароларни ва қонли урушларни фақат тинч йўл билан ҳал қилиш ва уларнинг олдини олишга қаратилган ҳаракатларни қўллаб-қувватлаш Республика стратегиясининг асосий йўналиши эканлиги таъкидланган.

Китобнинг «Диний экстремизм ва фундаментализм» масаласига бағишланган қисмида жаҳондаги энг йирик динлардан бўлган исломнинг жамиятдаги юксак урни ва одамзод ҳаётининг таркибий қисми эканлиги алоҳида таъкидланган. «Биз, — дейди Президентимиз, — дин бундан буён ҳам аҳолининг энг олий руҳий, ахлоқий ва маънавий қадриятлардан, тарихий ва маданий меросдан баҳраманд қилиши тарафдоримиз. Лекин биз ҳеч қачон диний даъватлар ҳокимият учун курашга, сиёсат, иқтисодиёт ва қонуншуносликка аралашиниш учун байроқ бўлишига йўл қўймаймиз. Чунки бу ҳолни давлатимизнинг хавфсизлиги, барқарорлиги учун жиддий хавф-хатар деб ҳисоблаймиз» (59-б.).

Китобда диний экстремизм ва фундаментализми билан бир қаторда буюк давлатчилик шовинизми ва агрессив миллатчилик қаттиқ қораланган. Чунки улар авторитар тузумнинг ўрнатилишига ва диктатуранинг тикланишига олиб келиши турган гап.

Этник ва миллатлараро зиддиятлар, коррупция ва

жиноятчиликка тегишли масалалар ҳам чуқур ва атроф-лича таърифланган. Унда давлатнинг этник сиёсати шахс ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг устувор бўлишига асосланиши зарурлиги, миллий озчиликнинг ҳуқуқлари ҳам камситилмаслиги шарт қилиб қўйилган.

Шунингдек, маҳаллийчилик ва уруғ-аймоқчилик муносабатлари ва экология муаммолари бўйича кенг кўламда фикр изҳор этилган. Китобнинг «Барқарорлик шартлари ҳамда тараққиёт кафолатлари» номли қисмида долзарб масалалар кўтарилган. Биринчи навбатда маънавий қадриятлар ва миллий ўзликни англашнинг тикланиши хусусида сўз юритилиб, шундай дейилади: «Тарих хотираси, халқнинг, жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудининг холис ва ҳаққоний тарихини тиклаш, миллий ўзликни англашни, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида гоят муҳим ўрин тутadi.

Тарих миллатнинг ҳақиқий тарбиячисига айланиб бормоқда. Буюк авлодларимизнинг ишлари ва жасоратлари хотирамизни жонлантириб, янги фуқаролик онгини шакллантирмоқда. Ахлоқий тарбия ва ибрат манбаига айланмоқда» (127-б.).

Китобда ўзбек халқи қаддининг тикланиши, миллий маънавий-ахлоқий идеалларнинг шаклланишида чуқур миллийлик билан умуминсонийликнинг чамбарчас боғлиқ бўлиши лозимлиги уқтириб ўтилади. Бу ҳолат Ўзбекистонда амалда ҳукм сураётганлиги туфайли миллатлараро тотувлик ва ҳамкорлик борган сари кучайиб бормоқда. Ҳозирда ҳар бир киши миллати ва динидан қатъи назар ўзига ҳосликни йўқотмаган ҳолда умумий руҳиятга ва хулқ-атвор фалсафасига, билимдонлик, ҳозиржавоблик ва мустақил фикрлаш сингари фазилатларга эга бўлаётганлиги қувонарлидир. Ҳозирги замон тараққиёти худди мана шундай одамларни етиштиришни талаб этмоқда.

«Фақат билимли, маърифатли жамиятгина демократик тараққиётнинг барча афзалликларини қадрлай олишини ва аксинча, билими кам, оми одамлар авторитаризмни ва тоталитар тузумини маъқул кўришини ҳаётнинг ўзи ишонарли тарзда исботламоқда» (134-б.).

Асарнинг давлатчиликни шакллантириш ва мудофаа қобилиятини мустаҳкамлаш масаласига бағишланган саҳифаларида истиқлол йилларида мустақил миллий давлатчиликнинг пойдеворлари бунёд этилиб, эски маъ-

мурий буйруқбозлик тизими ва бошқарув органлари тугатилганлиги баён этилган. Бунда 1992 йил декабрида конституциянинг қабул қилиниши катта аҳамиятга эга бўлди. Айни пайтда президентлик лавозимининг таъсис этилиши, янги демократик сайлов тизими асосида парламентнинг ташкил қилиниши муҳим сиёсий воқеа ҳисобланди.

Асарда навбатдаги вазифалар ҳам равшан ва аниқ белгиланган. «Ҳозирги вақтда, — дейилади китобда, — демократик сиёсий тизимнинг энг муҳим субъекти бўлмиш давлатчиликни ислоҳ қилишда янги вазифалар кўндаланг турибди. Бу, авваламбор, ҳозирги босқичда сиёсий институтларнинг ва нодавлат ижтимоий уюшмаларнинг хилма-хиллиги ҳамда уларнинг роли мустақамланиши, шунингдек, аҳолининг сиёсий фаоллиги ошиши асосида жамият ҳаётини янада демократиялаш вазифалари муҳим ва долзарб бўлиб қолганлиги билан изоҳланади» (141-б.).

Президентимизнинг миллий хавфсизлик ва қуроли кучларнинг тутган муҳим ўрни ва вазифалари ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳам асослидир. Ҳозирги замон шаронтида фуқаролар сиёсий фаолиятининг жўш уриб туриши ҳаво билан сувдек зарур. Буни яхши англаган юртбошимиз демократик институтларни ва фуқаролик жамияти асосларини шакллантириш бўйича ўзининг алоҳида фикрини билдиради. Мустақиллик ўрнатилган дан кейин Ўзбекистонда фуқароларнинг давлатни бошқаришда қатнашиш имконини берадиган қонун асослари яратилди.

«Бироқ, — деб уқтирилади китобда, — ҳали жамият ва фуқаролар давлатни бошқаришда иштирок этиш, ўзлари қандай бошқарилаётганлиги ҳақида маълумот олиш ҳуқуқини англай бошлашига ва ҳуқуқидан фойдалана оладиган бўлишларига эришиш керак (173—174-бб.). Шунингдек, сиёсий партиялар ва жамоат ҳаракатларининг жамиятдаги тутган ўрни юқори баҳолашиб, уларнинг фаолияти учун етарли шароит яратилиши кўрсатилган. Асарда бозор муносабатларининг қарор топиши, мулкдорлар синфининг шаклланиши, кучли ижтимоий-сиёсий, жуғрофий, стратегик имкониятлар, инсон салоҳияти ва ижтимоий ва ишлаб чиқариш инфраструктураси, туб ўзгаришлар ва ҳамкорлик кафолатлари сингари масалалар ўз ифодасини тўла топган.

Китоб жаҳон ҳамжамияти билан ҳамкорлик масаласини ёритиш билан ниҳоясига етказилган.

Умумий хулоса. Биринчидан, Президент Ислам Каримовнинг асарлари тамомила янги сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий тизимни қуриш жараёнида орттирган бой тажриба ва изланишларнинг маҳсулидир. Улар илмий асосда ёзилиб, назарий ва амалий жиҳатдан катта аҳамият касб этади. Уларда миллий давлат ва қўшиннинг куч-қудратини, тинчлик ва барқарорлик ва хавфсизликни, Республиканинг жаҳон даражасидаги мақоми ва салоҳиятини таъминловчи йўл-йўриқлар белгиланган.

Уларда янги иқтисодий тизимни, хусусий мулкчилик ва бозор иқтисодиёти, қишлоқ хўжалиги ва саноатни жаҳон андозаси даражасида ривожлантириш чоралари кўрсатилган. Ҳамда Ўзбекистоннинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорлигидан узил-кесил қутқариш йўллари баён этилган. Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигидаги ва хорижий мамлакатлар билан сиёсий-иқтисодий ва маданий алоқаларни тобора ривожлантириб бориш чоралари тавсия этилган.

Иккинчидан, асарлардаги фикр-мулоҳазалар қўлликдан озод этилган халқнинг ҳақ-ҳуқуқларини таъминлашда миллий ҳис-туйғулар, ўз-ўзини англаш, ватанпарварлик ва умуман, сиёсий фаолият жўш уриб муҳим ўрин эгаллаши масаласига қаратилган. Бу ўз навбатида маънавий ҳаётни янада бойитади ва такомиллаштиради, фан ва маданият равнақига катта имкониятлар яратади.

Айниқса, Президентимизнинг яқинда кенг ўқувчилар оммасига ҳавола этилган «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарининг таъсир доираси нафақат Ўзбекистонни, балки қатор Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлигидаги ва хорижий мамлакатларни ҳам қамраб олди. У кўп тилларга таржима қилинди. Асар Ўзбекистонда қурилаётган буюк давлат пойдеворини таъминловчи дастур, тараққиёт ва фаровон ҳаётнинг даракчиси сифатида улкан аҳамият касб этиб турибди.

«Мулоқот» ж., 1998, 3—4-сонлар.

ҚАЛБЛАРГА НУР СОЧГАН «ЎЗБЕГИМ»

Бутун республика аҳли таниқли ва севимли адиб Эркин Воҳидов таваллудининг 60 йиллигини ва «Буюк хизматлари учун» ордени билан тақдирланганлиги ҳақидаги хабарни зўр мамнуният ва хурсандчилик билан қарши олдилар. Қўпчилик қатори мен ҳам ғоятда шодландим. Бу борада бизлар ёлғиз эмасмиз. Зеро, унинг мухлислари хорижий мамлакатларда ҳам тўлиб-тошиб ётибди. Чунки, Эркин Воҳидов ноёб истеъдод ва фазилатлар соҳибидир. У ҳамиша она юрт дарди ва ишқи билан яшаб, зару дур каби товланадиган кўплаб шеърлар ва бошқа жозибадор асарлар ёзди. Бу табаррук зотнинг, айниқса, «Ўзбегим» шеъри оламга маълум ва машҳурдир. Уни мароқ билан ўқиб ёки тинглаб, куйга солинган қўшиғини эшитиб, ҳаяжонланмаган ва завқланмаган ким бор? Бундай одамни топиш амри маҳол. Бизда «Ёв қочса, ботир кўнаяди» деган нақл бор. «Ўзбегим» қасидасининг тарихий аҳамияти шундаки, у «ёв қочганда» эмас, балки шўро ҳукумати қиличини қайраб турганида жаранглади. У ёзилганида коммунистик партиянинг улуғмиллатчилик тоталитар сиёсати ҳукм суриб, ўз-ўзини англаш, она юрти билан ғурурланиш ва фахрланиш сингари миллий ҳис-туйғулар, миллий манфаатлар ҳибсда эди. Бутун мамлакатда қаттиқ назорат ва таъқиб авжга чиққан эди.

Қолаверса, ёзувчилар, шоирлар, олимлар ва умуман, зиёлилар ёппасига партиянинг қалбаки миллий сиёсатини, социализм тузумини, пролетар интернационализминини мақташ ва олқишлаш билан банд эдилар. Улар учун ўз миллатини улуғлаш ўта хавфли ва ғайритабиий эди. Мана шундай хатарли ва қалтис шаронгда фақат ўта жасоратли ва чинакам ватанпарвар кишигина бош кўтариб, партиянинг чизигидан четланиши мумкин эди. Бундай шахс Эркин Воҳидов мисолида яққол кўзга ташланди. Зеро, унинг «Ўзбегим» шеъри «оғзинга қулф ва оёғига кишан солинган» халқнинг миллий ҳис-туйғуларини ва сиёсий қарашларини чархлади. Менинг назаримда Эркин Воҳидов мазкур шеъри воситасида: «Эй, ўзбегим! Қўзингни оч, сен қудратли давлатларнинг ва оламшумул аҳамиятга молик тараққиётни яратган халқнинг авлодиси, ўз насл-насабингни, буюк ўтмишингни ва қадр-қимматингни унутма», — деб жар солди. Бу амалда ўз даври учун ошкора исёнкорликнинг худди

Ўзи эди. Энди «Ўзбегим» халқимизга қандай таъсир этганлиги хусусида айрим мисолларни келтираман.

Кунларнинг бирида марҳум академик И. Мўминовнинг хонасида академик Яҳё Ғуломов, Тарих институтининг директори М. Охунова ва унинг ўринбосари камилан суҳбатлашаётганимизда И. Мўминов:

— Мен Эркин Воҳидовнинг «Ўзбегим» шеърини ўқиб, ниҳоятда мамнун бўлдим. Айтингларчи, сизлар уни ўқидингларми? — деди. Яҳё ака билан Мелихон эшитганларини, лекин ҳали ўқимаганларини айтишди.

— Ҳамидулла, — деди у менга, — Сиз Эркин Воҳидов билан танишмисиз?

— Сиртдан биламан, лекин учрашмаганман. Ҳақиқатан ҳам «Ўзбегим» ажойиб шеърдир, — дедим.

— Ҳаммангизга шеърни ўқишни тавсия қиламан. Ҳамидулла, сизга топшириқ шуки, тайёрланаётган «Ўзбекистон ССР тарихи»нинг бир томлигидаги «Фан ва маданият» бобига Эркин Воҳидовнинг ижодини ва «Ўзбегим» шеърини киритинг.

И. Мўминовнинг бу шеърга юқори баҳо бериши ва таъсирланиши бежиз эмас эди. Чунки унинг ўзи миллатпарвар бўлганлиги учун шу руҳда суғорилган шеърни қадрлаши турган гап эди.

Афсуски, И. Мўминовнинг вафотидан кейин нашр этилган ўша бир томликка «Ўзбегим» шеърини киритишга йўл берилмади. Ўша даврда академиянинг Вице-президенти М. К. Нурмуҳамедов «давайте проявим осторожность» деб таклифимни рад этган эди.

Академик Яҳё ака меҳмондўстликда тенги йўқ одам эди. У уйида тансиқ овқат тайёрланадиган бўлса, дўстларини ва шогирдларини таклиф қилар эди. Шундай йиғилишларнинг бирида «Ўзбегим»ни шундай бир чиройли ва таъсирли ўқидиларки, ҳаммамиз ҳайратда қолдик. Сўнгра Яҳё ака «мен хонаки шоир ҳамман» деб ёшлик вақтларида дафтарга битилган шеърларини ўқиб берганларида, яна бир бор ҳайратландик.

Устоз ва мураббий Яҳё ака Эркин Воҳидовнинг мухлисларидан эди. У киши билан тўйда бўлганимизда, хонанда «Ўзбегим» ашүласини шу даражада моҳирона ижро этдики, домламизнинг кўзлари ёшланганлигини пайқадим. Бундай бўлишига асос бор эди. Яҳё аканинг акаси «миллатчи» ва «халқ душмани» айби билан отилган.

У кишининг ўзи ҳам кўп маротаба тергов азоблари-

ни тортган ва «қора рўйхат»га тушган олимлардан эди. Яхё аканинг миллий ҳис-туйғулари, миллатчилиги ва ватанпарварлиги таъқиб остига олинган бир пайтда «Ўзбегим»нинг жаранглаши унинг дарди ва аламига малҳам бўлди.

Қўшнимизнинг никоҳ тўйида Раззоқ Ҳамроев, Соиб Ҳўжаев ва Муқимий номли Мусиқали театрнинг бошқа артистлари қатнашган эди. Тўй қизиб, авжига чиққан пайтда Раззоқ Ҳамроев «Ўзбегим»ни катта иштиёқ ва мароқ билан ўқиганида, меҳмонларнинг ҳолати ва кайфияти бирданига ўзгариб кетди. Улар ўзаро суҳбатлашиб ва баҳслашиб, ота-боболаримиз ундоқ-бундоқ бўлган дейишиб, ҳар ким ўтмиш воқеаларини бир-бирига гапира кетди.

Менинг рўпарамда ўтирган Қосим ака эса: «Бувам Матниёз Хива хонлигида девонбеги лавозимида ишлаб, минора ва масжидлар қурдирган, ажойиб боғимиз ва кўп мол-мулкимиз бор эди, барчасини тортиб олишди. Мана, биргина Хивани олинг, ҳозир ундаги маданият ёдгорликлари жаҳон аҳлини ҳайратга солмоқда. Эркин Воҳидовга қойилман, ҳақиқатан ҳам биз ўзбеклар қадимий ва улуг халқимиз», — деди.

Гапга Анвар ака аралашиб: «Домла, нима учун тарихчилар «Ўзбегим» руҳидаги асарларни ёзмайдилар?» деди. У: «Шўримиз қурсин, наҳотки тарихимизни қандай бўлса, шундай ёзолмасак», — деб чиқиб кетди.

Шундан кейин ҳам баҳс тўхтамади, аксинча, миллатимиз тарихи хусусида ким нимани ўқиган ёки эшитган бўлса, шуни фахр билан баён эта берди. Бу суҳбатда таниқли ёзувчимиз Жамол ака (Алп Жамол) ҳам бор эди. «Ўзбегим»дан унинг ҳам қони жўшиб: «Биродарлар, навбати билан сўзлашинглар, Эркин Воҳидов ўзбекларнинг ўтмишини ва қадр-қимматини шунчалик фазога кўтариб, тарихий ҳақиқатни юзага чиқарибди, отасига раҳмат. Бундай кишини руҳлантирадиган ва қаддини ростлайдиган шеърни яратиш учун катта файласуф ва отининг калласидек бақувват юрак керак. Мана шундай юрак унда бор эканки, уни ёзишга жазм этган. Уни такрор ўқисам ва ашуласини эшитсам ҳам ҳеч тўймайман», — деди.

Хуллас, «Ўзбегим»нинг бир оддий тўйда ўқилиши одамларни тўлқинлантириб ва ҳаяжонлантириб, миллий ҳис-туйғуларини, ватан билан гурурланиш ва фахрланиш ҳиссини уйғотди. Бу ерда «Ўзбегим»нинг Респуб-

ликамизда бўлиб ўтган ҳар бир тўй, гапу гаштакларда, чойхоналарда ва бошқа жойларда ўқилиб ва куйланиб парвоз қилганлигини ҳисобласак ва жамласак, у кишиларда ватанпарварлигини ва у билан гурурланиш ва фахрланиш тўйгуларини денгиз ва дарё тўлқинлари ва каби куч-қудратга тўлдирганлигини кўрамиз.

Баъзи одамлар бундай дейишликка эътироз билдиришлари эҳтимолдан холи эмас. Аммо мен айтган ҳақиқатни қўллик ва манқуртлик асоратларидан қутула олмаган кишиларгина инкор этиши мумкин. «Зар қадрини заргар билади» деганларидек, ўзини, ватанини севган ва миллатпарвар бўлган ҳар бир киши «Ўзбегим»дан руҳлани, тетиклашди ва қаддини баланд ростлади. У зулматда инграб ётган халқни «буюк ўтмишимиз»га стаклади, кишиларда ишонч ва умид уйғотди. «Ўзбегим»нинг акс-садоси ўша даврларда ҳам озодлик ғоялари нақадар орзу қилинганидан дарак беради.

Шу ўринда И. Муминовнинг Амир Темур ҳақидаги асарини, Одил Ёқубовнинг Улуғбекка, Пиримқул Қодировнинг Бобурга, Мақсуд Қориевнинг Спитаменга ва Мирмуҳсиннинг Темур Маликка бағишланган тарихий романларини ҳам эслаб ўтиш жоиз. Бунга ўхшаш миллий манфаатларни ифода этувчи асарлар рўйхатини кўнайтириш мумкин. Бироқ, буни бир кичик бир мақола доирасида амалга оширишнинг иложи йўқ. Умуман айтганда, Эркин Воҳидов ва бошқа юқорида кўрсатилган муаллифларнинг асарлари ҳозирги мустақиллигимизнинг ва озодлигимизнинг маънавий заминини шакллантиришда жуда катта ўрин эгалладилар.

Мен Президентимиз Ислам Қаримовнинг Эркин Воҳидовни «Буюк хизматлари учун» ордени билан мукофотлаш ҳақидаги фармонини ўқиганимда, бу хизматнинг заминиди биринчи навбатда машҳур «Ўзбегим» турибди, деган ўйга бордим.

«Миллий тикланиш» г., 1997, 14 январь.

«НЕКСИЯ», «ТИКО», «ДАМАС» ФАҚАТ ТРАНСПОРТ ВОСИТАСИ ЭМАС

Кейинги олти йил мобайнида Ўзбекистонда буюк ўзгаришлар содир бўлаётганлигини кўриб турибмиз. Бу борада иқтисодий ҳаётнинг устунларидан бири бўлмиш саноат соҳасида ҳам салмоқли ютуқларга эришилмоқ-

да. Ҳатто, тамомила янги саноат тармоқлари ишга туширилди. Масалан, «ЎзДЭУ» автомобиль заводи шулар жумласидандир. Аммо айрим кишилар, хусусан, советпарастлар бу муҳим воқеанинг катта аҳамиятини назар-қисан қилмай, шундай дейишяпти: «Совет даврида қатор йирик саноат корхоналари қурилиб, Ўзбекистон индустриал мамлакатга айланган эди. Шу боис Асакадаги автомобиль заводини тилга олмаса ҳам бўлади».

Мен масалага бундай кўр-кўрона ёндошишни подонликдан бошқа ҳеч нарса эмас, деб баҳолайман. Келинг, яхшиси ўша даврдаги саноатнинг моҳияти ва йўналишига бир назар ташлайлик.

Маълумки, «социализм тузуми» вақтида у ёки бу республикада корхоналарни қуриш ва бошқариш марказнинг қўлида бўлган. Уларни қуриш ва ишчи кучларини жойлаштириш учун туб аҳолининг катта ҳажмдаги унумдор ерлари тортиб олиниб, қўлаб уй-жойлари арзон-гаровга бузиб ташланган. Бунинг натижасида ер участкаси олган кишилар иморат қуришда «қўлогача қарзга» ботиб, ночорликда бу дунёдан ўтиб кетардилар. Коммунистик партия раҳбарлари саноатни ривожлантириш ниқоби остида ўн минглаб кишиларни Республикамизга кўчириб келтириб, совуқ ва иссиқ сув, газ, телефон, канализация ва бошқа қўлайликлар билан таъминланган шишам уйларга жойлаштирадилар. Замонавий боғчалар, мактаблар ва бошқа жамоат бинолари қурилиб, ҳуллас улар яшайдиган кўчалар кишининг ҳавасини келтирадиган даражада ободонлаштирадилар эди.

Кўрсатилган хилдаги даҳалар ўзбекларнинг яшаш шароитига таққосланса, ачинарли ҳол кўзга ташланарди. Аммо, ўша замонларда бундай оғир шароитни ҳаспўслаш ва кўзбўямачилик билан шуғулланган раҳбарлар оз эмас эди. Масалан, Тошкент шаҳар партияси қўмитасининг биринчи котибларидан бири матбуотда ва телевидениеда айрим қилинган ишларни рўкач қилиб, «ёски шаҳар» бамисоли жаннатга айлантирилди, деб ташвиқот юргизган. Шунда жасоратли ва мард академик Я. Ғуломов кўзбўямачиликка чидай олмай, шикоят хати ёзиб юборган. Шу муносабат билан ўша биринчи котиб Я. Ғуломовни ҳузурига чақириб дўқ қилиб кўрқитиб қўймоқчи бўлган вақтида у: «Туркистон генерал-губернатори золим бўлишига қарамай, фуқароларга сизчалик манманлик ва қўноллик қилмаган»,

— деб чиқиб кетган. Бу воқеадан кейин Я. Ғуломов шаънига қарата таъналар ва ҳужумлар қизиб кетди. Бироқ бундан хабар топган Ш. Рашидов олимнинг «эски шаҳар» ҳақидаги фикрларини ва таклифларини инобатга олиш ҳақида кўрсатма берган. Мазкур воқеани шарҳлашимга сабаб — совет даврида фақат саноат корхоналари қурилишидан жабрланган одамларгагина эмас, умуман, маҳаллий аҳоли яшайдиган жойларда, хусусан, «эски шаҳарларга» деярли эътибор берилмаган. Ҳатто, табиий газ, ичимлик сув ва канализация билан таъминланмаган маҳаллаларнинг сон-саноғи йўқ эди. Бундай ҳолатнинг юзага келиши саноатни ривожлантириш баҳонасидаги устомонлик ишлари эди, албатта. Негаки, уй-жойлар қурилишига ва ободонлаштиришга ажратилган маблағларнинг деярли ҳаммаси биринчи навбатда саноат хизматчилари ва ишчилари яшайдиган «массив»ларга сарфланган.

Совет даври саноатининг фожиаси яна шулардан иборат эдики, биринчидан, корхоналарда маҳаллий миллатнинг салмоғини кучайишига зимдан йўл берилмаган. Улар кўпроқ «қора ишларга» жалб қилиниб, раҳбарлар, инженер-техник ходимлар ва малакали ишчилар четдан келтирилган.

Натижада ўзбеклар касб-кори бўйича «деҳқон аҳли» сифатида гавдаланиб, уларнинг кўпчилиги қишлоқларда ҳаёт кечирди. Шаҳарлар эса кўпроқ четдан кўчириб келтирилган аҳоли ҳисобига ривожланди. Ҳатто, янги алоҳида саноат шаҳарлари юзага келди.

Иккинчидан, саноатнинг муҳим тармоқлари умумиттифоқ вазирликларининг ихтиёрида бўлиб, мўмай даромадлар марказининг ҳазинасига тушарди. Ер ва сувидан, уй-жойларидан маҳрум қилиниб бир бурчакка сиқиб қўйилган туб аҳоли эса азоб-уқубат ва ночор ҳолда ҳаёт кечиришга мажбур этилди. Экология талабларини инобатга олинмаслиги орқасида ер, сув ва ҳаво заҳарланиб, касалликлар ва ўлим кўпайди. Тоталитар тизим саноатни жаҳон тараққиётидан четлаштиришга ва техника жиҳатидан жуда орқада қолишига олиб келди. Ҳамда Республикани хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирди. Саноатнинг асосий моҳияти ва йўналиши мустамлакачилик ва улуғмиллатчилик сиёсати асосида шакллантирилди. Умуман, саноат тармоқлари, асосан, совет давлати ва тоталитар тизимнинг манфаатларига хизмат қилди.

Мустақилликка эришилгандан кейин мустамлакачилик сиёсати қўпориб ташланиб, Ўзбекистон ўз саноатининг чинакам эгаси бўлиб қолди. Эндликда у, умуммиллат манфаатларини таъминлашга йўналтирилиб, жаҳон андозаси ва тараққиёти асосида янги хилдаги саноатни бунёд этиш биринчи вазифа қилиб белгиланди. Бу борада қадамма-қадам улкан ютуқлар қўлга киритилмоқда. Бу хусусда «ЎзДЭУ» автомобиль заводининг ишга туширилиши алоҳида аҳамият касб этади. Биргина мана шу завод мисолида ҳам ҳозирги замон саноатимизнинг моҳияти ва йўналиши ҳақида тасаввур ҳосил қилса бўлади. Чунки у, аслида фақат транспорт воситаси ҳисобланмай, чуқур сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий маънони англатади.

Хуш, улар нималардан иборат?

Биринчидан. Мустақилликнинг дастлабки йилида «Известия» газетаси Ўзбекистон ўз паровозидан, яъни Россиядан ажралди, шу боис у, мустақил равишда иш юрита олмай орқада қолиб кетади деб жар солган эди. Бу умидсизлик ва тушкунликка чорловчи фикрлар ора-миздаги айрим кишилар томонидан ҳам изҳор этилган эди.

Мана, кўз ўнгимизда, қисқа вақт ичида, «Известия»нинг мустамлакачилик руҳида баён этилган тарғиботи бутунлай асоссизлиги исботланди. Зеро бунга Асакада жаҳон андозаси даражасидаги автомобиль заводи ва бошқа ўнлаб замонавий саноат корхоналарининг фаолияти яққол далилдир.

Катта етишмовчиликлар ва қийинчиликларга қарамай, автомобиль заводининг тезкорлик билан ишга туширилиши халқимиз миллий ҳис-туйғуларининг ўсганлигини ва ватанга содиқлигини яна бир бор намоиш этди. Миллий автомобилсозлик саноатининг ривожини уни мустақиллик ва озодлик маҳсули сифатида баҳолаган завод жамоаси тараққиёт сари шахдам қадамлар билан кетаётганлигини кўрсатади.

Шуниси диққатга сазоворки, яқиндагина мустамлакачилик исканжасидаги халқ автомобиль заводи мисолида ҳам мураккаб ва нозик масалаларни ҳал этишга тўла қодирлигини амалда исботлади. Ажойиб автомашиналар халқимизда мустақилликка ишонч ва умидни янада мустаҳкамлаб янги зафарларга чорлади.

Иккинчидан. Ўзбекистонда автомобиль саноатининг ташкил топиши амалга оширилаётган иқтисодий исло-

ҳотларнинг ҳаётийлиги ва самарадорлигини кўрсатиб, мамлакатни хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозоридан холи этишга қаратилган курашнинг катта ютуғи ҳисобланади. Сир эмаски, кўп миқдордаги долларлар эвазига хорижий мамлакатларнинг автомашиналари келтирилмоқда. Бу бизнинг иқтисодий манфаатларимизга зиддир, албатта. Эндиликда бундай ҳолатни бартараф қилиш имкони яратилди. Зеро автомобилларимизни четга сотиш ҳисобига валюталар қўлга киритилиб, бойлигимизга бойлик қўшилади.

Автомобиль заводининг ишга туширилиши ва уни тобора кенгайтирилиши маҳаллий ишчилар қатламини кучайтириш ва иш жойларини яратишда катта аҳамиятга эгадир. Ҳозирданоқ бу борада ютуқлар кўзга ташланаётганлиги қувонарлидир.

Учинчидан. Автомобиль саноати ривожланаётганлигининг маънавий моҳияти ҳам мавжуд. Чупончи, у кишиларда ғурурланиш ва фахрланиш туйғуларини кучайтириб кучига-куч ва ғайратига-ғайрат қўшди. Менинг назаримда киши ҳавас қиладиган ажойиб машиналарни бутун Марказий Осиёда биринчи мартаба ишлаб чиқарилиши ҳар бир ўзбек қалбини тўлқинлантирди ва руҳини кўтарди. Бу хусусда айрим мисолларни келтираман.

Автомобиллар шаҳарда пайдо бўлганининг дастлабки вақтларида, кўчада унинг «Нексия» хилини қуршаб олган одамларнинг юзида табассум ва кўзларида севинч аломатларини кўрдим. Унинг муҳокамаси қизиқ кетиб улардан бири: «Қойилман, зўр машина бўлибди, "Волга"мни сотиб уни олмасам отимни бошқа қўяман», — деса, иккинчи бир киши: «Буни қаранглар, худди қаддиқомати келишган келинга ўхшайди, мен ҳам уни сотиб олишга аҳд қилдим», — деди.

Учинчи шахс ҳам ҳайратини яширолмади: «Ажабо бу машина Америкада ёки Германияда ишланганга ўхшайди, уни қайси магазинда сотаркин?» Борган сари машина атрофидаги одамлар сони кўпайиб ҳар ким билганини гапираверди. Ниҳоят машина номини қандай аташ бўйича баҳс бошланиб, уни «Ўзбекистон», «Лочин», «Сирдарё», «Андижон» номи билан аташ ҳақидаги сўзлар эшитилиб турди. Шу пайтда тўдадан «Малика» ва «Озодлик» сингари номлар ҳам эшитилди. Машина эгаси пайдо бўлганда уни саволлар билан қўмиб ташлашди.

Хуллас, шундай ажойиб манзаранинг гувоҳи бўлдим.

ки, «Нексия» Ўзбекистоннинг мўъжизаси сифатида барчани ҳайратлантирди, қойил қолдирди ва мустақилликнинг куч-қудратини гавдалантирди. Эндиликда бизнинг автомашиналариниз жаҳон кезиб, жонажон Ўзбекистон номини ва шон-шарафини таратади.

Ахир, бундай оламшумул аҳамиятга молик воқеа билан севинч-қувончга тўлмай бўладими? Албатта, йўқ.

«Миллий тикланиш» г., 1997, 15 апрель.

АМИР ТЕМУР ДАВЛАТИНИНГ МАФҚУРАСИ

Амир Темури даврини бошқатдан ўрганишимиз лозим. Нега деганда Амир Темури тузуқларини ўқисам худди бугунги замоннинг қатта-қатта муаммоларига жавоб топгандай бўламан.

Ислом Каримов

Президентимизнинг мазкур сўзлари заминда улкан ҳақиқат ётибди. Чунки Амир Темурининг фаолияти ва давлатининг моҳияти биз яшаётган замонга ҳамоҳангдир. Шу боис мустақиллик шарофати билан тарихчилар, ёзувчилар ва шоирлар Темури ва теурийлар даври бўйича талай ишларни қилдилар. Аммо бу даври кўлами шу даражада кенгки, ҳали ўз ечимини кутаётган масалалар уйилиб ётибди. Булардан бири Амир Темури давлатининг мафқурасини ўрганишдан иборатдир. Мавзу ниҳоятда мураккаблиги туфайли бир мақолада ёритишнинг имкони йўқ, албатта. Шунинг учун мақолани қўйилган биринчи қадам тарзида пнобатга олиниши мақсадга мувофиқдир.

Шуни айтиб ўтиш лозимки, мафкура ҳеч қачон осмону фалакдан тайёр ҳолда тушиб, сўнгра одамларнинг онгига сингдирилмайди. Шунинг учун айрим кишиларнинг миллий мафқурани яратиш лозимлиги ҳақидаги фикрларига қўшилмайман. Чунки ҳозирги замон мафқурасининг илдизлари чуқур тарихий даврларга бориб тақалиб, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг маҳсули сифатида аллақачонлар шаклланган.

Миллий мафқураимиз VI—VII асрларда, яъни Турк ҳоқонлиги даврида ўтмиш мероснинг якунловчи босқичи сифатида янада куч-қудратга тўлди ва мустаҳкам-

ланди. У, бу даврларда халқнинг қонига ва суяк-суягига гача шу даражада қаттиқ сингиб кетган эди-ки, ҳамон илҳомбахш куч сифатида ёлқинланиб турибди. Уш узоқ тарихий даврларда «турк» атамасининг кенг қўламда қўлланиши ва қатъиян расмийлаштирилиши катта аҳамият касб этади. Чунончи, «Турк ватани», «Туркий тил», «Турк ёзуви» ва «Турк давлати» сингари иборалар минтақадагина эмас, балки жаҳон аҳли қўз унгида тўла намоён бўлди. Шу равишда «Туркий мафкура» янги босқичга кўтарилиб, ўз-ўзини англаш, она ерга содиқлик, озодлик, эркинлик ва тараққиёт сингари омилларни қамраб олган. Унда халқни ва ватанни улуғлаш, жаҳон даврасида муносиб ўрин эгаллаш сингари ғоялар ўз ифодасини топди. Шунингдек, мамлакатда ўз-аро чиқишмовчиликларни ва урушларни бартараф қилиб, бирдамликни ва барқарорликни таъминлашга алоҳида аҳамият берилган.

Эй, туркийлар, тақдирга тан бериб,
Юрак-бағри қоп-қора қон бўлдингиз.
Қўргуликка кўникдингиз ноилж,
Юртингизда зору полон бўлдингиз.
Қўлдан кетди Турон замини неча бор,
Эй, туркийлар, айтинг бунга ким сабаб?
Бой берилди эркинлигу ихтиёр,
Туронийлар, айтинг бунга ким сабаб?
Айрилдингиз, айрилганни бўри ер,
Душман еди битта-битта айириб,
Кишан солди, Турон «занжирбанд бир шер»,
Тиз чўктирди душман сизни қайириб.
Туронлар, мана келди истиқлол,
Тезда қўлни қўлга бериб бирлашинг!
Бир олингу қўлга муқаддас юртни,
Аммо берманг энди уни душманга.
Ўур тилагим: Худо сизни сақласин,
Ўатто, тушда дуч келмангиз кишанга...

Ажабо, ундан 1200 йил илгари битилган мазкур мисраларда кейинги 130 йил мобайнида ота-боболаримиз ва биз босиб ўтган даҳшатли замонлар гавдаланиб турибди. Маълумки, ўзаро чиқишмовчиликлардан ва қонли урушлардан фойдаланган чор ҳукумати, сўнгра совет давлати Туркистон ўлкасини босиб олди. Натижада ўша битикларда қайд этилганидек, Туркистон кишанга солинди, Турон «занжирбанд шер»га айланти-

рилиб, юрак-бағри қора қонга белантирилиб озодликдан маҳрум қилинди. Ундаги «Мана келди истиқлол» ва «Қўлни қўлга бериб бирлашинг!» деган сўзлар бугунги кунда ҳам жаранглаб турибди. Шунингдек, «Берманг уни (ватани) душманга», ва «Хатто, тушда ҳам дуч келмангиз кишанга» деган сўзлар шу кун таълабига ҳам мосдир. Кейинчалик ўзбек номи билан аталган «Туркий мафкура» асрлар оша яшаб ўзининг асл моҳияти ва йўналишини ҳамон сақламоқда. Шунинг билан уқтириб ўтиш жонски, бу мафкура қаттиқ назорат ва таъқиб остига олиниб бир бурчакка сиқиб қўйилган вақтлари бўлган. Аммо уни ҳеч қандай куч маҳв қилолмаган. Вақти келиб у диллардан қайнаб чиқиб, умумхалқ ҳаракатларини юзага келтирган. Масалан, мўғуллар ҳукмронлигига қарши кўтарилган Маҳмуд Торобий ва Сарбадорлар қўзғолонлари шулар жумласидандир. Уларни миллий мафкуранинг мустақиллик ва озодлик ҳақидаги ғоялари чулғаб олган эди.

Мафкура ғояларига ақл-идрокли, ватанпарвар, жасоратли, тадбиркор ва умуман, ҳар жиҳатдан етук шахс бошчилик қилгандагина самарали бўлиши мумкин. Буюк Амир Темур мана шундай аҳёнда дунёга бир келадиган табаррук зотлардан эди. У, мустақиллик ва озодликнинг рамзи сифатида тан олинган шахс ҳисобланган. Амир Темур халқни зулмдан озод қилишни муқаддас бурч деб билган. У бу олий мақсадга содиқлигини амалда кўрсатиб, босқинчиларга қарши кураш олиб борди.

«Мовароуннаҳр аҳолиси, — деб ёзади у, — менинг бу ишимдан хабар топиши биланоқ, тезда (мўғулларга) ҳужум қилишим кераклиги ҳақида истак билдирдилар. Чунки уларнинг қалби золим мўғуллар тоифасидан бутунлай безиган эди. Мовароуннаҳр аҳолисининг каттаю кичиги менга бирлашди. Мамлакатнинг уламо ва машойихлари эса мўғулийлар тоифасини йўқ қилиш ҳақида фатво ёзиб бердилар. Улус амирлари ва қўшн бошлиқларининг баъзилари ҳам бу ишга қўшилиб бизга бирлашдилар. Бу тўғрида ёзилган аҳднома ва фатволарнинг нусхаси бу эди: «Тўғри йўллик халифалар, Аллоҳ таоло уларнинг жамисидан мамнун бўлсин, тутган йўлларига ва қилган ишларига мувофиқ Мовароуннаҳрдаги бутун аҳли ислом, сипоҳу раият ёхуд уламою машойих бўлсин, Амир Темурга иззату икром кўрсатиб, уни Амир Темур кутби салтанат олий деб

атасинлар ва уни Аллоҳнинг (ердаги) қудрати — салтанат тахтига лойиқ кўрсинлар»».

Демак жамоа аҳлининг барча тоифалари Амир Темурни ўзининг халоскори ва ҳукмдори сифатида қадрлаган эди. «Мусулмонларнинг, — дейилган ўша аҳдномада, — ери, номуси, мол-мулки ҳамда жонига зулм-ситам қўлини чўзган (мўғуллар) тоифасини даф қилишда ва умуман, йўқотишда Темурга (ёрдамлашиш учун) ўз мол ва жонларини (аямай), тиришиб ҳаракат қилсинлар. Биз ўз аҳду байъатимизга содиқ қолурмиз. Агар берган аҳд-паймонимиздан қайтсак, Аллоҳнинг қудратию қуввати ва ёрдамидан чиқиб, шайтон қудратию ёрдами йўлига кирган бўлайлик». «Бу фатвони, — дейди Амир Темур, — менга кўрсатганларидан сўнг жангу жадал байрогини кўтариб, (мўғуллар) устига лашкар тортишга қарор қилдим ва мазлумлар ҳақини зolimлардан олмоқчи бўлдим. Лекин бир неча рази кишилар бу сирни фош қилиб қўйдилар».

Шундан кейин Амир Темур ўлкани гоҳ у жойида, гоҳ бу жойида душманга қарши курашиб кўп азоб-укубатларни бошидан кечирди. Ҳатто, у бир неча бор ҳалокат ёқасида турди, лекин унинг ватанга муҳаббати ва иродаси букилмади ҳамда синмади. Унинг нафақат қалби, умуман, бутун жисму тани мафкуранинг ватанпарварлик, мустақиллик ва озодлик ғоялари билан суғорилган эди. У халқ ва ватан дардида яшаб, унинг равнақи учун ҳеч нарсадан тоймади. «Салтанат тўнини кийгач, — деб ёзади Амир Темур, — тинчлигу соғлиғим кетди, ўз тўшагимда роҳатда ухлаш ҳузур-ҳаловатидан воз кечдим. Ун икки ёшимдан турли диёрларни кездим, ранжу меҳнат тортдим. Ҳар хил тадбирлар қўллаб (ғаним) фавжларини синдирдим. Амирлар ва сипоҳийларнинг исёнларини кўрдим. Улардан аччиқ сўзлар эшитдим. Лекин сабру бардош билан ўзимни эшитмаган кўрмаганга солиб, уларни тинчитдим. Қилич кўтариб жанг майдонига отилдим ва шул тариқа дунёга ном чиқардим».

«Амир Темур тарихи» асарининг муаллифи Ибн Арабшоҳ ҳам Соҳибқироннинг фазилатларини шарҳлаб ёзган: «Темур тенги йўқ феъл-атворли, чуқур мулоҳазали киши бўлиб тафаккур денгизининг қаъри йўқ ва (унинг) тадбири тағича на текислигу, на ғадир-будур орқали йўл топилади».

Хуллас, халқ мафкураси Амир Темур сиймосида ва

фаолиятида тўла ифодасини топди. Шунинг учун ҳам мамлакат мустақиллигини тиклашга эришилди, халқ мафкураси Амир Темур давлатининг моҳияти ва йўналишини белгилади. У, бу даврда ҳам сиёсий, иқтисодий ва маънавий асосларга эга эди.

Мафкуранинг сиёсий соҳадаги тутган муҳим ўрни 1370 йилда Амир Темур давлатини барпо этилишида намоён бўлди. Бу ерда унинг мустақиллигини тиклаш ҳақидаги давлати амалга оширилди. Марказлашган ва қудратли давлатни юзага келтириш мафкуранинг асосий йўналишига айланди. Бунга эришиш учун, аввало, ўзаро чиқишмовчиликларга ва урушларга барҳам бериб, давлатни ички тарафдан мустаҳкамлаш зарур эди. Бу тўғрида Амир Темурнинг сўзларини келтириш ўринлидир: «Турон вилоятини забт этиб, Мовароуннаҳр вилоятини (мўғуллар) вужудининг хас-хашагидан тозаланимдан кейин баъзи улусларнинг амирлари менга итоат этиб бош эгишни истамадилар ва ҳар бири ўз қабилалари олдида (ҳеч кимга бўйсунмаслигини кўрсатмоқчи бўлиб) ноз қилиб турардилар. Амирларимдан баъзилари уларнинг ёнини олиб, менга "бу давлатга баримиз шерик бўлганимиздан кейин, уларни ҳам давлатга шерик деб билайлик" дедилар. Лекин уларнинг гаплари менинг салтанат юритишимдаги ғайратимга таъсир қилмади. Ўзимча кенгашдимки, "Худо битта, унинг шериги йўқдир. Шундай бўлгач, Аллоҳ таолонинг муқаддас мулки — ер юзига эгалик қиладиган (кадхудо) киши ҳам битта бўлиши керак". Амир Темур ўзининг бундай сиёсатини ҳокимиятни қўлга олгунга қадар ва кейин ҳам изчиллик билан олиб бориши туфайли бутун мамлакатда тинчлик ва осойишталик таъминланди. Амир Темур давлатининг мафкурасида қўшиннинг куч-қудратини ва жанговарлигини ошириш муҳим ўрни эгаллади. Аввало, Амир Темурни ўзи моҳир жангчи ва лашкарбоши ҳамда сипоҳларнинг жону дили бўлиб, улар билан бирга жанг майдонларида қаҳрамонлик намуналарини намойиш этди.

«Сипоҳларнинг, — дейди Соҳибқирон, — кўнглига нима ўтирса, шуни қилдим. Бошимга пўлат дубулға, эғнимга Довудий совут кийдим, белимга Миср қиличини боғлаб, баҳодирлиғу кураш тахтига ўтирдим». У сипоҳларни яроғ-аслаҳалар, маош ва бошқа зарур нарсалар билан таъминлашга алоҳида эътибор берди. Жангчиларнинг хизматларини қаттиқ қадрлади ва ўзи-

ни кўрсатганларга «Баҳодир» унвонини таъсис этди. Хатто, ҳарбий хизматга аёллар ҳам жалб қилинган эди. Зеро Ибн Арабшоҳ ёзади: «Темур аскарлари ичида аёллар ҳам бўлиб, улар жанг тўс-тўполонлари ва шиддатли тўқнашувларда матонат кўрсатардилар. Улар (душман) эркакларига қарши туриб мардонавор уруш қилардилар, жангда найза санчишда, қилич билан зарба беришда ва камондан отишда моҳир эркаклардан кўра ҳам ортиқроқ иш қилардилар. Агар улардан бири ҳомиладор бўлиб, йўлда кетаётган пайтда уни дард тутса, у ўз жамоасидан ажралиб, (йўлдан) четга чиқарди ва уловидан (отидан) тушарди. Кўзи ёригач, чақалоғини ўраб олиб, уловига минарди ва яна жамоасига келиб қўшларди».

Кўриниб турибдики, гап юритилаётган даврда мафкуранинг ватанга содиқлик ва жанговарлик ғоялари шу даражада барқ урганки, аёлларни ҳам жангга отлатирган. Аёлларнинг жанг майдонларидаги қаҳрамонона курашлари кишини ҳайратга солади. Айниқса, кўзи ёриган аёлларни дарҳол жангга шайланиши диққатга сазовордир. Маълумки тарихий асарларда Амир Темур аскарларини «ваҳший» кишилар тарзида тасвирлаш одат тусига қириб кетган. Ваҳоланки, Амир Темур ўзи юсак ахлоқ-одоб эгаси бўлганлиги учун қўшини ҳам шунга монанд ниҳоятда тартибли ва инсофли бўлган. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, «Темур аскарлари ичида олижаноб, ибодатли, тақводор, художўй, саховатли, ҳимматли кишилар ҳам кўп бўлиб, улар эзгуликларда (чексиз) манбалар бўлиб, бу (хайрлик)лар булоқларининг қирини ва чиқимлари бор эди. Асирни озод қилиш, ноқисликни тўлғазиш, ёнғинни ўчириш, (сувга) ғарқ бўлаётганини қўтқазиш, ўзгаларга хайру эҳсон кўрсатиш, бошига кулфат тушганга ёрдам қўлини чўзиш у (киши)лар одатларидандир».

Мафкуранинг том маънода умумхалқ ҳаракати сифатида гавдаланиши ва уни Амир Темур томонидан ниҳоятда сидқидиллик ва билимдонлик билан бошқарилиши орқасида, жанговар ва енгилмас миллий қўшини ташкил этилди. Эндиликда мамлакатни ташқи хавфдан сақлаш зарурияти туғилди. Тарихдан маълумки, чет элликлар ҳамини Туркистонга бостириб кириб, қирғин-барот ва талон-торож қилганлар. Амир Темур буларга чек қўйиб, душмакларнинг ўз ерида зарба бериб, ўлкани жаҳон миқёсига олиб чиқиш мақсадида, қатор

ҳарбий юришлар уюштирди. Натижада мафкурада улуғ давлатчилик ҳаракати авжига миниб, жаҳонни ларзага солган Темур империяси ташкил топди. Ҳозирги замон солтан назаридан қараганда у ғайритабиий бўлиб кўринадди. Лекин ўша даврдаги шароит у ёки бу давлатни ҳукмрон ёки қарам (мустамлака) бўлишини тақозо қиларди. Айниқса, табиий ва маънавий бойликка эга бўлган мамлакатлар ўша икки ҳолатнинг бирига дуч келиши турган гап эди. Амир Темур бунни яхши англаган ҳолда ташаббус кўрсатиб, она юртни бўлажак ташқи хавф-хатардан холи қилди. Бу ўз даври учун қўлланилган тўғри сиёсат эди, албатта. Борди-ю, Амир Темур давлати «ўз қозонида қовурилиб», таъсир доирасини қўшин мамлакатлар ҳисобига кенгайтирмаганда, карвон йўллари ва савдо марказларининг эгаси бўлмаганда, қудратли давлат юзага келмас эди. Юрт аҳли мафкурасида ҳуқуқий давлат, яъни мамлакатни қонун-қоида (демократик) асосда бошқаришга қаратилган ҳаракат кўзга ташланди. Урта аср тарихида бу камдан-кам учрайдиган воқеадир. Шу боис Амир Темур давлатининг мафкураси ўзига хос ижобий хусусиятлари билан ажралиб туради. Амир Темурнинг ўзи давлат қонунини (тузукини) ёзди ва изчиллик билан ҳаётга татбиқ қилиб борди. «Давлат ишларини, — дейди у, — салтанат қонун-қоидаларига асосланган ҳолда бошқардим. Тўра, тузукка таяниб, салтанатда ўз мартаба ва мақомимни мустаҳкам сақлаб турдим. Амирлар, вазирлар, сипоҳ, ранят ҳар бири ўз лавозим ва мартабасидан мамнун ҳолда хизматимда бўлиб, ундан ортиғига даъвогарлик қила олмади... Адолат ва инсоф билан Тангрининг яратган бандаларини ўзимдан рози қилдим. Гуноҳкорга ҳам, бегуноҳга ҳам раҳм қилиб, ҳаққоният юзасидан ҳукм чиқардим. Хайр-эҳсон ишларим билан одам кўнглидан жой олдим. Золимлардан мазлумлар ҳақини олдим. Золимлар етказган ашёвий ва жисмоний зарарларни исботлаганимдан кейин уларни шариатга мувофиқ одамлар ўртасида муҳокама қилдим ва бир гуноҳкорнинг ўрнига бошқасига жабр-зулм ўтказмадим». Бинобарин, Амир Темур мафкуранинг адолат ва инсон нуқтаи назаридан давлатни бошқариш гояларини ҳаётга татбиқ қилган эди. Бу хусусда мамлакатда қурултойлар чақирилиб муҳим масалалар бўйича мунозаралар ўтказилиши ҳам диққатга сазовордир. Шунингдек, Амир Темур саройида кенгаш таъсис этилиши ва ҳар бир маса-

ланинг муҳокама қилиниши демократия кўринишлари-
дан биридир.

Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Амир Темур бирои масала муҳокама қилинаётганда, «гап жиловини ташлаб қўйиб» эркин фикрлашга кенг йўл берган. У шундай дер экан: агар бир киши «масалага чуқур қараб, бир кун билан бир йил орасидаги ишлар оқибатини кўзлаб гапирса, унинг гуноҳи йўқ. Майли, ҳар кимса хатонинг энг ку-йисигача йиқилса ҳам ёки савоб чуққисига кутарилса ҳам фарқи йўқ, ҳеч бир тортинмасдан гапираверсин. Чунки агар хато қилса, бу нуқсон эмас, агар мақсадга мувофиқ бўлса, унга икки ҳисса мукофотдир». «Шунда ҳар ким, — дейди Ибн Арабшоҳ, — ўз жидду жаҳдини сарфлаб, бу масалада мақсади ва меҳнатини кўрсатиб, ўз ижтиҳоди берган натижасини намоён қилар, ўйла-ган фикри Темур муродига мувофиқ деб тасаввур этар-ди. Шу тарзда ҳамма фикрлар тўпланиб бўлгач, ушбу мажлис (аҳли) тарқаларди».

Гапнинг сирасини айтганда, Амир Темур сингари кишиларнинг маслаҳатига катта эътибор ва чанқовлик билан қарайдиган ҳукмдорлар тарихда унчалик кўп эмас. Унинг бундай фазилатлари ҳар бир соҳада катта ютуқларни қўлга киритиш имконини берди. Амир Те-мурнинг демократик йўналишда давлат бошқарганлиги-ни унинг тузукларидан ҳам билса бўлади. Бу хусусда Со-ҳибқирон шундай ёзган: «Кимки оқилона гапларни эр-ларча кескинлик билан сўзласа, унга ҳам қулоқ солар-дим, лекин айтилган ҳар бир маслаҳатнинг яхши ва ёмон томонлари ҳақида ўйлаб кўргач, тўғри ва савоб-лироғини танлаб олардим... Салтанатим мартабасини қонун-қондалар асосида шундай сақладимки, салтанатим ишларига аралашиб зиён етказишга ҳеч бир кимсанинг кўрби етмасди».

Кўриниб турибдики, Амир Темур давлатни мустаҳ-камлашда қонун-қондаларнинг тутган ўрнига алоҳида аҳамият берган. Бунинг орқасида унинг ҳокимияти шу даражада катта қудратга эга бўлганки, унга чанг со-лишга қодир киши топилмаган. Амир Темур кенгаш эт-ган масалаларни яна бир бор ўз сафдошлари билан биргаликда кўриб, кейин уларни сўзсиз ва қаттиқ қўл-лик билан амалга оширган. Шунингдек, у лабзи ҳалолли-лиги, поклиги ва салимийлиги билан шуҳрат қозонган.

Маълумки халқ мафкурасининг асосий таянчи ва бошқарувчиси ҳокимиятдир. Шу боис тахт хавфсизлиги

ва куч-қудратини таъминлаш ҳукмдорнинг муқаддас бурчидир. Лекин бу ҳар бир подшоҳ қўлидан келмаслиги орқасида босқинчилар ҳукмронлиги ўрнатилган вақтлар бўлган. Амир Темур эса ўз халқи олдидagi масъулиятини яхши англаган ҳолда ўз тахтининг хавфсизлигини сақлашга алоҳида аҳамият берган. Амир Темур давлатининг мафкурасида мамлакатнинг жаҳондаги маъдени таъминлаш ҳам ўз аксини топди. Соҳибқирон Шарқ давлатлари билангина эмас, балки Испания, Англия, Франция сингари Оврупо давлатлари билан дипломатик ва иқтисодий алоқалар ўрнатишга ва ривожлантиришга ҳаракат қилди.

Демак, давлат мафкураси сиёсий ҳаётнинг барча соҳаларида ўз ифодасини топган. У шунга ўхшаш иқтисодиётни ҳам қамраб олган эди. Чунончи, мўғуллар даврида қашшоқлашган хўжаликни тиклаш, савдо-сотиқни ривожлантириш ва фаровон турмушни яратиш муҳим вазифа ҳисобланди. Бу вақтларда сунъий суғориш ишлари, янги ерларни ўзлаштириш ва умуман, деҳқончилик кенг кўламда ривожлантирилди. Амир Темур фармони бўйича давлат деҳқонларни маблаг, ишлаб чиқариш қуроллари ва бошқа нарсалар билан таъминлаб турди. Ҳунармандчиликнинг барча тармоқлари ҳам ўсиш ва турли-туман маҳсулотлар ишлаб чиқарилди. Ички ва ташқи савдо ривожланиб, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Туркия, Ҳитой, Арабистон ва бошқа мамлакатлар билан алоқалар юқори босқичга кўтарилди.

Натижада мамлакатда мўл-кўлчиликка эришилиб фуқаролар яхши ҳаёт кечирдилар. Масалан, Испан элчиси Клавихо Самарқанд ҳақида ўзи кўрганларини шундай таърифлайди: «Бу заминда ҳамма нарса мўл-кўл бўлиб, ғалла, гўшт, мевалар ва паррандалар гўшти жуда сероб, қўйлар жуда йирик ва думбалари катта. Бу қўйлар жуда арзон ... нон шу даражада арзонки, ундан ортиқ арзон бўлиши мумкин эмас, гуруч эса ниҳоятда сероб. Бу шаҳар шу даражада бой ва ери унумлики, ҳайратда қолади киши... бу шаҳарнинг бойлиги фақат озик-овқат маҳсулотларидагина эмас, балки ипак газламалар, атласлар ва бошқа матолар, олтин буюмлар ва бошқа молларнинг кўплигида ҳам кўриш мумкин». У Бухорода ҳам фаровон турмушнинг гувоҳи бўлганлиги ҳақида ёзган. Умуман, Амир Темур давлатида мафкуранинг иқтисодий асослари ўз самарасини бериб, мўл-кўлчилик ҳукм сурди.

Мафқуранинг маънавий томонлари ҳам кенг қулаётган ёйди. Ундаги ватанини севиш, халқни улуғлаш, фажрланиш ва ғурурланиш сингари олий фазилатлар барқ уриб турди. Буларни Амир Темурнинг қуйидаги сўзларидан ҳам яққол билиш мумкин. У шундай ёзган:

«Бизки мулки Турон, Амири Туркистонмиз.
Биз ким миллатларнинг энг қадими ва энг улуғи
Туркнинг бош бўғинимиз».

Шубҳасиз бу дур каби терилган фикрлар ўша давр маънавий ҳаётининг йўналиши ҳисобланиб, ўзбек халқи ўз-ўзини англашини кўрсатади ва миллий ҳис-туйғулари жўшиб турганлигидан далолат беради. Шунинг учун ҳам буюк давлатчилик ғояси юзага келди ва у рўёбга чиқарилди.

Дин мафқуранинг устунларидан бири эди. Шу бонс Соҳибқирон дин ривожига алоҳида эътибор бериб, муҳим чораларни амалга оширди. «Яна тажрибамдан кўрдимки, — дейди у, — агар давлат дину тартиб асосида қурилмас экан, тўра-тузукка боғланмас экан, ундай салтанатнинг шуқуҳи, қудрати ва тартиби йўқолади. Бундай салтанат яланғоч одамга ўхшарким, уни кўрган ҳар бир кимса назарини олиб қочади. Ёхуд касу нокас тап тортмай кириб чиқадиган томсиз, эшиги—тўсиғи йўқ уйга ўхшайди. Шунинг учун ҳам мен ўз салтанатим биносини дини ислом, тўра ва тузук асосида мустаҳкамладим... Ҳар бир шаҳарда масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар қуришни, йўловчи мусофирлар учун йўл устига работлар бино қилишни, дарёлар устига кўприклар қуришни буюрдим».

Илм-фан, меъморчилик, санъат соҳалари ҳам ривожланиб маънавий ҳаёт юқори босқичга кўтарилди: Амир Темур саройида олиму фозилларга, дин пешволарига ва умуман, зиёлилар вакилларига зўр ҳурмат ва ғам-хўрлик кўрсатилди.

Амир Темур даврида маънавий ҳаёт барқ урганлиги ҳақидаги маълумотлар кўпчиликка маълум бўлганлиги учун уларга батафсил тўхташга ҳожат йўқ. Умумий ҳулоса шуки, Амир Темур давлатининг мафқураси сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг йўналтирувчи кучи ва кўзгуси сифатида гавдаланди. Унинг илҳомбахш куч-қудрати ва самараси буюк давлатни ва тараққиётни таъминлашда ҳал қилувчи омил бўлди. У узоқ тарихий давлрларда шаклланган халқчил мафқуранинг давом

ва такомили бўлиб, асрлар оша бизгача етиб келди. Эндilikда у, ҳозирги замон шароити тақозосига кўра, янги босқичга кўтарилиб, келажакдаги буюк давлат заминини ҳозирламоқда. Бу хусусда Амир Темурнинг ўлим тўшагида изҳор этган васиятини келтириш аини муддаодир: «Миллатининг дардларига дармон бўлмоқ вазифангиздир. Заифларни кўринг, йўқсилларни бой-лар зулмига ташламанг. Адолат ва озодлик дастурингиз, раҳбарингиз ўлсун. Мен каби узун салтанат сурмоқ истасангиз қиличингизни яхши ўйлаб чекингиз. Бир дафъа чеккандан сўнгра-да уни усталик-ла қўллангиз. Орангизга нифоқ тухумлари экилмаслиги учун кўн диққат қилинг. Баъзи нодимларингиз ва душманларингиз нифоқ тухумлари сочмоққа, бундан фойдаланмоққа чалишажакдурлар. Фақат васиятимда сизга идора шаклини, унинг илқуларини кўрсатдим».

Буюк Соҳибқирон мафкурасининг асосий моҳиятини ташкил этган — «миллат дардига дармон» бўлишга чақириги ҳозирги кунда ҳам сув билан ҳаводек зарур даъватдир.

Ўмумий ҳулоса шуки, Амир Темур давлатининг мафкураси сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаёт ғоялари ва амалий ишларининг бир-бирига чатишиб ва қоришиб кетиши орқасида юзага келган йўналтирувчи куч ҳисобланади. У жамият руҳининг режа ва мақсадларини, мустақиллик ва тараққиётни ифода этиб буюк ўзгаришларни юзага келтирди.

Ўша биз таҳлил қилаётган давр мафкурасининг куч-қудрати ва самарадорлиги шундан иборатки, жамиятнинг барча тоифалари энг олий фазилатларни ўзида муҷассамлаштирган, машҳур давлат арбоби ва лашкарбози Амир Темур атрофига метиндек бирлашиб, она юрт маишаатлари учун жонларини ҳам, молларини ҳам фидо қилдилар.

Келинглари, азиз юртдошлар, бизлар ҳам тарих синиқидан ўтган мана шу йўлдан матонат ва шиддат билан кетаверайлик.

«Мулоқот» ж., 1995,
9—10 сонлар.

ОЗОДЛИК УЧУН ТУҚИЛГАН ҚОНЛАР ЕХУД БУЮҚ ВАТАНПАРВАРЛИК КУРАШИ

Президентимиз Ислоҳ Қаримов таъкидлаганидек, 1991 йил 31 августда Ўзбекистон мустақиллигининг тикланиши тасодифий ва фавқулодда ҳодиса бўлмай, унинг учун олиб борилган курашларнинг илдишлари узоқ ўтмишга бориб тақалади. Зеро, ўша 31 августда Ўзбек халқининг қалбидан отилиб чиққан миллий озодлик ғоялари Чор Россиясининг тажовузлари, сўнгра ҳукмронлигига қарши курашларда шаклланган эди. Бу курашларда эрксевар ота-боболаримизнинг қонлари ба-мисоли дарё каби оқди, шаҳар ва қишлоқлар вайро-нага айлантирилди. Жуда катта маданий-маънавий та-лафотлар кўрилди.

Чор ҳукумати ўзбек халқининг ватанга содиқлиги ва жасоратини йўқотишга қаратилган ваҳшиёна чора-ларни изчиллик билан амалга ошириб борди. Аммо улар ўзбек халқининг қаддини бука олмади, аксинча, озодлик курашлари босқинча-босқинч авжига миниб борди. Авваламбор, 1892 йилда Тошкент шаҳрида халқ қўзғолони кўтарилди. Гарчанд у тор-мор этилган бўл-са-да, лекин унинг акс-садоси бутун Туркистон ўлка-си бўйлаб таралди. Унинг таъсирида Фарғона водийси-да, хусусан, Андижонда йирик халқ қўзғолони юзага келди.

ҚЎЗГОЛОННИНГ ЗАМИНИ ВА САБАБЛАРИ

Биринчидан, ўлкани Чор ҳукумати томонидан босиб олиниши ва сиёсий мустақиллик тугатилиши озодлик курашининг туб заминини шакллантирди. Чунончи, бос-қинчилар миллий давлат ва қўшинни, миллий маъму-рий тизим ва бошқарувни таг-туғи билан йўқотдилар. Уларнинг ўрнига мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмга асосланган бошқарув тизими жорий этилди. Олий ва ўрта лавозимларга Чор ҳукуматининг генерал-лари ва офицерлари тайинланди. Қўйи мансабларга эса маҳаллий халқ вакиллари — оқсоқоллар тайинланди. Бу-лар мустамлакачиларнинг ўта итоаткор ижрочилари эди, холос.

Шундай қилиб, асрлар мобайнида ўз халқига озми-кўпми хизмат қилиб келаётган маҳаллий миллатнинг табақа вакиллари четга суриб ташланди. Бу хусусда

Фарғона вилоят ҳарбий губернатори Чайковский шундай ёзган: «Бўйсундирилганига қадар Фарғона мустақил давлат ҳисобланиб, ўзининг тарихига, ҳукмрончилигига ва бошқарув тизимига эга эди. Булар йўқолганига ҳали чорақ аср бўлгани ва янги шароитга мослашганига бир киши умричалик вақт ўтгани йўқ. Илгари ҳукмронлик қилган нуфузли табақаларнинг оддий бир кишиларга айланмиш жараёни жуда қийин ва аламли кечмоқда. Шунинг учун тасодифий ҳодисаларнинг юзати келишини назарда тутган ҳолда туб аҳолини қаттиқ назорат остида ушлаб туриш ҳали узоқ давом этади».

Кўриниб турибдики, губернатор сиёсий танглик ва ҳавфни яхши англаб, таъқиб ва назоратни янада кучайтириш лозимлигини уқтириб ўтади. Шунини айтиб ўтиш лозимки, маҳаллий юқори табақа вакиллари ва илғор қисми фақат ҳокимиятдан маҳрум этилганликлари учун эмас, балки уларнинг ватанпарварлик ва миллий ҳис-туйғулари ҳам топталгани учун Чор ҳукумати қарши душманлик кайфиятида эдилар. Чор ҳукумати халққа сиёсий ва инсоний ҳуқуқларни беришни ҳаёлига ҳам келтирмай, улуғмиллатчилик — шовинистик сиёсатни изчиллик билан амалга ошириб борди. У Туркистон заминини том маънодаги мустанлак объект сифатида ўз панжасида қаттиқ ушлаб турди. Ана шу жиҳатларда қўзғолоннинг сиёсий сабаблари намоён бўлган эди.

Иккинчидан, қўзғолонни ўлкада юзага келган огир иқтисодий ва маънавий ҳаёт ҳам етилтирган эди. Авваламбор, чор ҳукумати барча унумдор ерларни чулу биёбонлар, тоғу тошлар ва сувларнинг эгаси бўлиб қолди. Айни пайтда тоғ жинслари ва ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар сингари ноёб бойликлар ҳам босқинчиларнинг ихтиёрида эди. Чор ҳукумати биринчи навбатда ўлкани Россиянинг хом ашё манбаи ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантириш учун ҳеч нарсадан тоймади. У, айниқса, пахтачиликни ривожлантиришга алоҳида аҳамият берди. Натижада XIX асрнинг 80-йилларидан бошлаб пахтачилик йил сайин ривожланиб, фожиали оқибатларга олиб келди. Чунки пахтани, асосан, янги ерларни ўзлаштириш ва сунъий суғоришни кенг кўламда ривожлантириш ҳисобига эмас, балки дон-дун ва полиз экинлари экиладиган ерларда кўп-лаб етиштириш авж олди. Оқибатда иқтисодий ҳаёт

тобора оғирлашиб борди. Бунинг устига-устак етиштирилган пахтанинг деярли ҳаммаси хом ашё сифатида Россияга узлуксиз жунатилди. Деҳқон оммаси меҳна-сиртмоғида яшашга мажбур бўлди.

Турли оғир солиқлар ва мажбуриятлар, маъмурият вакиллариининг адолатсизлиги ва талони ҳам халқнинг норозилигини кучайтириб борди. Пахтачиликнинг тобора ривожлантириб борилиши озиқ-овқатларнинг қимматлашишига олиб келиши билан бир қаторда ерсиз хўжаликларнинг сонини ошириб борди. Натижада чоракор, мардикор ва бошқа улгуржи ишлар билан шугулланувчи кишиларнинг сони кўпайиб кетди. Бу тонфадаги кишиларнинг орасида шаҳарларда тирикчилик дардида дайдиб юрган кишилар сони оз эмас эди.

Аёвсиз зулм кўп деҳқон хўжаликларини хонавайрон этди. Ўлканинг ҳаётига Россиядан тайёр маҳсулотларни келтириб сотилиши ҳам катта зарба бўлди. Уларнинг орасида олиб кетилган пахта ва бошқа хом ашёлардан ишлаб чиқарилган моллар ҳам анча эди. Масалан, газламалар ва кийим бошлар шулар жумласидандир.

Ўлкада ўнлаб турли банк ва фирмалар фаолият кўрсатиб, халқни том маънода шилиб, тинкасини қуришиб турди. Шунингдек, давлат хазинаси ҳам катта даромад олди. Ўлкада келгиндиларнинг ҳисобига янги шаҳар ва посёлкаларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши маҳаллий аҳолининг бошига битган бало бўлди. Чунки улар халқни унумдор ерлардан ва сувлардан маҳрум этилишига олиб келди.

Айниқса, темир йўлларнинг қурилиши мустамлакачилик сиёсатни янада кучайтириб, ўлканинг Россияга қарамлигини мустаҳкамлаб борди. Чор ҳукумати ўзбек ва бошқа туб аҳолининг миллий тили ва маданиятини ривожланишига ошкора тўсқинлик қилди. У мактаб ва мадрасаларни таъминлашга маблағ ажратмай, уларни ўрта аср қоқоқлигида сақлаш ва миллий ҳис-туйғуларни бўғишга қаратилган чораларни кўрди.

Чор маъмурияти ислом динини ҳам қаттиқ назорат остига олиб, унинг вакиллариини энг хавфли душман сифатида ҳисоблаб, вақф ерларини кескин қисқартирди ҳамда нуфузли кишилар «бурчакка» сиқиб қўйилди. Айрим маълумотларга кўра, қўзғолон раҳбари Муҳаммад халфа Собир ўғли (1856—98) халққа қаратилган

мурожаатида вазиятни қуйидагича баён этган: «Эй, биродарлар! Ҳаммангизга маълумки, юртимиз мусулмон юрти, эл мусулмон, халқ мусулмон... Юртимизга Россия келди. Худоёрхон ўрнига Кауфман, Умархон тахтига Черняев ўлтирди. Фарғона хонлиги ерида Москов хонлиги — оқ подшо ҳукмрон бўлди. Россия ватанимизни истило этди. Сўнгра тилимизни истило қилди. Секин-аста динимизни истило қилмоққа бошлади. Биласизларки, мусулмонларнинг ахлоқи бузилди. Босқинчиларнинг келганига ўттиз йил тўлмай, мусулмонлар рибога айланди, ҳалол-ҳаромни фарқ қилмас бўлди. Қозиларимиз бўйнига бут тақадиган бўлди. Ҳурриятимиз ғойиб бўлди, истиқлолимиз маҳв бўлди, ўзимиз ўтмас, сўзимиз кесмас бўлдик. Эй воҳ...

Оқ подшонинг номидан янги фармон келди. Николайнинг номини жума намоз ҳутбасига қўшиб ўқилсин деб ва яна кўчирма сиёсати ила ватанимизга мужикларни ерлаштирди, ҳар тарафни тўнғиззор қилди. Кубони (Қувани) — Федченко, Марғилонни — Турчакоф (Горчаков), Симни — Искобилиф (Скоблев), Бағдодни — Серова, Қонибодомни — Мельников деб, ҳамма шаҳарларимизга бирор урус генералларининг исмини тақди... Аксар мусулмонлар янги шаҳардаги ичкилик дўконларига, ошхоналарига, қиморхоналарига муштарий бўлди, фоҳишахоналарга ўрганди, мусулмонларнинг ахлоқи бузилди».

Мазкур ватанга содиқлик туйғулари билан сўғорилган сатрлар кўзғолон сабабларини англашда муҳим аҳамият касб этади.

КЎЗҒОЛОННИНГ БОШЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Юқори шарҳланган мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулм жамоа аҳлининг барча тоифаларини бирлаштириб, чор ҳукуматига қарши бош кўтаришига олиб келди. Шунинг айтиш лозимки, Фарғона водийсида халқ ғалаёнлари 1879, 1882 ва 1885 йилларда кўтарилган. 1885 йилда Дарвишхон бошчилигида ҳам кўзғолон юзага келган. Шунингдек, бундай ҳаракатлар 1895—97 йилларда содир бўлганлиги маълумдир. Мазкур озодлик курашлари пировардида, яъни 1898 йилда йирик кўзғолон кўтарилишига замин ҳозирлади... Бутун Россия-

ни ларзага солган мазкур қўзғолон, даставвал, Анди-
жон атрофидаги Мингтепа қишлоғида тайёрланган. Бу
ерда истиқомат қилаётган Муҳаммадали халфа Со-
бир ўғли асли ҳунарманд оиласидан чиққан бўлиб, йиқ-
чиллик (дукчиллик) ҳунари билан шуғулланган. Бироқ
у, дин пешвоси сифатида ҳам ном чиқариб, «камбағал-
парвар, бечораларни суювчи» бўлган. Ҳамда «қўлига
нима келса бева, бечораларга сарф қилиб турган». Му-
ҳаммадали халфа ўта ватанпарвар бўлганлиги учун
мазлум халқни мустамлака зулмидан озод этишни му-
қаддас бурч ҳисоблади.

У бир неча бор ишончли кишилар билан махфий
йиғилишлар ўтказиб, қўзғолонга тайёргарлик кўрган.
Биринчи навбатда қўзғолонга даъват этувчи «чақирит-
қоғозлари» Фарғона вилояти бўйича тарқатилиб, одам-
ларни Мингтепага келишлари таклиф қилинди. Муҳам-
мадали халфа қуйидаги тарзда халққа мурожаат қил-
ган эди: «Тарихда ўтган муаззам бир салтанат қўрғон,
қаҳрамон паҳлавонлар авлодимиз — бу зулматга ҳеч
қандай зируҳ чидамас. Қани биздаги шижоат? Қани аж-
додларимиздаги басолат? Сизларга нима бўлди? Му-
ҳаммад динида 400 олимимиз бордир, ҳаммаси мусул-
мон, ҳаммаси турк, ҳаммасининг исми Муҳаммад. Ҳам-
маси ҳанафий мазҳабдур. Бир исмда, бир мазҳабда, бир
қабристонда бу қадар олимлар Туркистондадир... Жа-
ҳон тарихида, ер юзида, кўк юзида бу мисли кўрилма-
гандур. Туркистонликлар ҳар қанча ифтихор этса ар-
зийдур, бажодур. Эй, биродарлар, бизлар шундай аж-
доднинг набираларимиз...

Эй биродарлар! Хурриятимизни олайлик! Ўз вата-
нимиз, ўз юртимизда ўзимиз ҳукумат қурайлик».

Бинобарин Муҳаммадали халфанинг ушбу оташин
ва ватанпарварлик мурожаати шу ҳақда гувоҳлик бер-
радики, у мазлум халқнинг хоҳиш-иродасини изҳор
қилиб, хурриятни, яъни мустақиллик ва миллий давлат-
ни тиклаш учун курашишга чақирди. Уша сатрларда
онг юртнинг буюк ўтмиши ва тараққиёти билан ғурур-
ланган ва фахрланган ҳолда қаҳрамонларча курашиш
лозимлиги алоҳида таъкидлаб ўтилди. Муҳаммадали
халфа томонидан руҳлантирилган ва отлантирилган
мазлум халқ 1898 йил 17 майда унинг бошчилигида Минг-
тепада бош кўтариб, Андижон шаҳари томон йўл олди.
Муҳаммадали халфа оқ от минган ҳолда қўзғолончи-
ларни бошлаб, йўлдаги бир неча қишлоқларни босиб

ўтди. Бу жойлардаги халқнинг талай қисми кўзғолончилар сафига қўшилди. Уларнинг орасида ўзбеклар билан бирга тожиклар ва қирғизлар ҳам бор эди. Кўзғолончилар йўлда айрим золим маҳаллий амалдорларни жазолашга ҳаракат қилдилар. Жумладан, оломон бир қозининг уйини талон-торож қилди.

1000 киёда ва 1000 отлиқ кишиларни ўз ичига олган кўзғолончилар Андижон шаҳаридаги ҳарбий гарнизонга ҳужум қилдилар. Бу ердаги жанг Андижон ҳарбий гарнизони бошлиғи Михайловнинг кўрсатишича ниҳоятда шиддатли бўлган. Гарнизон ичига бостириб кирган кўзғолончилар уйқудаги солдатларни бирма-бир ўлдираверганлар. Ҳар икки томон ўртасидаги жанг борган сари қизиб, солдатлар ваҳимага тушган. Бироқ улар дарҳол ўзларини ўнглаб олиб ҳужумга ўтганлар. Асосан, қилч, ханжар, сўйил, болта билан қуролланган кўзғолончилар ҳимояга ўта бошлаганлар. Уларнинг орасида ўлжага олинган туппонча ва милтиқ билан қуролланган кишилар бўлиб, солдатларга қашри ўқ узиб турганлар. «Бир маҳал, — деб ёзади Веселовский, — ўзбеклар чекина бошлади. Лекин байроқ атрофида бир тўдаси қимирламай турарди. Мулла кўк байроқ остида баланд овозда Қуръон ўқир, чекинишни истамас эди. Унинг ёнида баланд бўйли йигит байроқ кўтариб турарди. Шунда аскар отган ўқ муллани қулатди. Байроқдор унинг ўлигини қўлтиқлаб олди, аммо у ҳам ўлдирилди. Аскарлар ўзбекларни найза ва қўндоқлар билан уришди. Улар эса меҳнат қуроллари билан ўзларини ҳимоя қилишди, аммо муваффақият қозонишолмади».

Хуллас, шиддатли жанглардан сўнг солдатлар ғолиб келиб, кўзғолончилардан кўп кишилар ўлдирилди ва ярадор қилинди. Бундай бўлиши табиий эди, албатта. Негаки гарнизондаги яхши қуролланган мунтазам қўшинга, асосан, оддий нарсалар билан қуролланган оломоннинг бас келиши жуда қийин эди. Шунга қарамай кўзғолончилар қаҳрамонона жанг қилиб, 22 солдатни ўлдирдилар, 24 кишини жароҳатладилар. Кўзғолон бостирилгандан кейин жазо отрядлари Андижон шаҳри ва атроф жойларида шу даражада ваҳшийларча иш юритдиларки, уларга тегишли маълумотларни изоҳлашга қалам ожизлик қилади.

Кўзғолон қатнашчиларидан жами 777 киши ҳибсга олиниб, тергов қилинди. Кўп кишилар калтаклашларга ва қийноқларга чидай олмай, қамоқхоналарда ўлдилар.

Терговдан кейин 415 киши суд қилинди. Улардан 32 киши оқланди ва 380 киши ўлим жазосига ҳукм қилинди. Бундан ташқари кўп кишилар узоқ муддатли қамоқ жазоси ва сургунга ҳукм этилди. Қўзғолонда болалар ҳам қатнашганлиги учун улардан 3 та ёш бола тарбиявий қамоққа ҳукм қилинди.

Айни пайтда Мингтепага қарашли учта катта қишлоқдан аҳоли кўчирилиб, уларнинг хонадонлари ер билан яксон қилинди. Уларнинг ўрнида рус посёлкалари ташкил этилди. Булардан ташқари Андижон атрофида яна 5 та қишлоқ бузиб ташланиб, 700 хонадон йўқ қилинди.

1898 йил 12 июнда Андижон шаҳрига мажбурий суратда аҳоли, жумладан, болалар жамланиб, уларнинг ҳузурида Муҳаммадали халфа Собир ўғли, Ғойибназар Ортиқхўжа ўғли, Субхонқул Араббосов, Рустамбек Сотиболдибек ўғли, Мирзаҳамдам Усмонбосов ва Бўтабой Ғойибов сингари қўзғолон сардорлари дорга осилиб, шу ерга қўйилди ва қабрлари текислаб юборилди.

Хулоса: 1898 йил Андижон қўзғолонининг моҳияти ва йўналиши мустамлакачилик сиёсатини ва миллий зулмни йўқотиб, ватан мустақиллиги ва озодлигини тиклашдан иборат эди. Унинг қатнашчилари деҳқонлар, чорвадорлар, ҳунармандлар, мардикорлар ва бошқа оддий кишилардан ташкил топган эди. Шунингдек, унда маҳаллий юқори табақаларнинг ватанпарвар, жасоратли ва мард вакиллари фаол қатнашдилар. Шуниси диққатга сазоворки, қўзғолончилар тўғридан-тўғри ҳарбий гарнизонга ҳужум қилиб, озодлик курашини юқори чўққига кўтарди. Қудратли давлатнинг устуни бўлмиш ҳарбий гарнизон билан тўқнашиш миллий озодлик ҳаракатлари тарихида камдан-кам учрайдиган ҳодисадир. Андижон қўзғолони бостирилган бўлса-да, аммо у чор ҳукуматининг ўлкадаги мавқеига анча қаттиқ зарба бериб, халқнинг миллий ҳис-туйғулари ва сиёсий онгини янада ўстирди ҳамда янги озодлик курашларига замин ҳозирлади. Зеро, ҳажми ва салоҳияти жиҳатидан тенги йўқ 1916 йилдаги қўзғолонлар, сўнгра «босмачилик» ҳаракати Андижон қўзғолонининг манتيқий давоми ва маҳсулидир. Айни пайтда қўзғолон кўз ўнгимизда Ўзбекистон мустақиллиги учун олиб борилган зафарли курашнинг бақувват илдизи сифатида тарихда ўчмас из қолдирди.

Иншоллоҳ, озодлик учун тўкилган қонлар беҳудага

кетмай, юртбошимиз Ислом Каримов бошчилигида мустақилликка эришилиб, ота-боболаримизнинг орзу-истаклари ниҳоят рўёбга чиқди. Бундай озодлик, бахт-саодат билан ғурурланиш ва фахрланишга ҳақлимиз.

«Ўзбекистон овози» г., 1998, 14 май.

1916 ЙИЛГИ МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК КУРАШИ¹

Аввало, шунини айтиб ўтиш керакки, ўзбек халқи ўзининг кўп асрлик тарихи давомида хорижий давлатларнинг тажовузларига ва ҳукмронлигига қарши курашиб келди. Унинг мустақиллик ва озодлик учун олиб борган қонли жанглари тарих саҳифаларида олтин ҳарфлар билан битилган. Масалан, Аҳмонийлар, македониялик Александр, Араб халифалиги, Чингизхон бошлиқ муғулларга қарши қаратилган курашлар шулар жумласидандир. Озодлик курашлари чор Россияси ўзбек хонликларини босиб олгандан кейин ҳам содир бўлди. Буларнинг орасида энг машҳури 1916 йилги халқ қўзғолони ҳисобланади. Бу умумхалқ ҳаракати шу даражада кенг куламда ва кучли ўтдики, унга тенг келадиган озодлик курашлари бўлмаган десак хато бўлмайди. Шуниси диққатга сазоворки, қўзғолон Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг деярли барча жойларини қамраб олди. Унда ўзбеклар, тожиклар, қozoқлар, туркманлар, қирғизлар, қорақалпоқлар ва уйғурлар фаол қатнашдилар. Унинг акс-садоси бутун Россия империяси бўйлаб таралди. Хўш, қўзғолонни юзага келтирган сабаблар нималардан иборат эди?

Чор ҳукумати Туркистонда туб аҳоли вакиллариини олиб ва ўрта бошқарув идораларига яқинлаштирмасдан уларни фақат қўйи мансабларгагина тайинлар эди. Бу тоифадаги маҳаллий амалдорлар чор ҳукумати сиёсатини амалга оширишга хизмат қилардилар, холос. Ўзбеклар сиёсий ҳуқуқлардан маҳрум этилиб, ҳокимият бутунлай чор амалдорлари қўлида эди. Туркистон генерал-губернатори шу даражада кенг ҳуқуқ ва катта имконларга эга эдики, уни «ярим подшоҳ» деб атагандар.

Оврупо давлатлари орасида Чор Россияси қолоқлиги,

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг 1991 йил 6 сентябрь сонидида шу номда эълон қилинган мақола тўлдирилиб, кенгайтириб эълон қилинмоқда.

ўз ҳудудида ўта даражада адолатсизлиги ва **золимлиги** билан ажралиб турган. Бу мамлакатда самодержавие, яъни яккаҳокимлик сиёсати тўла ҳукм сурган. Чор ис-тибодди тобе барча халқларни исканжасида қаттиқ уш-гизлар ва туркманлар каби фуқаролар ғоят мушкул аҳволда бўлган. Шунинг учун ҳам Россияни бежиз «халқлар турмаси» деб баҳоланмаган.

Чор ҳукумати ва рус капиталистлари Туркистон аҳо-лисини талаш йўлида ҳеч нарсадан тоймадилар. Улар пахтадан олинадиган даромадларини ошириш учун ўз-када пахта яккаҳокимлигини зўр бериб ўрнатишга ҳа-ракат қилдилар. Натижада, пахта, ипак ва кўплаб хил-ма-хил ноз-неъматлар Россияга тобора кўп миқдорда олиб кетилди. Бу эса Туркистонни Россиянинг хом ашё манбаига айланишига олиб келди. Россиядан, асосан, тайёр саноат моллари келтирилди. Русия капиталист-лари Туркистонда арзон баҳога олинган пахтадан тайёр-ёрланган газлама ва бошқа кийим-бошларни қиммат нархда пахтакорларнинг ўзига қайта сотганлар. Бу эса капиталистларнинг даромадларини икки томонлама ва бир неча даражада кўпайишига олиб келган. Шўр-лик пахтакор эса бир бурда нонга зор бўлган.

Ўлкада чоп этилган «Окраина» («Чекка ер») рўзнома-сининг 1896 йилги сонларидан бирида қуйидаги маълумотлар келтирилган: «Рус саноати эҳтиёжини қондириш мақсадида пахтачиликнинг ривожлантирилиши саноат эгаларидан ўзга ҳеч кимга фойда келтирмади. Пахта арзон баҳода олиниб Русияга юборилди. Шу пахтадан ишланган тайёр маҳсулотлар у ёқдан ўлкага келтири-либ сотилди, катта фойда кўрилди. Мавжуд пахта май-донларини қисқартириб, меъёрида экиш ҳақида жўшиб гапирилди-ю, пахтани экишавердилар».

Чор ҳукумати маҳаллий аҳолидан йиғиладиган со-лиқ ва тўловлардан катта даромад оларди. Хуллас, меҳнаткаш омма чор ҳукумати ва капиталистлар томо-нидан таланиб келарди. Натижада уларнинг бўйидаги қарз миқдори ошгандан ошиб борарди. Чунончи, 1912 йилдаги пахтакорларнинг давлат ва хусусий банклар-дан қарзлари 156 миллион 712 минг сўмни ташкил эт-ган. Шундан 80 миллион 979 минг сўм пул Фарғона вилояти пахтакорлари зиммасига тушган эди. Қарздор-лик деҳқонларни бир парча еридан маҳрум қилган, ҳу-жалигини хонавайрон этган.

Оврўполик олим Грум Гримжайло маҳаллий деҳқон турмуши ҳақида шундай ёзган эди: «Деҳқоннинг уйи ва хўжалиги шу даражада харобки, бундай турмушни бирон бир бошқа жойда кўрмаганман. Рўзгорларида икки-уч темир асбоб, икки-уч сопол идиш бор эди, холос. Уйнинг бир бурчагида йиртиқ, яғир босган бир нечта ёстиқ, кўрпа пала-партиш уюлиб ётарди. Деҳқонлар қорамтир кўкрагини очиқ қолдириб яғир ятак, устидан йиртиқ чопон кийишади. Аёллар ва болалар ҳам йиртиқ кийимларда юришади. Машаққатли меҳнатдан сўнг улар куч-мадор тўплаш учун атала ёки жўҳори, ё буғдой, ё арпани қатиққа аралаштириб гўжа тайёрлаб ичишади. Улар кўпинча ўша овқатни тановул қиладилар ва мудом машаққатли меҳнат билан банддирлар». Пахтачиликнинг ривожланиши боболаримизни ана шундай ғоят ачинарли кун кечиришга мажбур қилиб қўйганди.

1914 йилда бошланган Биринчи жаҳон уруши Россиядаги барча миллат ва элатларнинг бошига кўпдан-кўп азоб-уқубатларни ва ташвишларни солди. Халқ хўжалигини издан чиқиб кетиши мамлакатда очарчиликни ва қашшоқликни тобора кучайтириб юборди. Бу ҳолат, айниқса, Туркистон ўлкасида кўзга ташланади. Чор ҳукумати ва капиталистлар уруш кетаётганлигини рўкач қилиб, ўлка аҳолисини янада қаттиқроқ талади ва зулм остига олди. Улар беш панжаларини оғзига тикиб иш юритдилар. Оғир иқтисодий вазиятга қарамай, чор ҳукумати Бухоро (Когон — Қарши — Термиз), Фарғона (Қўқон — Наманган — Андижон), Еттисув (Аргс — Бурнас) темир йўлини қурди. 1916 йилда Фарғона темир йўли қуриб битказилди ва ишга туширилди. Бундан мақсад ўлканинг деҳқончилик маҳсулотларини ва табиий бойликларини Россияга олиб кетиш эди. 1914—16 йилларда 41 миллион пуд пахта, 3 миллион пуддан ортиқ пахта ёғи, 200 минг пуд совун, 300 минг пуд гўшт, 47 минг пуд балиқ, 70 минг от, 12797 туя, 270 арава, 1344 ўтов, кўп миқдорда қуруқ мевалар ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари Россияга жўнатилган эди. Шунингдек, 1914 йилда Еттисув вилоятидан 34 миллион сўмлик йирик ва майда қорамол, 1915 йилда Сирдарё ва Еттисув вилоятларидан бир миллион қўй олиб кетилганлиги маълумдир.

Ўлкада ғалла етиштириш ва чорвачилик орқага кетди. Россиядан ғалла келтириш эса анча камайди. Ўл-

тижада рус ғалласига умид боғлаб пахта экаверган ўзбек деҳқони жуда қийин аҳволга тушиб қолди. Айрим маълумотларга кўра, 1916 йилда Фарғона вилоятининг одатда оладиган ғалласи 12—14 миллион вилояткамайди. Бутун ўлкада эса бундай етишмовчилик 22 миллион пудни ташкил этди.

Озиқ-овқат, кийим-кечак, газлама ва қурилиш материалларининг нархи кун сайин ошиб борди. Масалан, газлама нархи 300—400 фоизга, кийим-кечак нархи 200—300 фоизга, қанд нархи 250 фоизга, пойабзал нархи 300—400 фоизга кўтарилди. Фарғона водийсида илгари 50 сўм турадиган отнинг нархи 100—200 сўмга, 5—9 сўмлик қўйнинг нархи 30—35 сўмга кўтарилди. Ғалла ва ноннинг нархи ҳам ошиб кетди. Булар кам-дек чор ҳукумати солиқларни ва мажбуриятларни кўпайтирди. Ер солиғи 1914 йилдаги 6.869.021 сўмдан 1916 йилда 14.311.771 сўмга етди. Бир пуд пахта толасига 2 сўм 50 тийиндан қўшимча солиқ жорий этилди.

1915 йилнинг 1 январидан бошлаб, туб аҳолидан ҳарбий хизмат ўтамаганликлари эвазига даромадларидан қўшимча 21 фоиз ҳарбий солиқ олиш буюрилди. Уруш туфайли пахтанинг бозор нархи кўтарилди. Бундан пахтакорлар бирмунча фойда кўришлари мумкин эди, лекин чор ҳукумати тўқимачилик саноати эгаларининг талабига кўра пахта савдосини назорат остига олиб, унинг бозор баҳосини 30—31 сўмдан 24,50 сўмга туширди. Бу деҳқонларга зиён келтирган бўлса, капиталистларнинг чўнтагини тўлдирди. Масалан, биргина Тьерс тўқимачилик саноати 1913—14 йилларда пахтанинг эски нархидан 1.893.000 сўм фойда кўрган бўлса, кейинги 1915—16 йилларда у 9.931.000 сўмга чиқди. Деҳқонлар оммаси банклар, фирмалар ва маҳаллий судхўрлардан олган қарзлари орқасидан ҳам мушкул аҳволга тушиб қолган эдилар. Айниқса, пахтачиликнинг ривожланиши деҳқонларни янада оғир аҳволга солиб қўйди.

«Пахтачиликни ривожлантиришга қаратилган тадбирларнинг чораларнинг салбий томони шу бўлганки, — деб ёзди В. И. Юферов, — уларни тайёрлаш ва амалга оширишда халқларнинг манфаатдор доиралари қатнаштирилмади. Пахтанинг асосий ишлаб чиқарувчиси деҳқонларни ва умуман, пахтачиликка алоқадор бошқа кишиларнинг сўзларига аҳёнда қулоқ солинди, холос. Бу бошқаришда савдо-саноат доираси яхши аҳволда туриб, у

талабларини Қўқон биржа комитети ва Москва биржа комитети қошидаги пахта комитети орқали амалга ошириши мумкин эди». Пахта районларидаги деҳқонларга келганда шунини айтиш керакки, улар уюшмаган оммадан ташкил топиб, ўз эҳтиёжларини гапириш ва ўз манфаатларини ҳимоя қилиш имконидан маҳрум эдилар. Қишлоқ хўжалик жамиятларини эса, пахтакор деҳқонларнинг манфаатларини ҳимоя қилади деб айтиш мумкин эмас, албатта. Қишлоқ хўжалиги жамиятлари катта йирик ер эгаларини ўзига бирлаштириб кенг деҳқон оммасидан узоқ эди. Шунинг учун, қишлоқ хўжалик жамиятлари, деҳқон оммасининг манфаатларини етарли даражада акс эттира олмас эди.

Бинобарин, пахтакорларнинг эҳтиёж ва талабларини амалга оширувчи ва ҳимоя қилувчи бирорта ташкилот ёки жамият бўлмаган. Пахтакорлар юқори ва қуйи маъмурият, савдо-саноат сармоядорлари ва маҳаллий бойларнинг талон-торож қилиш манбаига айлантирилган эди. Пахтакор устидан юргизилган зулм ва азобнинг чегараси йўқ эди. Одатда, эрта баҳорда пахтакорлар хўжалигида озиқ-овқат, кийим-кечак ва маблағга муҳтожлик ниҳоятда кучайиб, ерни ҳайдаш, уруғлик сотиб олиш ва экин ишларига ҳеч нарсаси қолмас эди.

Шу пайтда банклардан пул олган фирма вакиллари пахта районларини кезиб, пахтакорлар билан қарзга пул бериш ҳақида шартнома тузардилар. Бу ишни амалга оширишда маҳаллий шароит ва урф-одатларни яхши билган маҳаллий маъмурият вакиллари, даллоллар, чистачи¹ ва аравакашлар воситачилик қилардилар. Ҳар бир фирма вакиллари биринчи навбатда вилоят ҳокимларини ва оқсоқолларини ўзига оғдиришга ҳаракат қилганлар. Улар бунга эришиш учун зиёфат ва совғалар уюштирганлар. Фирма воласть ҳокими ва оқсоқоли билан яхши муносабат ўрнатиши биланоқ, унинг фаолияти учун кенг йўл очилган.

Туркистонда воласть оқсоқоли ва ҳокими жуда ғалати шахс ҳисобланади. Одатда, оқсоқоллик ва воласть бошличилигига бой кишилар сайланган, сайлов олди харажатлари баъзида ўн минглаб сўмларни ташкил этган. Ваҳоланки, воласть бошличилигига бир йилда бери-

¹ Чистачи пахтани деҳқонлардан сотиб олиб, чаноқдан тозалатиб фирмаларга сотган.

ладиган маош 600 сўмга туғри келади. Ҳокимиятга бундай бошлиқ утириши биланоқ, сарфланган пулларни аҳолидан анча ошиғи билан қайтариб олган. Бу харажатларни ундиришнинг асосий оғирлиги пахтакорларнинг зиммасига тушган. Шу равишда, маҳаллий бейлар ҳам меҳнаткаш омма устидан қаттиқ зулм ўрнатган эди. Шунинг учун улар ҳам аҳолининг нафратига учраган эдилар.

Хуллас, оғир солиқлар, қарздорлик ва қаҳатчилик деҳқонларни бир парча еридан ва мол-мулкларидан маҳрум бўлишига олиб келди. Натижада мардикорлар ва чоракорлар сони кўпайиб кетди. Уруш баҳонаси билан ўзбеклар ва бошқа туб аҳоли қаттиқ таъқиб ва сиқув остига олинди. Бутун ўлкада вазият ғоятда оғирлашди ва кескин тус олди. Бундан қаттиқ чўчиган чор ҳукумати зўр бериб туб аҳолини рус давлатига нисбатан содиқ бўлишликка чақириб, ватанпарварлик туйғуларини намойиш этишни талаб этади. Давлатга қарши қилинган ҳар қандай хатти-ҳаракат дарҳол қаттиқ жазоланиши ҳақида маъмурият кўрсатма олди. Ҳатто, масжидларда ва мадрасаларда рус императорига саломатлик ва узоқ умр тилаган ҳолда хутба ўқиш бўйрилди.

Чор ҳукумати вакиллари ва капиталистлар қуйи маҳаллий ҳокимият вакилларига таянган ҳолда меҳнаткаш оммани мустамлакачилик исканжасида шу даражада сиқдики, унга бошқа чидашнинг иложи бўлмай қолди.

Бундай аянчли ҳолни шоир Завқий шундай таърифлаган:

Қаҳатчилик бўлди, бу Фарғонамизда,
Топилмас парча нон вайронамизда...
Улим хавфи ўраб қишлоқларни,
Не қишлақу жибол авлоқларни,
Қирилди қанча одамлар вабодан,
Нишона қолмади меҳру вафодан.

Шундай оғир вазиятда 1916 йил 25 июнда Рус императори Николай II имзоси билан «Империядаги рус бўлмаган эркак аҳолини ҳаракатдаги армия районида мудофаа нишоотлари ва ҳарбий алоқа йўлларини қўриш учун олиб бориладиган ишларга, шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга жалб қилиш ҳақидаги» фармон эълон қилин-

ди. Бунга кўра Туркистон ўлкасидаги Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Ёттисув ва Каспий орти вилоятларидан 19 ёшдан 31 гача бўлган кишилар мардикорликка сафарбар этилиши лозим эди. Бу фармон бутун ўлка аҳолисини дарзага солди. Чунки мардикорликка, асосан, камбағаллар олинсини керак эди. Агар улар кетса, аёллар ва фарзандлар боқувсиз қолиб, ҳалок бўлишлари ҳеч гап эмас эди. Шунга қарамай чор ҳукумати вакиллари император фармонини дарҳол амалга оширилишини талаб қилди. Бу сабр косаси тўлиб-тошган халқнинг қўзғолон кўтаришига катта туртки бўлди.

Қўзғолон, даставвал, 1916 йил 4 июлда Хужанд шаҳрида кўтарилди. Бу ерда тўпланган 6—7 минглик оломон полиция идорасини қуршаб, мардикорликка бормасликларини шовқин-сурон билан изҳор қилдилар. Оломоннинг олдинги сафларида Б. Абдумадаминов, Дадабой Машарипов, Яхёхон қори Олимхонов ва Эшонхон Мирза Уринов сингари кишилар туриб жасорат намуналарини намоён этган эдилар. Оломон орасида аёллар ва болалар ҳам бор эди.

Полиция ва солдатларнинг қўзғолончиларга қарата ўқ отишлари натижасида қўзғолончилардан уч киши ўлдирилди ва 4 киши ярадор қилинди. Бу тўқнашувда оломон солдатлардан қуролни тортиб олишга уринди. Бу воқеадан кейин Самарқанд вилоятининг бошқа жойларида ҳам бирин-кетин қўзғолонлар кўтарилди. 5 июлда шу вилоятнинг Ангор, Ургут, Сиёб, Хўжааҳрор сингари қишлоқ ва бекатларда халқ оломони бош кўтариб, бир неча оқсоқолларни калтаклади ва мардикорлик рўйхатларини йиртиб ташлади. 7 июлда Даҳбед қишлоғида қўзғолон кўтарилиб, волость бошқарувчисининг мирзаси Қобулов ўлдирилди. Унга Мулла Усмон Абдурашулов, Гадоё Абдуқодиров, Холмўмин Холмуродов, Азизқул Муродов ва Мухтор Ҳафизов сингари кишилар бошчилик қилган. Қўзғолон қатнашчиларидан 24 киши ҳибсга олинди. 11 июлда Жумабозор қишлоғида 4 минг кишидан иборат оломон мардикор олинисига қарши тўпланиб, подшоҳ фармонини бекор қилинишини талаб қилди.

Шунингдек, қўзғолон Сангзор волостининг Усман қишлоғида бўлиб ўтди. Ҳатто, айрим одамлар мардикорга боришдан бош тортиб гуруҳ-гуруҳ бўлиб бошқа жойларга қочдилар. Масалан, 12 июлда Давул ва Чашмай волостларидан одамлар Бухоро хонлигига ўтиб

кетдилар. 11—12 июль кунлари Ём, Зомин ва Янгинур-
ғон қишлоқларида халқ оломони айрим оқсоқолларни
ўлдирди ва мардикорликка бормасликларини
қилдилар.

Халқ қўзғолони, айниқса, Жиззах шаҳрида ниҳоятда
кучли ўтди. Бу ерда 13 июлда Назар Хўжа, Мулла Ма-
ҳамат Раим бошчилигида оломон чор ҳукуматининг
ҳукмронлигига ва мардикор олинишига қарши бош кў-
та, сўйил, болта, пичоқ, қилич ва тўппончалар билан қў-
ролланган ва ғазабланган оломон 13—17 июль кунлари-
да шаҳарда ва унинг атроф жойларида ҳарбий қисм-
ларга, маъмурият вакилларига қарши ҳужум қилганлар.
Улар кўп жойларда темир йўл изларини кўчирганлар,
кўприк ва уйларни ёндирганлар, телефон симларини
узганлар, темир йўл казармаларини ва қурилишларини
остин-устун қилганлар. Шунингдек, қўзғолончилар Жиз-
зах уездининг бошлиғи полковник Рукинни, полиция
штабс-капитани Зотоголовни, уезд бошқармасининг
таржимони Мирза Ҳамдам Зокиржоновни, Жиззах шаҳ-
рининг катта оқсоқоли Комил Жумабаевни, оқсоқол
Мирзаёв Худоёровни ва рус аскарни Ф. Гришенкони ўл-
дирдилар.

15 июлда Каттақўрғон уездининг Чимбой ва Кал-
қўрғон волостларида ҳам ғалаён кўтарилиб, қози Тош-
ғойиб Назаров ўлдирилди ва икки оқсоқол тошбўрон
қилинди. 18—21 июль кунлари ғалаёнлар Самарқанд
вилоятининг Мингариқ, Гадейтопмас ва Сергош волост-
ларида юзага келди. 20 июлда Каттақўрғон шаҳрида
қўзғолон вақтида ҳарбий команданинг ўқ узиши нати-
жасида 5 киши ўлди ва кўп кишилар жароҳатланди.

Чор маъмурияти Жиззах қўзғолони қатнашчиларини
вахшийларча жазолади. Шаҳар ва бир нечта қишлоқ-
лар ер билан яксон қилинди. Шаҳар аҳолиси иссиқ жа-
зирамада чўлга ҳайдаб юборилди. Бу ерда кўп аёллар,
болалар ва кексалар мисли кўрилмаган азоб-уқубатлар-
ни бошдан кечирдилар. Ҳатто, Жиззах фожияси Петер-
бургда Дума йиғилишида муҳокама қилинди. Дума бу
масалани ва умуман, 1916 йилги қўзғолонни бостириш-
да чор маъмурияти томонидан йўл қўйилган шафқатсиз-
ликни текшириш учун Дума аъзоси А. Ф. Керенский
бошчилигида махсус комиссия жўнатган эди. А. Ф. Ке-
ренский аҳволни текшириб, шундай хулосага келган
эди: «Туб аҳолининг ғалаёнларини бостириш учун бел-

тилган жазо экспедицияси ўта шафқатсизлик билан ҳаракат қилиб, фақат эркакларни эмас, балки аёлларни ва болаларни ҳам қириб ташлаганлар». Уша комиссия «аҳоли турар жойларини шу даражада бузиб ва яксон қилдиларки, бунақаси уруш майдонларида ҳам юз берган эмас» деб ёзган эди. Шунингдек, унда Жиззах шаҳри бутунлай яксон қилинганлиги қайд этилди. Бундай ҳолат қўзғолончиларнинг эсдаликларида ва оғзаки фольклорда ҳам баён этилган:

Тахта кўприк битдими?
Николай подшоҳ ўтдими?
Жиззах шаҳрини вайрон қилиб,
Муродига етдими?
Ош кади, палов кади,
Томга чиқиб дод айлади.
Намозгоҳни солдат босиб,
Жиззахни вайрон айлади.

Хуллас, халқ қўзғолонлари бутун Сирдарё вилоятида ҳам алаиға олди. Бу ерда галаён 11 июль куни Тошкентда бошланди. Эски шаҳар полиция бошқармасига берадиган кўчада хотинлар додлашиб ва у ёқдан бу ёққа юришиб мардикорликка ҳеч кимни бермасликларини изҳор этганлар. Уларга эркаклар эргашиб, шовқин-сурон билан-бошқарма идораси томон юришган. Бу ерда полицмейстер Мочалов миршабларга идорага кирадиган йўлларни тўсишни ва ҳеч кимни қўймасликни буюрган. Бироқ, 2000—3000 кишилик оломон панжараларни синдиришиб ва миршабларни тошбўрон қилишиб ҳовлига бостириб кирдилар. Хотинлар «мардикорликка бермаймиз», эркаклар эса «бормаймиз, шу ерда ўламиз» деб бақиришган. Қўзғолончилардан бири миршаб Йўлдош Муҳаммад қўлидан тўппончани тортиб олади.

Бошқарма идорасининг қоровули Мираҳмад маъмурият ёнини олганлиги учун оломон томонидан ўлдирилади. Шунингдек, халойиқ полиция бошқармасининг мирзаси Трентовеус бошини жароҳатлаган. Тошбўрон орқасида Себзор даҳасининг миршаби Саид Исмоилжонов, Шайхонтоҳур даҳасининг миршаблари Тилла Эшмуҳамедов ва Дониёрхўжа Исахўжаевлар ҳам ярадор қилинди. Аскарлардан уч киши жароҳатланди. Оломон бошқарма идорасини тошбўрон қилиб унинг дераза ва эшикларини синдирди. Шу пайтда хотинларнинг қўз-

голонда қатнашаётганлигини қоралаган Азизхўжа калтакланди. Бу киши шаҳар Обид уста да ўлган. касалхонаси.

Прокурор айбномасида бу ҳақда шундай дейилган: «Марҳум Обид уста Азизхўжаевнинг укаси 11 июль кун кечқурун касалхонага борганда акаси жон беришдан олдин: "Мен полиция бошқармасининг тагида туриб, шовқин-сурон кўтариш ва тошбўрон қилиш эркаклар турганда хотинларга муносиб эмас, дедим. Шу ондаёқ кишилар ва хотинлар мени кўчага судрашиб олиб чиқибди. Бу ерда кимдир биқинимга пичоқ урди"».

Қўзғолон вақтида подполковник Н. Е. Колесников бир неча маротаба оломонни тинчлантиришга ҳаракат қилди. Аммо улар қаршилиқ кўрсатишни тўхтатмадилар. Қўзғолончилардан бири қўлида қиличи билан Н. Е. Колесниковга ташланаётганда, у, бу кишини тўппончадан отиб ўлдирди. Шундан кейин халойиқнинг қони қайнаб, «ур!» деган овозлар янгради. Оломон орасида Маҳмуд Мирсоатов исмли гимназия ўқувчиси «миришабларчи уринглар!» деб одамларни ҳужумга чақирган. У гимназия кийимида бўлган. Қўзғолончилардан Мирқосим Исамуҳамедов шериги билан телефон симини узган.

Оломоннинг бошқарма идорасига бостириб кириш хавфи туғилгандан кейин Н. Е. Колесниковнинг буйруғига кўра уларга ўқ отилди. Натижада 11 киши ўлдирилди ва 15 киши ярадор қилинди. Ўлганлар орасида Абдусамад Абдусоатхўжаев, Шоюнус Абдукаримов ва бошқалар бор эди. Аёллардан Рузвонбиби Аҳмаджонова ўлдирилди, Зурабиби Мусамуҳамедова ярадор қилинди. Уста Одил Алимбоев, Охунбобо Абдулла Азизов, Мулла Олим Файзиев, Пўлат Мирисаев, Шокир Камолов, Эрназархўжа Икромбоев, Содик Қориев ва бошқа кишилар ярадор бўлдилар.

Бошқарма ҳовлисида баён этилган фожиа юз берганидан кўп ўтмай, Тошкент шаҳар бошлиғи С. О. Қочин етиб келади. У ўзи кўрган воқеани шундай ёзган эди: «Мен полиция бошқармасига келганимда кўчада бошқарма атрофида ва қисман ҳовлисида эркак ва хотинлардан ташкил топган оломонга дуч келдим. Оломон бир неча минг кишилардан иборат бўлиб, уларнинг орасида ўлганлар ва ярадорлар ётарди.

...Полиция бошқармасига борадиган кўчада айрим кишилар менга йиғи-сиғи аралаш нималарнидир тушунтиришга, кимларнингдир устидан шикоят қилишга ҳа-

ракат қилардилар. Бу ерда эркаклар ва хотинлар бўлиб, уларнинг ҳаммаси хўрланган ва эзилган кўринарди. Полиция бошқармасига кирганимда эски шаҳар миршабларининг ҳаммаси қўлларида тўппонча ушлаб турганликларини кўрдим. Бошқарма биноси ёнида телефон сими узилган ҳолда ётибди. Идоранинг ичида гишт ва тош парчаларини, эшик ва деразаларнинг синганини кўрдим. Ҳали ҳарбий қисмлар келмаган эди.

Оломонининг тарқалишини сўраб қилинган таклифлар ишбатга олинмай шовқин-сурон эшитилиб турди. Кўп ўтмай ўликларни ва ярадорларни олишга ва тиббий ёрдам кўрсатишга киришилди. Шу пайтда бошқармага ҳарбий билим юртининг отряди ва Тошкент янги шаҳарининг миршабларни келишиди. Шундан кейин ҳарбий қисмлар ҳам келиб, оломонни кўча тарафдан ўраб олди ва уларни тарқатишга муваффақ бўлинди. Қўзғолончилардан бир гуруҳи миршаб Мир Комилни хонадонига ҳужум қилиш учун Бешёғоч томонга кетишган».

Чор ҳукумати қўзғолонни бостиргандан кейин кўп кишиларни ҳибсга олди ва суд қилди. Ғалаённинг фаол қатнашчиларидан этикдўз Абдурахмон Қайумсўфиев ва қора ишчи Мирқосим Шомухамедовни осиб ўлдиришга ҳукм қилинди. Ишчилардан Тожибой Юнусхўжаев, Ғулом Камолов, Йўлчи Иброҳимов, Низомиддинхўжа Зайниддинхўжаев, Муродхўжа Маҳмудали Хўжаев, шунингдек, Ёқуб Муроджабборов ва бошқалар узоқ муддатли сургун ёки қамоқ жазосига ҳукм қилинди.

Гарчанд Тошкент қўзғолони бостирилган бўлса-да, унинг акс садоси бутун ўлка бўйлаб таралди. Аввало, ғалаёнлар Тошкент атрофидаги жойларда авжига чиқди. 12—14 июль кунларида Хитойтепа, Тўйтепа, Гишт-кўприк, Хонобод, Пскент ва Кауфман станцияси (Зангиота)да халойиқ бош кўтариб, мардикорликка бормасликларини маълум қилдилар. 15—16 июлда Вревский станцияси атрофида ва 84-темир йўл разъездида кўп миңлик оломон кўчага тўпланди. 20 июлда Булат волостида 60 миң, Қибрайда 6 миң кишилик оломон мардикорликка қарши кўтарилди.

Хуллас, халқ ғалаёнлари Тошкент кездннинг кўп жойларини қамраб олди. Улар, айниқса Тўйтепада қизғин тус олди. Бу ерда халойиқ оқсоқолнинг уйини, идорасини ва император Николайнинг суратини ёндириб ташлади. Чор ҳарбий отряди қўзғолончиларга ўқ узишни натижасида 20 киши ўлдирилди ва ярадор қилинди.

Сирдарё вилоятига қарашли Амударё бўлими (Қорақалпоғистон)да ҳам қўзғолонлар юзага келганлиги маълумдир.

Қўзғолон Фарғона вилоятини ҳам қоплаб олди. 1911 йил 9 июлда ғалаён Андижон шаҳарида Жомий масжиди майдонида кўтарилди. Бу қўзғолонга А. Ҳасанов, оқсоқолов, А. Рўзиев ва М. Абдукаримов сингари кишилар бошчилиқ қилди.

Андижон уезди бошлиғи И. А. Брежневскийнинг маълумотига кўра, унга 500 кишилиқ оломон чор ҳукуматининг сафарбарлик тўғрисидаги фармонига бўйсунмасликларини айтганлар. Улар уезд бошлиғининг тушунтиришига қулоқ солмай, ундан фармон тўғрисидаги гапларни тўхтатишни ва мардикорликка сафарбар қилмаслик ҳақида тилхат беришни қатъий равишда талаб қилдилар. Улар бундай қилинмаса, элликбошилар ва бошқа амалдорларнинг ҳаммаси ўлдирилиши ва уларнинг мол-мулклари талон-торож қилинишини уезд бошлиғига билдирганлар. Бу талабга рад жавоби олингандан кейин қўзғолончилар полиция ва ҳарбий отрядга қарши кетмон, тош ва таёқлар билан ташландилар. Бу тўқнашувда ҳарбий отряд томонидан ўқ узилиб, қўзғолончилардан 10 киши яраланган ва 3 киши ўлдирилган. Аскар ва полициячилардан бир неча киши шикастланган.

10 июлда Олтинкўл волостига қарашли Далварзин қишлоғида қўзғолончилар волость бошлиғи Муллахо-нишбек Мулларўзиев ва унинг икки ҳамроҳини ўлдирдилар. Бунда қишлоқнинг бутун аҳолиси қатнашди. Жазо отряди етиб келган вақтда уларнинг ҳаммаси қишлоқни ташлаб кетган эдилар.

13 июлда Андижон уездининг Майғир волостининг Чуам қишлоғида қўзғолон кўтарилиб, оломон қишлоқ оқсоқоли Ю. Ҳасанов, элликбоши Кипчоқбой ва Мулла Йўлдош Султонхўжаевларни уриб ўлдирганлар. Шунингдек, улар амалдорларнинг уйларини бузиб, мол-мулкларини талаганлар. Қишлоқ оқсоқолининг отаси К. Тўрақулбоевнинг кўрсатишича, халойиқ уй-жойларини вайрон қилишдан ташқари, 200 минг сўмлик қарздорлик ҳужжатлари ва векселларини ёндириб ташлаганлар. Қўзғолонга А. Исломов, М. Қосимов, А. Ризоқулбоев, А. Алиев, Т. Тўрақулбоев, А. Тўхтатибоев, Т. Маманиёзов, П. Абдувалиев, И. Мадримов, Ж. Полвонов, М. Охунов, М. Оқсоқолов, Д. Темирбоев ва

К. Ризоқулбоев деган кишилар бошчилик қилганлар. Қўзғолонлар жазо отрядлари томонидан шафқатсиз бостирилишига қарамай, тобора кўпроқ тарқалиб борган. Бу борада Чек Офтабачи, Миробод ва бошқа қўш-ни қишлоқларда кўтарилган қўзғолонларни кўрсатиш мумкин. 12 июлдан 13 июлга ўтар кечаси Чек Офтабачи ва Чек Ғофир қишлоқларининг 300 кишилик оломони Бувназар Ҳожиев, Ота Бойбачча, Мамадали Ҳо-жиев, Қўчқор Ғозиқулов, Аҳмадали Абдуносиров, Умар-али Сотиболдиев, Умархўжа Фармонқулов ва Мамад-ҳасан Аҳмадхўжаев бошчилигида оқсоқолнинг уйига бостириб кириб, уни топиб беришликларини онла аъзо-ларидан талаб қилганлар. Бу вақтда оқсоқол ва маъ-муриятнинг бошқа вакиллари Андижон шаҳрида яши-риниб юрган эдилар. Қўзғолончилар оқсоқолнинг ўғли-ни ва бошқа қариндошларини боғлаб оқсоқолни топиб беришларини, акс ҳолда уларни ўлдириш ва уй-жой-ларини ёндиришларини маълум қиладилар. Ҳатто, қўз-ғолончилар оқсоқолни қидириб топиш ва жазолаш мақ-садида ўз вакилларини шаҳарга юборганлар. Чек Оф-тобачи қўзғолончиларининг бошлиғи атроф жойлар билан ҳамкорликда курашни давом эттириш мақсадида Хонбоғ, Мадийр каби қишлоқларга ўз вакили мироб Сотиболдиевни юбориб, қўзғолон кўтаришга ва амал-дорларни жазолашга чақирди.

Қўзғолон М. Масаидов, И. Сандбоев ва Р. Раимбер-диев бошчилигида Донқуйма қишлоғида ҳам бўлиб ўт-ган. Бу ерда халойиқ қишлоқ оқсоқоли М. Саримсоқов-нинг хонадонига бостириб кириб мардикорлар рўйха-тини ва бошқа ҳужжатларни куйдириб, оқсоқолни топиб беришликни қариндошларидан талаб қилганлар. Халқ қўзғолони Миробод номли қишлоқда ҳам бўлганлиги маълум. Қўзғолонга Ж. Ортиқов, Р. Шерматов ва М. Ҳасанбоев деган кишилар раҳбарлик қилиб, маъ-муриятнинг зулми ва адолатсизлигига қарши кураш-ганлар. Маъмурият вакиллари қўзғолончиларнинг жа-зосидан шаҳарга қочиб қутулишга эришганлар.

Норин волостига бўлиб ўтган халқ қўзғолонлари ҳам алоҳида диққатга сазовордир. Бу вилоятнинг Чўжа номли қишлоғида Ю. Масодиқов, Х. Ҳожиев, Ш. Қо-рабоев ва Х. Маҳмудбоевлар бошчилигида оломон та-сқ, кетмон ва ўроқ билан қуролланган ҳолда оқсоқол М. Каримбой ўғли ва элликбоши Т. Норматбоевларнинг хонадонларига ҳужум қилганлар. Бироқ оқсоқол ва

элликбоши қочиб улгурган эдилар. Ҳарбий отряд тўпланиб турган бир гуруҳ оломонга ўқ отган ва икки киши ўлдирилган.

Халқ қўзғолони Норин волостининг Хўжавот қишлоғида ҳам бўлганлиги маълум. Бу ерда 1000 кишига яқин оломон қўлга тушган нарсалар билан қуролланиб, оқсоқолнинг уйини ўраб олди. Бироқ, қўзғолон жазо отряди томонидан тарқатилиб, Т. Абдувоситов, Ж. Қўзбошиев, М. Мадаминов, Р. Худойбердиев, И. Диев ва Б. Одилбоев сингари кишилар қамоққа олинди.

Андижон уездининг Капа, Пода қишлоғи ва Балиқчи волостида ҳам қўзғолон кутарилган. Оқсоқол ва элликбошилар оломон томонидан ўлдирилган. Бундай қўзғолонлар Жалолқудуқ, Халқобод, Избоскан ва Ёрбоши волостларида бўлган. Жалолқудуқ волостидаги Сўф қишлоғида маҳаллий маъмурият вакилларида 5 киши қўзғолончилар томонидан ўлдирилди. Бу ишда фаол қатнашган Мамарасулов, Сўфиев ва бошқа қўзғолончилар қамоққа олиниб, судга берилган. 14 июлда қўзғолончилар Қорасув станциясига ҳужум қилганлар.

Фарғона вилоятидаги энг йирик қўзғолонлардан бири 10 июлда Марғилон шаҳрида бўлиб ўтган эди. 20—25 минг кишидан иборат шаҳар аҳолиси ўрда майдонида тўпланиб, мардикорликка олишга қарши кутарилдилар. Қўзғолончилар мардикорликка олиш ҳақидаги фармонни тушунтириш ва амалга ошириш мақсадида сўзламоқчи бўлган полицмейстер, подполковник Пехотин ва маҳаллий маъмурият вакиллари гапиришга мутлақо йўл қўймай, уларга ҳужум қилганлар. Подполковник Пехотин эса тўппончани ўқлаган ҳолда зўрга тўдадан қочиб қолган. Оқсоқоллар эса майдонда оломон томонидан калтак, кетмон ва тошлар билан ўриб ўлдирилган. Қўзғолон вақтида оломон томонидан 8 киши ўлдирилган. Шундан кейин халойиқ турли жойларга тарқаб кетган. Кўп ўтмай ҳарбий отряд келиб ўрда майдони ва бошқа муҳим жойларни эгаллади. Кун давомида шаҳар бўйлаб қўзғолоннинг актив қатнашчилари қидирилиб, улардан 63 киши қамоққа олинди. Жинлар қишлоғида эса қўзғолончилар билан жазо отряди ўртасида тўқнашув бўлиб ўтган.

Езёвон волостининг бошқа жойларида ҳам қўзғолонлар бўлиб, улардан 36 киши суд жавобгарлигига тортилган. Бу қўзғолонларнинг характерли хусусияти шундаки, унда хотинлар фаол қатнашганлар. Шунинг

учун улар устидан ҳам тергов қўзғатилган. Масалан, Ч. Мадалибоева, Ч. Бадалбоева, М. Охунова, М. Пулат-хўжаева, М. Умаралиева, Я. Уринбоева, М. Муҳамме-дова, М. Бойбобоева, К. Исмоилова, Х. Рўзибоева, Х. Маъзумова, Ж. Ҳожиева, Р. Аминова, Т. Нажмид-динова, М. Холиқова, Б. Зияева, С. Зокирова ва бош-қалар шулар жумласидандир. Чор маъмурияти жамоат таълиқидан чўчиб, аёллар устидан олиб борилган тер-говни пировардида тўхтатган эди.

Халқ қўзғолонлари Қўқон уездининг кўп жойларида ҳам бўлиб ўтган. Қўқон шаҳрининг Аравон волостида халойиқ адолатсизлик ва зулмга қарши кўтарилиб во-лость ҳокимини калтаклаб ўлдирганлар.

Бу воқеанинг сабаби ҳақида Туркистон район му-хофаза қилиш бўлими бошлиғи М. Н. Волков ўз рапор-тида шундай ёзган: «Қўқон шаҳрида Аравон волость ҳокими Иброҳимнинг ўлдирилиши у томонидан аҳоли-нинг қаттиқ зулм остига олиниши натижасида содир бўлди. Волость ҳокими сафарбарликка ишчи кучларини олиш ҳақидаги буйруқни олибоқ, бўлим мирзаси Ғофир билан маслаҳатлашиб, чақириқ рўйхатларига барча кишиларни киритиш ва пул берса, уни рўйхатдан ўчи-ришга қарор қилдилар, бу уни ўлимга олиб келди.

Кўрсатилган бўлим мирзаси Ғофир ойига 25 сўм маош олади. Бироқ, кейинги икки йил давомида Қўқон шаҳрида 6 минг сўмга яқин баҳода уй сотиб олди, ўзи ва укаси уйланиб, бунга 2000 сўмдан ортиқ сарфлади. Бундан ташқари, унинг 1000 сўм нақд пули бор. Фарго-на вилоят волостлари ҳокимларининг кўпчилиги Аравон область мирзасига ўхшаш иш юритдилар».

10 июль куни кечаси Янгиқўрғон волостининг Шайх-мир қишлоғи аҳолиси М. Азизов бошчилигида оқсоқол Н. Шоусуповнинг уйини ёндирган. 8 июлда қўзғолон уездининг Катта Арвон қишлоғида бўлиб халқ оммаси элликбоши ва бошқа амалдорларнинг сафарбарликка юбориш ҳаракатига очиқдан-очиқ қарши чиқиб, уларни калтаклаган. Бу курашда бир неча киши ярадор қилин-ган. Жазо отряди қўзғолончилардан 10 кишини қамоқ-қа олган. Бу вақтда Қайнар волостида қарашли Най-манча қишлоғида аёллар иштирокида қўзғолон кўта-рилди.

9 июль куни Аравон волостининг Розийёлик қишло-ғидаги аҳолининг қўзғолони жиддий тус олди. Маҳаллий маъмуриятнинг адолатсизлиги ва зулмидан сабр косаси тўлган оломон волость ҳокими И. Ҳасанбоев ва унинг

ҳамроҳларини уриб ўлдирдилар. Қўзғолончилардан бири ҳалок бўлган. Қўзғолонни бостириш учун етиб келган жазо отряди дарҳол оломонни қўшаб олиб, 316 кишини ҳибсга олган. Бу қўзғолонда 2 минг кишидан ортиқ эркак ва аёл қатнашиб, улар Арвон, Калигор, Туркман, Чомошби ва Барзанги каби қишлоқлар аҳолисидан ташкил топган эди. Қўзғолончиларнинг олдинги сафида К. Рўзибоев, М. Аҳмадбоев, А. Тошматов, М. Олимбоев, М. Бошназаров ва бошқа кишилар борганлар. Қўзғолонда қатнашган аёллар: «Ўғилларимиз ва эрларимизнинг сўм берилса ҳам мардикорликка бермаймиз», — деб хитоб қилганлар.

Бу воқеанинг эртасига Ганжиравон қишлоғи ва унинг атрофидаги жойларнинг аҳолиси биргаликда бош кўтариб, 100 кишилик оломон волость ҳокимининг уйига бостириб кириб, мардикорлик рўйхатини ва уй жиҳозларини ёндирганлар. Ҳоким эса қочиб қутулган. Жазо отряди 29 кишини қамаган.

Қўзғолон тарихида Найманча қишлоғидаги аҳолининг кўтарилиши диққатга сазовордир. Буида аёллар жасорат ва ташаббус билан бош кўтариб, оломоннинг биринчи сафида турганлар. Шундан кейин жазо отряди зўрлик билан аёлларни четлатиб, эркаклар билан юзга-юз бўлган. Шунда оломон орасидан отряд бошлиғига қараб тошлар отилган. Бу қўзғолон ҳам бостирилган.

11 июлдан 12 июлга ўтар кечаси 400—500 кишилик оломон Тудин қишлоқ оқсоқолининг қўлидан мардикорлик рўйхатини тортди олиб, кўйдирган. Бу вақтда Риштон қишлоғида ҳам М. Бобохонов, Ш. Ҳожиев, П. Йўлдошбоев ва бошқа кишилар раҳбарлигида қўзғолон кўтарилди. 500—800 кишилик оломон Қўқон уезд бошлиғи К. В. Мединскийнинг тушунтиришига қўлоқ солмай, волость ҳокими М. Жалоловга ташланиб уни ўлдирмоқчи бўлдилар. Бироқ, ҳоким оломон орасидан қутқариб қолинди. К. В. Мединский қўзғолончилардан бир неча кишини ушлаб, оломонни янада ғазаблантирди. Халонини ҳарбий отрядни қўшаб ола бошлади. К. В. Мединский ва унинг ҳамроҳлари, шу жумладан маҳаллий маъмурият қадамма-қадам қўроқларни ўқитган ҳолда оломоннинг сиқуви остида чекина бошлади. Бу вақтда қўзғолончиларнинг бир гуруҳи К. В. Мединскийни орқадан томонидан тўсиб олди. Шу равишда ҳарбий отряд ва маъмурият вакиллари кетмон, тош, калтаклар билан қўроқланган оломон ҳалқасида қолади. Ҳарбий отряд ўт очганда қўзғолончилардан И. Мадалиев, Б. Парпиев

на С. Мадалиевлар яраланганлар. Қўзғолон тарқалиб,
12 киши қамокқа олинган.

Халқ ғалаёнлари йирик қишлоқлар билан бир қатор-
да майда қишлоқларни ҳам ўз ичига олган. Бундай ҳол-
ларда 3—4 та қишлоқ биргаликда ҳаракат қилганлар.
Масалан, Қўдаш волостига қарашли Қирқкетмон, Беш-
калпоён ва Бешкаллабола қишлоқларидаги халқ омма-
сининг қўзғолони шулар жумласидандир. 500—600 киши-
дан иборат оломон Қўдаш қишлоғига тўпланиб волость
ҳокимини ўлдирмоқчи бўлиб, қидирганлар. Эллиқбоши
ва унинг ўғлини калтаклаганлар, ҳамда эллиқбошининг
уйини бузиб, мол-мулкни талаганлар. Ҳарбий отряд
томонидан қўзғолон қатнашчиларидан 18 киши ҳибсга
олинган.

Қишлоқ аҳолисининг қўзғолонлари темир йўл ва
станциялар, телефон ва телеграф симларини хавф остига
қўйган. Шунинг учун ҳам Қўқон жандармерия бошлиғи
темир йўлга яқин жойда аҳоли тўпланиб, Горчаков стан-
циясини эгаллаш, телефон ва телеграф орқали алоқани
бузишга шайланаётганликларини Фарғона область ге-
нерал-губернаторига маълум қилган эди.

Қўзғолонлар бостирилган бўлса-да, лекин улар чор
маъмуриятни вакилларини маъқенга зарба бериб, дов-
диратиб қўйди. «Кейинги кунлардаги ғалаёнлар, — деб
ёзганди Қўқон ўзидининг бошлиғи К. В. Мединский, —
аҳоли орасида маҳаллий маъмуриятнинг маъқенини анча
тушириб юборди. Маҳаллий маъмурият ҳаддан ташқари
жаббийлашган бўлиб, ўзига ишончини йўқотмоқда. Му-
сулмон байрамининг биринчи куниди (18 июль) умумий
қўзғолон тўғрисида қатъий сўзлар эшитилмоқда. Хавф-
сизликни таъминлаш учун Қўқон шаҳар гарнизонини
тезда кучайтириш лозим». Шунингдек, бу ҳужжатда те-
мир йўллар хавфсизлигини ҳам дарҳол кучайтириш баён
этилган.

Халқ ғалаёни Наманган уездида ҳам кенг кўламда
ўтган эди. 9 июлда эркак ва аёллар чор ва маҳаллий
маъмуриятнинг мардикорликка олиш ҳақидаги фармони-
ни тан олмасликларини билдирганлар. Маъмуриятнинг
қўзғолонини тарқатиб юборишга қаратилган ҳаракатлари
ҳеч қандай натижа бермади. Аксинча халқ оммаси то-
бора кучайиб борди. Шундан кейин пулемётлар билан
қуролланган ҳарбий рота келтирилиб оломонни қўрқитиш
чораси кўрилди. Бироқ қўзғолончилар рўйхатнинг бе-
рилишини қатъий туриб талаб қилдилар. Шу тарзда
эрталабдан соат 11 гача шаҳар майдонида қўзғолончи-

лар ҳарбий рота билан рупара тураверди. Шу вақтда оломон орасидан «ур!» деган сўзлар янграб, халқ ротага ташланди. Солдатлар пулемётлардан ўқ узиб, қўзғолончилардан 12 кишини ўлдирдилар, 38 кишини яраладилар.

Наманган уезди бошлиғи П. Р. Крашковнинг кўрсатишича, ярадор бўлган қўзғолончилар уларга: «Бу ҳеч нарса эмас, бари бир биз ўз мақсадимизни амалга оширамыз»,—деб хитоб қилганлар. Қўзғолон вақтида катта ва кичик оқсоқоллар, полиция, умуман, маъмурият вакилларининг ҳаммаси ўлдирилиши ҳақида хитоблар эшитилиб турган. Қонли тўқнашувлардан кейин қўзғолон тарқалиб, унинг фаол қатнашчиларидан М. Бойжонов, А. Розикбоев, Б. Мирзасев, И. Халфаев сингари жами 19 киши қамоққа олинган.

12 июлда уезднинг Уйчи қишлоғида қўзғолон кўтарилган. Қўзғолончилар Умурзоқ Бобононов ва Аҳмадали Хаманбойхўжаевлар бошчилигида элликбошини уриб ўлдирганлар. Бу ҳаракатда М. Қаюмов, А. Мухторов, М. Абдурахимов ва М. Абдукаримовлар фаол қатнашадилар. Бу кишиларнинг бари қамоққа олинади.

12 июлда Олмос қишлоғида эркак ва аёллар биргаликда бош кўтариб, маҳаллий маъмуриятнинг адолатсизлиги ва қийновига қарши курашдилар. Улар қишлоқ оқсоқоли М. Абдурахимов ва унинг ёнидаги ҳамроҳларини калтакладилар. Бу хилдаги ҳаракат Жарқўрғон қишлоғида авжига чиқди. 11 июлда бу қишлоқда 1000 га яқин одам тўпланиб, улар маҳаллий маъмурият йиғилган болахонали уйни қуршаб, рўйхатларни беришни талаб қилдилар. Қишлоқ оқсоқоли Тожибой рўйхатларни оломон ўртасига ташлашга мажбур бўлди. Бу ҳужжатлар дарҳол йўқ қилинди. Бироқ, қўзғолончилар бу билан қаноатланмай болахонага бостириб кириб волость ҳокимининг пастда турган оломонга улоқтирадилар. Оломон оқсоқолини калтаклаб ҳалок қилади. Шундан кейин оломон волость ҳокими уйига бориб, уни хонавайрон қилиб ташлади. Қўзғолон кундузги соат 3 дан кеч соат 6 гача давом этди. Қўзғолонни ташкил қилишда М. Миркаримбоев, М. Маматқулов, А. Юсупов, И. Ҳожиев, М. Хўjamбердиев, М. Нурматов, Н. Бердибоев, Б. Ҳожиев, А. Умарбоев, М. Назаров, П. Назарбоев, Ю. Сайидбоев ва М. Райимбоев сингари кишилар жонбозлик кўрсатганлар.

Уезднинг Пашкаран, Уйчи, Хўжаобод, Уйгур, Тоғқўрғон ва Барзик қишлоқларида аҳоли бош кўтариб

амалдорларнинг уйларига ҳужум қилган ва рўйхатларни ёндирган. Уйчи қишлоғида 500 кишилик оломон эллик-бошини ўлдирган эди. 14 июлда уезднинг Чиндовул қишлоғида катта қўзғолон бўлган. Минг кишига яқин халқ оммаси маъмуриятнинг сафарбарлик ҳақидаги тушунтириш сўзларига қулоқ солмай, норозилик билдирганлар. Қўзғолончилар полиция ва унинг бошлиғини қуршаб, рўйхатларни тортиб олганлар. Шунингдек, улар волость идорасига бостириб кириб, уни бузиб ташлаганлар. Қўзғолонда А. Дадабоев, М. Ҳожиев, Т. Қаландаров, М. Усмонқулиев, М. Содиқбоев, М. Солиҳов, А. Устақулиев, А. Нормухамедов, Д. Ашурматов, А. Абдурахмонов, М. Каримбоев, Р. Раззоқов, М. Мирсанов, Т. Қиличбоев, У. Содиқов, А. Шоюсупов, Х. Ўрозқулов каби 50 нафар фаоллар судга берилди.

15 июлда уезднинг Чодак қишлоғида кўтарилган қўзғолон ҳам диққатга сазовордир. Кўп сонли оломон волость ҳокими Мулла Қози Худойбердиевнинг уйига бостириб кирган, уни тепкилаган. Кетмон, таёқ, тош ва болталар билан қуролланган халқ Ш. Тоирбоев, М. Каримов, М. Ашурматов, М. Муроджонов ва бошқа маъмурларни ҳам калтаклаган. Қўзғолончилар орасида айрим кишиларда тўппонча ҳам бўлган. Қўзғолончилар оқсоқол М. Аминовнинг уйи ва боғини хонавайрон қилиб ташлаганлар. Шунингдек, унинг 15 минг сўм пули ва 10 минг сўмлик қарздорлик ҳужжатлари ҳамда 10 минг сўмлик уй жиҳозлари, асбоб ва моллари йўқ қилинган. Оқсоқолнинг ўзи Уш шаҳрига қочиб қутулган. Қўзғолоннинг актив қатнашчиларидан 90 киши қамоққа олинди. Масалан Ж. Каримбоев, А. Абдураимов, Н. Шодибоев, Ю. Машарипов, Н. Ҳожиев, Ю. Амирматов, С. Полвонов, Б. Қориев, А. Хўжаев, С. Назаров, Н. Жалолов, И. Муҳаммедов, М. Мадиёров, Ш. Тошбоев, А. Жалилов, Н. Насиббоев, С. Хонёрбоев, И. Устарўзиев, Р. Мирзабоев ва бошқалар шулар жумласидандир.

17 июлда Юқори Ашт қишлоқ аҳолиси солиқ ва зулмга қарши қўзғолиб, волость ҳокимининг уйини вайрон қилиб, ёндириб юборган, ҳокимни уриб ўлдирган. Бу воқеада Б. Саримсоқов, Т. Матқулов, М. Мансуров, М. Мўминов, И. Боймиров, А. Шоазизов, Х. Холов, И. Нигматуллаев, А. Абдуқодиров, И. Мирзаматов, С. Ҳамдамов, К. Фозилов ва бошқалар жами 27 киши катта жасорат кўрсатганлар. 25 июль куни халқ оммаси Уйчи волостига қарашли Ерқўрғон қишлоғида қўзғолон кўтарган. Бу ерда оломон оқсоқоллардан рўйхатларни

беришни талаб қилиб, уларни тошбурон қилганлар. Бу воқеадан сўнг Т. Холиқов, Б. Мирзобоев, А. Толипов, Ш. Устабоев, У. Мўминов, У. Йўлдошбоев, А. Отабев сингари 20 дан ортиқ киши қамоққа олинган.

Куйи Ашт қишлоғида қўзғолон ҳам анча кучли бўлган. Қўзғолончилар 17 июлда болта, пичоқ, таёқ ва тошлар билан волость ҳокими Муҳаммадсодиқ Алимбобоевнинг идорасини бузиб ташлаб, қаршилиқ кўрсатган расмий кишиларни ўлдирганлар. Шундан кейин улар ҳокимнинг уйига бориб, уни хонавайрон қилган ва мол-мулкларини ёндирганлар. Бу билан бир қаторда ҳокимнинг тоғаси У. Одилбоев калтакланиб, замбонда майдонга олиб чиқилди ва бу ерда оломон томонидан қатл қилинди. Қўзғолончилар бу билан чегараланмай, ҳокимга тегишли дўконларни ҳам бузиб ташладилар. Ҳаммаси бўлиб ҳокимнинг 50 минг сўмдан ортиқ мол-мулки таланган. Қўзғолон давомида К. Хўжаев, Ш. Турсунбоев, А. Ҳамдамов, К. Мирзобоев, М. Полвонов, Б. Хўжаев, А. Муллажонов, И. Назаров, М. Мусажонов, И. Абдурахмонов, М. Ҳожиев, Х. Аминов сингари кўплаб оловқалблар олдинги сафда курашдилар. Қўзғолонда аёллар ҳам эркакларга мададкор бўлганлар. Қўзғолончилардан Улугбиби Тошматова, Нуринисо Турсунова ва Ҳамробиби Аминова сингари жасоратли оналар амалдорларни ўлдиришда ва уларнинг уйларини бузишда бевосита қатнашганликлари учун қамоққа олиниб, судга берилган. Бу қаҳрамон аёллар билан бир қаторда қўзғолонга аралашган Тошбиби Муҳаммадсафоева, Барнобегим Бўрибоева, Ҳожибиби Носирова, Рухсарабегим Шоҳёрова, Ибодабиги Мадазимова, Самарбону Шербоева, Тўхтанисо Шоюсупова, Шамсинисо Муҳаммаджонғозиева, Бибисаодат Шарипова, Анишбону Мадалиева номли аёллар қамоққа олиниб, тергов қилинганлар.

Чор ҳукумати ўлкада қўзғолонларни бостириш учун 14 та батальон, 33 та казак ҳарбий бўлими, 42 та түп ва пулемётни жалб қилди. Жазо отрядлари ниҳоятда шафқатсизлик билан ҳаракат қилдилар. Бу ҳақда генерал-губернатор А. Куропаткиннинг рус императори Николайга ёзган рапортида шундай ёзилган эди: «Сиз император Олий ҳазратлари ва барчага муқаддас ватан ҳисобланган буюк Россия олдида ўз содиқлигини унутганлиги ва жинсий ишлар қилганлиги учун Туркистон аҳолиси қаттиқ жазоланди. Қўзғолон қатнашчиларидан 3000 дан ортиқ киши судга берилиб, улардан 347 таси осиб ўлдиришга ҳукм қилинган. Бироқ, вазиятни яна»

да кескинлаштирмаслик учун улардан 51 таси қата қилиниб, қолганларига ўлим жазоси қamoқ ва сургуни билан алмаштирилди. Юзлаб одамлар турли муддат билан қamoққа маҳкум қилинди. Айрим шаҳар ва қишлоқлар бутунлай яқсон қилинди». Кўплаб уйлар қўйдирилди ва мол-мулклари таланди. Айниқса, Жиззах қўзғолончиларига нисбатан ваҳшийларча муносабатда бўлиди. Бу ҳақда қўзғолон қатнашчиларининг хотираларидан тўла тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Жиззах ғалаёни иштирокчиси Тўра Норбой дейди: «Жазо отрядлари тоғда қочиб юриб, оч қолиб, қишлоқдан овқат олиб келиш учун тушган Мавлон Айтматовни ушлади-лар. У билан яна 7 кишини ушлаб дарахтларга боғладилар. Ун кунгача ҳар кунни бир бор калтаклаб, устидан сув қўйдилар. Солдатлар қишлоқдан кетадиган бўлди-лар. Шунда улар бу 7 кишини калтаклаб, ўлдириб кетди-лар». Қўзғолон қатнашчиларидан бири Муқим Урдушов Тошкентга қочиб, сўнг Жиззахга қайтгач кўрганларини қуйидагича таърифлаган: «Тошкентдан Жиззахга келдим. Кечаси станцияга етиб, намоз вақтида шаҳарга тушиб кетдим. Йўлда кўп солдатларни кўрдим. Уларнинг ёнида халқдан талаб олинган қимматли рўзгор ашёлари тоғ-тоғ бўлиб ётибди. Солдатлар қимматли ипак сўзаналарни, атлас ва шоҳи кўрпаларни отларга ёпиб қўйибди-лар. Ипак газламаларни, шоҳи кўрпаларни тупроққа ёзиб устида ағанаб ётибди-лар. Ҳовлига чиқсалар ҳам шоҳи ва атлас кўрпаларни ёпиниб чиқмоқдалар. Бунда халқдан талаб олинган мингларча от-моллар ва қўйлар турибди. Эски шаҳар йўлида келатганимда янги шаҳарга қараб қатор-қатор кетаётган хотин-қизларни кўрдим. Улар мендан: "Солдатлар талаб кетган нарсаларни қайтариб бераётган эмиш, деб эшитдик, шў тўғрими?". — деб сўради-лар. Мен бунини кўрмаганлигимни айтдим. Эски шаҳарга тушсам, энг яхши бинолар, маҳаллалар, шаҳар кўчаларидаги тимлар, дўконлар, ошхоналар ва чойхоналар куйиб ер билан теп-текис бўлган. Бунда бойўгли сайрамоқда. Халқ оч ва яланғоч, жуда оғир аҳволда. Бу аҳволни кўриб кўп ачиндим».

«Бир кун, — дейди қўзғолон иштирокчиси Машариф Хусанов, — шаҳар атрофини солдатлар ўраб, ҳар ҳовлига беш-олтитадан бўлиб кираверди-лар. Одамларни уриб-сўкиб уйларида қувиб чиқди-лар. Бешиқдаги болаларни ечиб олишга қўймади-лар. Халқни бозор майдонига тўплаб, ёш ва жинсларга қараб тўдаларга аж-

ратдилар. Атрофларига тўп ва пулемётлар ўрнатдилар. Солдатлар баъзи одамларни қулоғидан бураб тўп оғзига олиб бориб кейин қўйиб юборардилар. Баъзилари одамларга қараб милтиқларини шарақ-шуруқ қилиб кўрқитардилар. Одамлар орасида: "Оқ подшо Жиззах халқини отиб юборди, энди ҳаммамизни отар экан", — деганлар йиғлади. Солдатлар уларни милтиқ қўндоғи билан урдилар.

Бир вақт янги шаҳардан бир отлиқ аскар чопиб келиб: "Сиз маккор Жиззах халқи подшоҳи аъзамнинг олий фармонига итоат қилмаганликларингиз учун подшоҳи аъзам сизларни отувга буюрган эди. Генерал-губернатор Куропаткин сизларнинг гуноҳларингизни оқ подшодан тилаб олибдилар. Сизлар энди бу шаҳарда яшашдан маҳрум бўлдингиз. Сизларни шаҳардан 25 километр нарига сургун қиламиз", — деди.

Солдатлар, мингбоши ва полиция халқни уч томонга бўлиб ҳайдадилар. Кун бениҳоят иссиқ, ҳамма ёқни чанг-тўзон қоплаган, эски шаҳарга келадиган сув янги шаҳарда бўғиб қўйилганлиги учун ҳеч жойда сув йўқ. Бизларни солдатлар югуртирди. Бир ерга тўхтатиб ҳамманинг ёнини ковлаб, бор пулларини қоқиб олди. Янз югуртирди. Чополмай йиқилганларни милтиқ қўндоқлари билан урдилар. У вақтдаги дод-вой оламни тутар эди. Ёш болалар сувсизликдан юраги куйиб, ўлиб қолаверди. Ҳомиладор хотинлар туғиб ётибди, солдатлар уларга қарашга йўл бермайди. Солдатлар югуришдан бош тортганларни отдилар. Югуриб кетаётган халқни яна тўхтатиб, қўлларидаги узуқларни, қулоқларидаги сирғаларни олдилар. Шу равишда чўлга етиб боргунча неча жойда текшириб, яхши кийимларгача ечинтириб олдилар. Бизларни шундай азоб-уқубатлар билан шом пайтида Қилич чўлига олиб бориб ташлаб кетдилар. Одамларда овқат ҳам, кўрпа-ёстиқ ҳам йўқ эди. Ҳамма оч ва сувсиз қолди. Кечаси биз қишлоқларга бориб, овқат олиб келиб, ҳаммага оз-оз улашиб турдик. Бир тўп одамлар оч қолиб, касалликдан ўлдилар. 10 кундан кейин бизга шаҳарга келишга рухсат беришди».

Баён этилган сатрларда, асосан, қўзғолончиларнинг ота-оналари ва оила аъзоларига қилинган азоб-уқубатлар ҳақида фикр юритилаётир. Қўзғолончиларнинг ўзларига нисбатан қўлланган жазолар бундан ҳам қаттиқ бўлган.

Бу ҳақда ўз кўзи билан кўрганларин Коршунова

фамилияли рус аёли қуйидагича баён қилади: «Тошкент қамоқхонаси ҳовлисида бчликдан улгай фарғоналикларнинг мурдаларини кўплаб араваларга солиб қўйганлигини кўрдик. Сўнгра маҳбуслар жойлаштирилган қамоқхона ертўласига тушдик. Бу ерда одамлар шў да-ражада зич ва қалашиб ётардики, оёқ босишга жой топиш жуда қийин бўлди. Бизни эркаклар ва аёлларнинг жуда кир босган, ориқ ва заъфарон юзлари, аёлларнинг ёйилиб ётган сочилари, қўрқув ва шу билан бирга нафрат билан боқувчи кўзлари ҳаяжонга солди. Ёши улгайган бир аёл менинг оёғимни ушлаб олиб ёш ва гамта тўла қора кўзлари билан боқиб нималарнидир гапирди. Бироқ мен тил билмаганим туфайли унинг хўнграб йиғлаган ҳолда айтган сўзларини тушунмадим. Мен эски чопонидан бир парча пахтани юлиб олиб чайнаётган бир новча кишини кўрдим. Шунингдек, баъзи одамларнинг ўз қўлларини кемираётганликларини кўрдим. Маҳбусларнинг кўпчилигининг нафас олишлари сезилмас, афтидан улар жон бериш даражасида эдилар. Маҳбуслар орасида эс-ҳушидан айрилганлари ҳам бор эди».

Бу сатрлардан маълум бўладики, чор маъмурияти эркаклар орасига аёлларни жойлаштириб тарихда мисли курилмаган ўта адолатсизлик ва шафқатсизлик қилган. Қаранг мустамлакачилар нақадар ёвуз бўлганлар. Жиззахда қўзғолой кўтарилганлигини рўкач қилиниб, аҳолининг 2000 гектар унумли ери давлат фойдасига мусодара қилинди. Шў равншда деҳқонлар ҳаётининг асосий манбаи ердан маҳрум этилган. Бу билан бир қаторда, қўзғолойчиларнинг ташаббусчилари осиб ўлдирилди.

Генерал-губернатор А. Н. Куропаткин баён этилган жазо чораларини келажак учун ҳам фойда келтиришини юқорида кўрсатилган рапортида қуйидагича таърифлаган: «Туб аҳоли шунн яхши билсинки, рус қони тукилган тақдирда, айбдорларни осиб ўлдирилиши билан бир қаторда, уларнинг ерлари Андижон (Дукчи эшон — Х.З.) қўзғолойи иштирокчиларига нисбатан қилинганидек тортиб олинади. Бу ҳар бир ғалаёндан кейин қатъий равишда қўлланаётган тартиб туб аҳолини рус ҳукуматиға қарши қурол кўтармасликка мажбур этиши лозим».

Шунн айтиб ўтиш керакки, юқори табақа орасида дилида чор ҳукуматиға ва мардикорликка олишға қарши бўлган кишилар йўқ эмас эди. Улар ўз мақсадларини

ошкора қилишдан чўчиб, пинҳон равишда иш юритдилар. Масалан, Андижон шаҳридаги энг йирик миллионер Миркомил Мирмўминбоев Қўқон ва Марғилон шаҳарларининг мингбошилари номига қўйидаги мазмунда хат юборди: «Шаҳрингиздаги аҳоли ва бойларга мардикорликка қарши чиқишларини айтинг. Россиянинг аҳволи жуда танг, шунинг учун ҳеч нарсадан қўрқманглар. Ҳаммангиз бир ёқадан бош чиқариб иш юритсангизлар, мардикор олинмишига қарши қўзғолон кўтарилмиши осон. Ҳозирги вазиятда ҳукумат амалдорларига пул бўлса бас, ҳамма ишни битирадилар. Мана мени халойиқни қўзғолонга ундаш ҳаракатим биллиб, текширув ўтказилганда 150 минг сўм бериб ўзимни сақлаб қолдим. Шу боисдан сизлар ҳам хавотирланмай ҳаракат қилверинглар».

Миркомил Мирмўминбоев бундай хатларни бошқа кўп жойларга юборганлиги ҳақида маълумотлар бор. Бироқ, юқори табақа вакиллари қўрқоқлик ва лоқайдлик қилиб, қулай фурсатдан фойдалана олмадилар. Ҳатто, миллий буржуазия ва зиёлилар заиф бўлганлиги учун, ўзларини ўтга урушдан чўчидилар. Натижада халқ ғалаёнларига дастуриламалига эга бўлган раҳбар куч топилмади. Шунинг учун халқ оммаси тош, ғишт парчаси, таёқ, болта, темир-терсак ва бошқа оддий нарсалар воситасида милтиқ, тўппонча, қилч, пулемёт ва тўплар билан қуролланган империя қўшинларига қарши ўзлари билганича кураш олиб бордилар.

Жазо отрядларининг ваҳшийлиги ўлкада жуда хатарли ва хавфли вазиятни юзага келтирди. Бундан ваҳимага тушган маҳаллий юқори табақа ва зиёлиларнинг айрим вакиллари вазиятни юмшатиш ва тинчликни таъминлаш мақсадида мардикор олишга қаратилган фармонни амалга оширишга яқиндан ёрдам беришга аҳд қилдилар. Ҳатто, улар халқни қўзғолон кўтарганликларини учун чор маъмуриятидан кечиритишни натижа қилдилар. Ўзбек тилида чиқадиган «Туркистон вилояти» газетасининг саҳифаларида рус императорини кўкларга кўтарувчи ва мардикорликка бориш ҳар бир кишининг ватан олдидаги бурчи эканлиги ҳақида шеър ва мақолалар чоп этилди.

Шунингдек, маҳаллий маъмурият, миллий буржуазия ва зиёлилар бошчилигида «маҳаллий ёрдам комитетлари» тузилди. Улар мардикорларни тўплашга ва жўнатишга кўмаклашиш билан бир қаторда, аҳолидан уларнинг эҳтиёжи учун маблағ тўладилар. Бир мақола

ҳажмида кўрсатилган комитетларнинг фаолияти ва аҳамиятини тўла изоҳлашнинг иложи йўқ, албатта. Бироқ, шуни айтиш лозимки, уларнинг ташкил этилиши, мардикорликка жўнатилаётган кишиларнинг оғир ва ачишарли ҳаётини маълум даражада ўнглашда фойдали бўлган.

Қаҳатчиликдан ва чор жазо отрядларининг қирғинларидан ниҳоятда толиққан халопиқ қайта кўзғолон кўтаришга ҳоли қолмади. Баён этилган қулай фурсатлардан фойдаланган чор ҳукумати император фармони билан амалга оширишга қатъий равишда киришди.

Шундан кейин 1916 йилнинг 23 августида А. Н. Куропаткин мардикорликка сафарбар қилиш тадбирлари ҳақида буйруқ чиқаради. Бунда мардикорликка олинган одамларнинг сони қуйидаги тарзда тақсимланди: Сирдарё вилоятига 57730. Самарқанд вилоятига 32.487, Фарғона вилоятига 51.233, Еттисув вилоятига 43.000 ва Каспийorti вилоятига 13.830 киши белгиланди. Жами 198.280 кишини ташкил қилди. Сафарбарлик 1916 йилнинг 18 сентябридан то 1917 йил Февраль буржуа-демократик инқилобининг галабасигача давом этди. Мардикорлар Москва, Петербург, Рязань, Тула, Орел, Смоленск, Пенза, Брянск, Двинск, Нижний Новгород, Қозон, Самара, Перм, Екатеринбург (Свердловск), Оренбург, Киев, Харьков, Екатеринбург, Одесса, Запорожье, Керч, Тифлис, Батуми ва бошқа жойларга ўрнаштирилди.

Чор маъмурияти белгиланган 198.280 киши ўрнига 123 мингдан ортиқ мардикорларни сафарбар қилишга муваффақ бўлди. Улардан 101.600 киши Россиянинг Оврупо қисмига, 4000 киши Сибирга, 7.405 киши Кавказга жойлаштирилган, 10304 киши Туркистон ўлкасида ишлатилди. Мардикорлар ҳарбий ва оддий саноат корхоналарида, конларда, темир йўлларда, қурилишларда, ўрмонларда ва айрим капиталистларнинг хўжаликларида қаттиқ ишлатилди. Улар очликдан, хўрлашдан ва машаққатли меҳнатдан кўп азоб-уқубатларни бошларидан кечирдилар. Уларнинг орасида совуқ уришидан ва турли касалликлардан ўлганлар ва ногирон бўлиб қолганлар бор эди. Ўзбек мардикорларининг ҳаёти оғзаки ижодиётда қуйидагича тасвирланган:

Поездингни жилдирган,
Ўтхонаси билан дўнгалаги.

Двинскага кетишди,
 Мард йигитнинг бир бўлаги.
 Двинскага кетмас эди,
 Мард йигитнинг бир бўлаги.
 Двинскага кетказган,
 Николай золимнинг замбараги.
 Двинскага йўл бўлсин,
 Қарағайзоринг кул бўлсин.
 Йигитларни қийнаган,
 Николайинг йўқ бўлсин.
 Сўк ошини ичмайман,
 Утигимни ечмайман.
 Қора қарағай кесганман,
 Ҳеч ҳаққимдан кечмайман...

Мардикорларнинг оғир ҳаёти қуйидаги мисраларда ҳам ўз ифодасини топган:

Унда бордик, шунда келдик,
 Пенза деган шаҳрига.
 Яرمىмиз чор питида қолдик,
 Яرمىмиз мис конида.
 Оёқларимиздан совуқлар ўтди,
 Тўхтамас кўздан ёш.
 Шўрпа деб лойқа сув берди,
 Бир киши ичолмадик.
 Қора нон аччиқ экан,
 Уч куйгача еёлмадик.

Ўзбек мардикорлари машаққатли ва оғир ҳаётнинг асри бўлиб қолмай, кураш олиб бордилар. Улар бир неча маротаба иш ташладилар ва ҳарбий отрядлар билан тўқнашган вақтлари бўлган. Улар Февраль буржуа-демократик инқилобидан кейин ўз ватанига қайтишга эришдилар. Бу ерда улар ўлканинг сиёсий ва иқтисодий ўзгаришларида фаоллик кўрсатдилар.

Хулоса шуки, 1916 йил қўзғолони чор ҳукуматининг мустамлакачилик сиёсати авжига минган кезида юзага келди. У миллий зулмга, ўлкани хом ашё манбасига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айланишига қарши қаратилган эди.

Қўзғолоннинг тарихий аҳамияти шундаки, у бутун Марказий Осиёда турли миллат ва элатларни чиниқтириб, сиёсий онгининг анча ўсишига олиб келди. Шунингдек, унда аёлларнинг фаол қатнашиши муҳим воқеа

ҳисобланган. Бу ҳолат тарихда камдан-кам учрайди-
ган ҳодисадир. Қўзғолон кенг қулоч ёйиш билан бир
қаторда шаҳар камбағалларини, деҳқон оммасини ва
чор ҳукуматининг ҳукмронлигидан норози бўлган айрим
юқори табақа вакилларини қамраб олди.

Қўзғолон ҳукуматининг ўлкадаги куч-қудратини
заифлаштириб, Февраль буржуа-демократик инқилоби
ғалабасини таъминлаган омиллардан бири ҳисобланади.
Унинг ижобий томони яна шунда бўлдики, рус импе-
раторининг мардикорликка сафарбар этиш ҳақидаги фар-
монини ўз вақтида амалга оширишга зарба берди.
Натижада мўлжалланган мардикорлар сонининг яр-
мисидан кўпрогини жўнатишга тўғри келди. Бу минглаб
ониларининг хонавайрон бўлишидан сақлаб қолди.

Қўзғолон ўзбек ва ўлкадаги бошқа халқларнинг
мустақиллик ва озодлик учун олиб борган кураш
тарихида ўчмас из қолдирди.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» г., 1991, 16 сентябрь.

ОЗОДЛИК ОРЗУСИДА ДУНЕДАН КЎЗ ЮМГАН ОЛИМ, УСТОЗ ВА МУРАББИЙ

Ўзбекистонда фан ва маданиятнинг йирик сиймола-
ридан бири академик Яҳё Ғуломов тоталитар тузум-
нинг барча азоб-уқубатларини тортган олимлардан бири
эди. У таъқиб ва назорат остида эркин нафас ололмай,
1977 йилнинг бошида вафот этди. У узоқ ва машаққат-
ли йўлни босиб ўтиб, тарих фанини ривожлантиришга,
юқори малакали илмий ходимлар ва тарихчи мутахас-
сисларни тайёрлашга катта ҳисса қўшди. Яҳё ака
1908 йил 1 майда Тошкент шаҳридаги Оқмасжид ма-
ҳалласида зиёли оилада тугилди. Унинг отаси Ғулом-
жон Маҳдум ўқимишли ва билимли киши эди. У Тош-
кентдаги Хўжа Аҳрор мадрасасида мударрислик билан
шуғулланган. Унинг Эшонхон, Одилқори, Яҳё, Саид-
аҳмад, Ақром ва Руқиялардан нборат олти фарзанди
бўлиб, шаҳарнинг кўзга кўринган зиёли вакиллари
сифатида обрў-эътибор қозонган эди.

Яҳё ака 1917—23 йилларда бошланғич мактабни
биттириб, Тошкентдаги эрлар билим юртида ўқийди.
1927 йилдан Самарқанддаги Ўзбек Давлат педагогика
академияси ижтимоий ва иқтисодий бўлимида таълим
ола бошлайди. У бу даргоҳда тарих бўйича биринчи

Ўзбек профессори Бўлат Солиев ва бошқа таниқли олимларнинг маърузаларини тинглади. Айни пайтда ўз устида қаттиқ ишлаб, билими ва тажрибасини узлуксиз ошириб борди. Айни чоғда археология фанига қизиқиб, Самарқандда олиб борилаётган археология қазув ишларида қатнашиб турди. Маҳаллий нодир қўлёзмаларни тўплаш ва ўрганиш билан шуғулланди. «1929 йили мен ҳали студент эдим, — деб хотирларди ўша дамларни Я. Ғуломов, — профессор Б. Солиев, В. Вяткин ҳамда А. Фитрат ўзаро маслаҳатлашиб, институтда “Ўрта Осиё тарихи ва адабиёти” кабинети очиб, шунга мени ассистент қилиб тайинлашди. Кабинетга жуда кўп қўлёзма китобларни тўплادик».

Маълум бўладик, Яҳё ака машҳур А. Фитратдан ҳам таълим олган.

У 1929—31 йиллар мобайнида Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети қошидаги илмий-тадқиқот институтининг аспирантурасида ўқиди. 1931—32 йилларда Тошкент педагогика билим юртида дарс берди. Шундан кейин у 1933—40 йилларда Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети ҳузуридаги Тарихий ёдгорликларини сақлаш ва илмий ўрганиш республика комитетида илмий ходим, сўнгра илмий котиб лавозимида хизмат қилди. У Сурхондарё ва Зарафшон археология экспедицияларида қатнашиб, қадим замон тарихини ўрганди. Бу борада 1936—37 йилларда Яҳё аканинг Хоразмдаги археология экспедицияларида юритган ишлари катта аҳамият касб этди. Яҳё аканинг археология соҳасидаги ютуқларидан бири шундан иборат эдики, у ўрта аср қўлёзма манбалари асосида фанга номалум бўлган айрим қадимий шаҳарларнинг қаердалигини ва номини белгиллаб берди. У ўша вақтлардаги археологларнинг орасида қўлёзма манбаларини яхши билган олим эди. Забардаст олимнинг илмий фаолияти вақт ўтиши билан ривожланиб бораверади. 1940—43 йилларда у СССР Фанлар академияси Ўзбекистон филиалининг Тарих, тил ва адабиёт институтини қошидаги археология бўлимига раҳбарлик қилди. 1943 йилда эса «Хива ва унинг обидалари» мавзусида тарих фанлари номзоди илмий даражасини ҳимоя қилди. Шундай қилиб, Яҳё ака сиймосида ўзбеклардан биринчи мартаба археолог олим етишиб чиққан эди.

Яҳё ака 1943—77 йилларда, яъни умрининг охиригача Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих ва архео-

логия институтининг «Қадимги ва ўрта аср тарихи» бўлимига бошчилик қилди. 1956 йилда Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, 1966 йилда академиги этиб сайланди. 1956—59 йилларда Тарих ва археология институти директори лавозимида ишлади.

Академик Яҳё аканинг кўп қиррали ва самарали фаолиятини қуйидаги тарзда ифодалаш мумкин.

Биринчидан, у «устаси фаранг» археолог сифатида ниҳоятда муҳим илмий кашфиётларнинг муаллифидир. Олимнинг бошчилигида ва бевосита иштирокида Ўзбекистоннинг ибтидоий давр тарихи бўйича махсус археология экспедициялари ташкил этилди. Масалан, Фарғона водийси, Зарафшон, Қашқадарё ва Тошкент воҳаларида олиб борилган археология қазувлари шулар жумласидандир. Натижада неолит, энеолит ва бронза даврларига оид қимматли илмий ишлар нашр этилди. Бу деярли ўрганилмаган ибтидоий жамият тарихини чуқур ва атрофлича ёритишда муҳим ўрин эгаллади.

Яҳё ака Ахсикент, Қува, Афросиёб, Хива ва бошқа қадимий шаҳарларнинг тарихини ўрганиш ҳамда оммалаштиришга улкан ҳисса қўшди. У туфайли асрлар мобайнида ер қаърида кўмилиб ётган шаҳарлар ва тарихий обидаларга бамисоли жон кирди. Олим нафақат институтда, балки ўз хонадонида ҳам ҳамisha археология дарди билан яшарди. Унинг уйи ҳам бамисоли археология омбори ҳисобланиб, экспедицияга ниманки зарур бўлса барчаси сақланарди. Айни пайтда унинг хонадонида археологлар ва тарихчилар тўпланишиб, илмий суҳбат ва мунозаралар ўтказиш одат тусига айланиб кетган эди. Яҳё ака ниҳоятда кўнгли тоза ва меҳмондўст бўлганлиги учун уйдан одам аримас эди. Ҳатто, бошқа шаҳарлардан келган шогирдларини оиласи билан хонадонига жойлаштириб, таъминлаб турарди. Маълумки, Туркистоннинг табиий шаронтига кўра сунъий суғориш ҳаёт-мамотни ҳал этувчи муҳим омиллардан ҳисобланган. Унинг ҳолатига қараб, сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг ўсиш даражаси белгиланган. Шу бонс олим сунъий суғоришнинг юзага келиши, ривожланиш жараёни ва аҳамиятини ўрганишга алоҳида аҳамият берди. У, бу ниҳоятда мураккаб масалани ҳал этишни Хоразм воҳасидан бошлади. Бу бежиз бўлмаган эди, албатта. Зеро бундан 2700 йил муқаддам биринчи ўзбек давлати Хоразмда ташкил

топган эди. Олим бу ерда бир неча йиллар мобайнида археология қазувларида фаол қатнашиб, ўз олдига қўйган вазифани тўла адо этди. Унинг сувсиз чўлда ва жазирама офтобда ўтказган кунлари, машаққатли мунаси эди. У бамисоли «игна билан қудуқ қазиб», ер остига яширинган саройларни, турар жойларни, ҳарбий қалъаларни, меҳнат қуруллари, уй-рўзғор буюмлари, сунъий суғориш изларини ва бошқа тарихий обидаларни топди. Уларни илмий асарларида баён этди. Бу борада унинг ўзбек ва рус тилларида нашр этилган «Хоразмнинг суғориш тарихи» (1957—59) номли йирик асари беқиёс катта аҳамиятга эгадир. Мазкур асар шу даражада юқори илмий савияда ёзилганки, орадан 40 йил ўтса-да, сунъий суғориш тарихи бўйича унга тенг келадиган бошқа асар яратилганича йўқ. Асарнинг афзалликларидан бири шундан иборатки, муаллиф археология ёдгорликларини юнон, араб, форс ва бошқа манбалардаги маълумотларни жалб қилган ҳолда таърифлаган.

Асарда Хоразм воҳасида энг қадимий даврдан то асримизнинг 30-йилларигача бўлган вақт ичида сунъий суғоришнинг пайдо бўлиши, инқирозга учраши ёки ривожланиши батафсил ёритилган. Асар кейинги йилларда сунъий суғориш тарихи бўйича чоп этилган ишларнинг замини сифатида ҳамон ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. 1950 йилда Яҳё ака шарҳланаётган китоби бўйича Москвада докторлик диссертациясини муваффақиятли ёқлади.

Олимнинг Ўзбекистоннинг бошқа жойларидаги сунъий суғориш тарихига доир ҳам ишлари мавжуд.

Умуман айтганда, Яҳё ака Ўзбекистонда археология фанини шакллантириш ва ривожлантиришда муҳим ўрин эгаллади.

Иккинчидан, Яҳё ака моҳир тарихчи сифатида ҳам ном чиқарган эди. У Ўзбекистонда биринчи бўлиб урушдан кейинги 40—70-йилларда нашр этилган кўп жилдли «Ўзбекистон тарихи»га бағишланган йирик асарларни тайёрлашда муаллиф, муҳаррир ва ҳайъат аъзоси сифатида катта хизмат қилди. Унинг ташаббуси билан 1958 йилда бир жилдлик «Ўзбекистон тарихи» илк бор ўзбек тилида нашр этилди. Бу асардаги қадимги ва ўрта аср тарихига оид боблар олимнинг қаламига мансубдир. Шунингдек, у, 1974 йилда чоп этил-

тан бир жыллик «Ўзбекистон тарихи»нинг муаллиф-
ларидан биридир.

Яхё аканинг Самарқанд, Бухоро, Жиззах ва Хоразм
заби шаҳарларнинг тарихига бағишланган ишлари ҳам
диққатга сазовор.

Унинг Ўзбекистон тарихининг бошқа масалаларига
бағишланган ишлари ҳам ҳануз ўз аҳамиятини йўқот-
ган эмас.

Олимнинг масъул муҳаррирлиги остида қатор илмий
асарлар дунё юзини кўрди. У шахсан менинг «Ўрта
Осиё ва Сибирь», «Ўрта Осиё ва Волга бўйлари», «Ўрта
Осиё ва Урал бўйлари» ва «Ўзеки Сибири» сингари
асарларининг масъул муҳаррири сифатида катта ёр-
дам берди. Камина ҳам Яхё аканинг бой билимидан,
муҳрибонлиги ва дўстона муносабатидан ҳамиша баҳ-
раманд бўлганман. Кўп йиллар мобайнида у киши
билан ёнма-ён бирга ишлашдик ва мустаҳкам дўстона
муносабатда бўлдик.

Олим Тошкент Давлат педагогика институтида ва
бошқа олий ўқув юртларида ҳам ишлаб, кўплаб тарих-
чи мутахассисларни тайёрлашда фаол қатнашди. Олим
тарих ва археология институтларининг асосчиларидан
бири эди.

Учинчидан, Яхё аканинг ҳаёти силлиқ ва бир текис
ётмади. Авваламбор, отиб ташланган «халқ душмани-
нинг» укаси сифатида қора рўйхатга тушган эди. Бун-
дан ташқари, у, археология объектларини бузиш ҳи-
собига экин майдонларини, хусусан, пахтачиликни
кенгайтиришга ошқора қарши чиқиб, бир неча бор пар-
тия ва совет раҳбарлари билан тўқнашди. Ҳатто, Яхё
ака ўзининг бундай адолатли ва ўта фойдали кураши
учун республика бўйича уюштирилган бир нуфузли
йиғилишда қаттиқ қораланди. Уни матбуотда фелъетон
қилишга даъват этган кишилар топилди. Мазкур йи-
ғилишда олимга қарши очикдан-очик ҳужум уюшти-
рилди. Бунинг устига-устак Археология институти
Самарқандга кўчирилиши муносабати билан 40 дан
ортиқ археологларнинг турли жойларга тўзиб кетиши
Яхё аканинг соғлиғини емириб юборди. Ҳатто, бундай
археологларнинг орасида касбини ўзгартириб, КПСС
тарихи ва бошқа соҳалар бўйича катта ишга кирган
кишилар бор эди. Мен кўп йиллар мобайнида қийинчи-
ликлар билан етиштирилган археологларнинг тутдек тў-
қиб юборилиши устозин нақадар қаттиқ ларзага солгани-

нинг гувоҳиман. Умуман айтганда, Яҳё ака ўзига нисбатан қилинаётган адолатсизликдан ғоятда қийналди. Қўнларнинг бирида сирдош бўлганлигимиз туфайли менга: «Золимлардан ва зулмдан қачон қутуламиз?» — деб хитоб қилди. Машҳур олим, устоз ва мураббий Яҳё ака ҳаминша озодлик ва эркинлик орзуси билан яшади. Бироқ минг афсуслар бўлсинки, уни кўра олмади оламдан ўтди. Аллоҳга минг қатла шукур, унинг издошлари — бизлар мустақиллик ва озодлиkning гаштини сурмоқдамиз.

Умуммиллат тараққиёти учун курашган академик Яҳё Гуломов хотираси ундан миннатдор халқ қалбиде мустаҳкам яшамоқда.

«Ўзбекистон овози» г., 1998, 30 апрель.

ЎЗБЕКНИНГ ЎЗ ТАРИХИ БОР

Президентимиз Ислон Каримов тарихчи ва бошқа зиёлиларнинг вакиллари билан 1998 йил 26 июнда учрашиб, тарих фанининг долзарб масалалари бўйича муҳим фикр-мулоҳаза ва таклифларини изҳор этди. Уларни жамоатчилик мамнуният билан қарши олди.

Шубҳасиз, юртбошимизнинг билдирган фикр-мулоҳаза ва таклифларни тарихимизни ўрганишда беқиёс катта аҳамиятга эга. Биринчи навбатда камчилик ва хатоларга эътиборни жалб этиб, тарих фани ҳозирги кун талабидан анча орқада қолаётганлиги уқтириб ўтилди. Шунингдек, мактаблар, олий ўқув юртлари учун нашр этилган дарсликлар, умуман, тарихий асарлар эски қолин ва тушунчада пала-партиш тайёрланганлиги танқид қилинди. Муаллифларнинг кўпчилиги чор ҳукумати ва совет давлати ҳукмронлиги даврида мустамлакачилик ва улуғмиллатчилик руҳида ёзилган асарларнинг таъсиридан ҳамон холи бўлмаганликлари қайд этилди. Президентимизнинг танқидий фикрлари ҳақиқий аҳволни акс эттиради. Зеро, ҳақиқатан ҳам ўзбек халқининг чинакам тарихини яратган асарларни топиш амри маҳол.

Хуш, президентимиз тарих фани бўйича қандай вазифаларни белгилади?

Биринчидан, қадимий ва бой тарихимизни ўрганишга холис ва ҳалоллик билан ёндошиб, маҳаллий ва хорижий ёзма манбалар, маънавий ва моддий ёдгорликларни

чуқур ва атрофлича таҳлил қилиш вазифаси қўйилди. Айтилган пайтда мустамлакачилик руҳида битилган асарларнинг асирига айланмай, мустақил равишда тарих фанини ривожлантириш зарурлиги кўрсатиб ўтилди.

Тарих фанининг сиёсий аҳамияти ва умуммиллат манфаатларини ифода этишини назарда тутиш зарурлиги айтилди. Ҳақиқатан ҳам кадр-қиммати жиҳатидан тенги йўқ маҳаллий қўлёзма манбаларини кўз қорачи-ғидек сақлаш, улардан билимдонлик билан фойдаланиш ва оммалаштириш лозим. Чунки ҳали «чанги эрилмаган» ва илмий ишларда фойдаланилмаган қўл-ёзма манбалар оз эмас.

Иккинчидан, маълумки, совет даврида ўзбек халқининг келиб чиқиши ва ривожланиш тарихи сохталаштирилиб, уни ҳолис ва кенг кўламда ўрганишга йўл берилмади. Бу мустамлакачилик ва улуғ миллатчилик сиёсатининг натижаси эди, албатта. Президентимиз буни ҳисобга олган ҳолда халқимизнинг тарихини ўрганиш, сохта фикрларга зарба бериш вазифасини кўндаланг қўйди. Ўзбек халқини кўчманчи қабилаларнинг авлоди сифатида таърифловчи муаллифларни асосли равишда қоралади. Ўзбеклар милоддан аввалги асрларда, яъни бундан 2700 йил илгари ўтроқ аҳоли ташкил этган Хоразм давлатининг бевосита меросхўри ҳисобланиб, жаҳонда биринчилар қатори давлатни юзага келтирган қадимий халқ эканлиги ҳақида сўз юритилди. Президентимиз мана шу салкам уч минг йил мобайнида ўзбек давлатчилигининг босқичма-босқич ривожланиш жараёнини ўрганиш ва пухта ўйланган илмий асарлар ёзиш ва чоп этиш вазифасини кўтарди. Шунини айтиш лозимки, мазкур муҳим ва мураккаб вазифани тарихчилар билан бир қаторда археологлар, тилшунослар, этнографлар, адабиётшунослар қатнашувида амалга оширилишини назарда тутмоқ керак.

Кўриниб турибдики, Президентимизнинг фикр ва таклифлари қимматли ва кенг қамровли бўлиб, ижтимоий фанларнинг барча соҳаларида туб ўзгариш ва янгича қарашларни тўла таъминлайди.

Учинчидан, ватанпарвар, жасоратли ва билимдон ёш олимларни етиштириш вазифаси белгиланди. Маълумки, олимларимизнинг талай қисми совет даврида суягн қотган ва таълим олган кишилардир. Шу боис уларда ўша давр ғояларидан воз кечиш жараёни жуда секин ва қийинчилик билан кечмоқда. Бу ҳолат тарих фани-

Иш шу кун талаби нуқтаи назаридан ривожлантиришга
тўсқинлик қилиб, жамоатчиликни қаттиқ ташвишлан-
тирмоқда. Шунинг учун истеъдодли ёшлардан замона-
вий олимларни етиштириш сув билан ҳаводек зарур.
Айниқса, араб, форс ва туркий тилларни яхши била-
диган мутахассисларга эҳтиёж катта. Қадимий хитой,
юнон, паҳлавий ва сўғд тиллари бўйича мутахассис-
ларни тайёрлаш жуда зарур. Чунки милоддан аввал-
ги ва милодий I—IV асрлар тарихи бўйича маълумот-
лар кўпроқ шу тиллардаги манбаларда сақланган.

Умумий хулоса: Президент Ислом Каримов юқори-
да шарҳлаган фикрлари ва олимлар зиммасига юкла-
ган вазифалари катта сиёсий ва маънавий аҳамиятга
эга бўлиб, халқимизнинг миллий ҳис-туйғуларини, ўз-
ўзини англаши ва сиёсий фаолиятини янада барқ ури-
шида муҳим аҳамият касб этади. Кишиларда ватанга
содиқлик ва у билан ғурурланиш, фахрланиш сингари
олий фазилатларни шакллантиради ва мустаҳкамлайди.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» г., 1998, 24 июль.

МУНДАРИЖА

Ўз боши	3
Совет даврида Ўзбекистонда қандай спёсий ва ижтимоий-иқтисодий тузум ҳукм сурган?	6
Оламшумул аҳамиятга молик тарихий воқеа	12
Истиқлол учун бирлашайлик	27
Икки буюк сана: 1370 ва 1991	53
Озодлик радиосига очиқ хат	59
Бизга мустақиллик нималарни берди?	62
Яхшироқ уйғонган ўзбегим	69
Тарих ортга қайтмайди	76
Чинакам ҳаётбахш конституция	83
Маркасий Осиё истиқболи	89
Тарих синовидап ўтган ягона иқтисодий тизим	94
Буюк ҳаётгй гол	100
Туркистон—умуммуқаддас ватандир	106
Миллий мафкура—жамиятнинг қон томири	111
Буюк ўзгартишлар ва порлоқ келажак кўзгуси	119
Қалбларга нур сочган «Ўзбегим»	131
«Нексия», «Тик», «Дамас» фақат транспорт воситаси эмас	134
Амир Темур давлатининг мафкураси	139
Озодлик учун тўкилган қонлар ёхуд буюк ватанпарварлик кураши	150
1916 йил миллий озодлик кураши	157
Озодлик орзусида дунёдан кўз юмган олим, устоз ва мураббий	183
Ўзбекинпг ўз тарихи бор	188

ИСТИҚЛОЛ — МАЪНАВИЯТ НЕГИЗИ

ҲАМИД ЗИЕВ

ИСТИҚЛОЛ — МАЪНАВИЯТ НЕГИЗИ

Тошкент «Маънавият» 1999

Муҳаррир С. Содиқов

Рассом С. Соин

Техн. муҳаррир Т. Золотилова

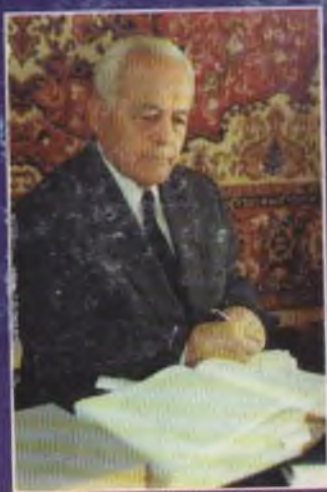
Мусадҳиҳ Ш. Илҳомбекова

Теризга берилди. 10.11.98. Босишга рухсат этилди. 04.01.99. Бичими 34x108^{1/2}. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б.т. 10,08. Шартли кр.-отт. 10,5. Нашр т. 10,92. 5000 нусха. Буюрт-ма № 183. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти. Тошкент, Шодлик кўчаси, 6. Шартнома 16—98.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусов даҳаси, Муродов кўчаси 1-уй. 1999.

500c

Ҳамид Зиёев — 1923 йилда
Тошкент шаҳрида туғилган.
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган
фан арбоби, тарих фанлари
доктори, профессор. Марказий
Осиё ва Шарқий Туркистон
тарихи бўйича мутахассис.
1946 йилдан буён Ўзбекистон
Фанлар академияси тарих
институтида. хизмат қилади.

Маносият